

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

İBN HACER EL-HEYTEMÎ VE EL-FETHU'L-MUBÎN Bİ-ŞERHİ'L-ERBA'ÎN İSİMLİ ESERİNDEKİ ŞERH METODU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Usame GÜNTOĞAR

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR

MALATYA
2022

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla. Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamd, Peygamberlerin sonuncusu Muhammed Mustafâ'ya salât ve selâm olsun.

Kur'ân ve sünnetin doğru anlaşılması, sahabe döneminden itibaren Müslümanların gündemindeki en önemli konu olmuştur. Çünkü Kur'ân ve sünnetin doğru anlaşılması dini anlamada, anlama sırasında oluşan problemlerin giderilmesinde veya bidat ehlinin ortaya attıkları bidatleri ilga etmede ciddi önem arz etmektedir. İslam âlimleri, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetini doğru bir şekilde anlayıp aktarmak gayesiyle yaşadıkları döneme göre muhtelif birçok tasnif türünden sayısız eser telif etmiştir. Bu gayeye hizmet yolunda kimi âlimler ulaştıkları bütün hadisleri cem ederek büyük külliyatlar ortaya koyarken kimileri ise belli bir konuya yönelik cüzler derlemiştir.

Hicrî IV. asra gelindiğinde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinin derlendiği temel kaynakların anlaşılmasında hatalar ve zorluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Çünkü hicrî IV. asra gelindiğinde, yapılan fetihlerin de etkisiyle, sosyal hayatta kullanılan Arapçada bazı çözümler meydana gelmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaşadığı asırda kullanılan birçok kelime, gündelik hayatta kullanılmamaya başlanmıştır. Bununla birlikte yeni müslüman olan toplulukların Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyye ile buluşma arzusu, klasikleşen temel kaynakları açıklayan eserlerin telifini zaruri bir ihtiyaç haline getirmiştir.

Bu ihtiyaç karşısında ilk olarak “Garîbu'l-hadis” alanında küçük hacimli ve istifadesi dar eserler telif edilmiştir. Bu alanda yazılan eserler sadece hadislerde geçen nâdir kelimeleri ihtiva etmektedir. Bu sebepten ötürü hadislerdeki garîb kelimeleri ve kapalı ifadeleri açıklayan, hadislerdeki fıkıh, usûl ve âdâb ile ilgili konulara yer veren büyük hacimli şerh eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle batıl mezheplerin yayılması, Moğollar ile Haçlıların istilaları neticesinde oluşan sosyal ve ilmî krizler, temel kaynaklar üzerine yapılan şerh çalışmalarının artmasında etkili olmuştur.

Bununla birlikte hadis şerhi faaliyetleri, ilk dönemlerde sadece temel hadis kitaplarıyla sınırlı kalsa da ilerleyen süreçlerde farklı tasnif türlerinin de şerh edilmesiyle yeni gelenekler oluşmuştur. Bu geleneklerden birisi “Erba'ûn şerhi” geleneğidir. Hiç şüphesiz Erba'ûn türü eserleri arasında en çok şerh edilen, İmam Nevevî'nin (ö.

676/1277) *el-Erba 'ûne'n-Neveviyye* isimli eseridir. Bu eser sadece Erba'ûn türü eserleri arasında değil, genel hadis derlemeleri arasında üzerine en çok şerh yazılmış eserlerden biri olmuştur. Bu eserin sayısız şerhi olmasıyla birlikte bu şerhler genel itibarıyla aynı minvalde yazılmıştır. Ancak bazıları kendisinden önceki şerhlere göre farklı metot takip etmekle birlikte kendisinden sonra gelen şerhleri de ciddi şekilde etkilemiştir. Mezkûr eserin en meşhur şârihlerinden biri olan İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba 'în* isimli şerhi bu minvalde bir şerhtir.

Ülkemizde İmam Nevevî'nin *el-Erba 'ûne'n-Neveviyye* isimli eseri ve şerhleri üzerine birçok akademik çalışma yapılmış olmakla birlikte, İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba 'în* isimli şerhi üzerine herhangi bir çalışma tespit edemedik. Bu sebepten ötürü biz de “Erba'ûn şerhi” geleneği içerisinde çok önemli bir konumu olan bu eser üzerine müstakil bir çalışma yapılmasının gerektiği kanaati hâsıl olmuştur.

Tezimin her aşamasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR'e, katkılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM ile Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇETİN'e ve dostlarım Muhammed Sıddık BEŞTEPE ile Hüseyin CES'e minnettarım.

Usame GÜNTOĞAR

Malatya / 2022

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İbn Hacer El-Heytemî ve el-Fethu’l-Mubîn bi-Şerhi’l-Erba’în İsimli Eserindeki Şerh Metodu” adlı bu çalışmanın bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Usame GÜNTOĞAR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ONUR SÖZÜ.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VIII
ÖZET	IX
ABSTRACT	X

GİRİŞ

1. Tezin Konusu ve Amacı.....	1
2. Tezin Önemi	1
3. Tezin Yöntemi	2
4. Tezin Kapsamı.....	3
5. Tezin Kaynakları	3
6. İbn Hacer el-Heytemî Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar.....	7
6.1. İbn Hacer el-Heytemî ile ilgili Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar.....	7
6.2. İbn Hacer el-Heytemî ile ilgili Yurtdışında Yapılmış Çalışmalar	8

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HACER el-HEYTEMÎ’NİN HAYATI

1. Yaşadığı Dönem	9
1.1. Tarihi Süreçte Mısır’ın Siyasi Yapısı.....	9
1.2. Mısır’ın İlmî Yapısı.....	16
2. İbn Hacer el-Heytemî’nin Hayatı.....	18
2.1. İsmi ve Nesebi.....	18
2.2. Doğumu.....	19

2.3. Tahsil Hayatı	19
2.4. Evliliği ve Ailesi	21
2.5. Hac Yolculukları	21
2.6. Mekke'ye Hicreti	22
2.7. Vefatı.....	22
3. İlmi Kişiliği	23
3.1. Hocaları	26
3.2. Öğrencileri.....	27
3.3. Eserleri	28
3.3.1. Fıkıh ile İlgili Eserleri	29
3.3.2. Hadis ile İlgili Eserleri.....	29
3.3.3. Siyer, Biyografi, Tarih ile ilgili eserleri	30
3.3.4. Akâid ile İlgili Eserleri	31
3.3.5. Diğer Eserleri.....	31
4. el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în	31
4.1. İbn Hacer el-Heytemî'nin Eserini Telif Gayesi	33
4.2. el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în'in Nüshaları	34
4.3. el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în'in Baskıları.....	35
4.4. el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HACER EL-HEYTEMÎ'NİN el-FETHU'L-MÜBÎN'DEKİ ŞERH METODU

1. Hadislerin Senetlerini Hazfetmesi	40
2. Biyografi Bilgilerine Yer Vermesi	41
2.1. Rivâyeti Aktaran Sahâbe Hakkında Bilgi Vermesi.....	41
2.2. Muharricler Hakkında Bilgi Vermesi.....	48
3. Metinlerin İçerik Tahlilleri	49

4.5. Kelime Tahlilleri	49
4.5.1. Kelimelerin Zaptları ve Mânâlarının Tespiti	50
4.5.2. Sarf ve Nahiv İlimleri Açısından Tahlili	54
4.6. Cümle Tahlilleri	55
4. Muhteva Benzerliğinden Yararlanarak Şerh Etmesi.....	57
4.7. Naslarla İstişhâd	58
4.7.1. Âyetlerle İstişhâd	59
4.7.2. Hadislerle İstişhâd	60
4.7.2.1. Hadisi Muhtelif Varyantlarıyla Şerh Etmesi	61
4.7.2.2. Muhteva Benzerliği Gösteren Başka Hadislerle Şerh Etmesi	62
4.7.2.3. Yapmış Olduğu Şerhe Başka Hadislerden Şâhit Getirmesi.....	64
4.7.2.4. Şâhit Olarak Getirdiği Hadisleri Aktarma Keyfiyeti	66
4.8. Sahâbe Kavliyle İstişhâd	68
4.9. Tâbiîn ve Diğer Âlimlerin Kavilleriyle İstişhâd	69
4.10. Arap Şiiriyle İstişhâd	71
5. Hadislerin Vurûd Sebeplerini Aktarması.....	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HACER EL-HEYTEMÎ'NİN HADİSLERİN ŞERHİNE İLMÎ KABULLERİNİ YANSITMASI

1. Akâid ile İlgili Meseleler.....	78
1.1. İman ile İlgili Bazı Meseleler	78
1.1.1. İmân'ın Tanımı	78
1.1.2. İman ve İslâm Kavramları Üzerine	80
1.1.3. İmanın Azalıp Eksilmesi Meselesi	83
1.1.4. İmanın Mahlûk Oluşu	87
1.1.5. İmanda İstisna.....	88
1.1.6. İmanın Devamlılığı.....	89
1.2. Ru'yetullâh (Allâh Teâlâ'nın Ahirette Görülmesi) Meselesi.....	89
1.3. Ehl-İ Sünnet Dışındaki Diğer Mezheplere Karşı Tutumu.....	91

2. Fıkıh ile İlgili Meseleler	93
2.1. Bid'at Meselesi.....	94
2.1.1. Vâcib Bid'atlar	95
2.1.2. Mendûb Bid'atlar.....	95
2.1.3. Haram Bid'atlar	97
2.1.4. Mekrûh Bid'atlar	97
2.1.5. Mubâh Bid'atlar.....	100
2.2. Kıyasın Hadislerden Delili.....	101
2.3. Namazı Terkin Hükümü.....	103
3. Hadis ile İlgili Meseleler	107
3.1. Erba'ûn'lar ve Tasnif Sebepleri	107
3.1.1. “Kim din işleri ile alakalı benden kırk hadis naklederse...” Rivâyeti... 108	
3.1.2. Kırk Sayısının Mahiyeti	110
3.1.3. “Erba'ûn Rivâyeti” İle Amel Etmenin Hükümü	112
3.2. Faziletli Amelerde Zayıf Hadisle Amel Etmenin Caiz Oluşu.....	115
3.3. Kur'ân ve Kudsî Hadis Arasındaki Fark.....	117
SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA	124

KISALTMALAR

(s.a.s.)	:	Sallallâhu aleyhi ve sellem
*	:	madde başı
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.mlf	:	Aynı müellif
b.	:	bin, ibn
bkz.	:	Bakınız
bs.	:	basım, baskı,
çev.	:	Çeviren
der.	:	Derleyen
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	:	Editör
h.	:	Hicrî
Hz.	:	Hazreti
İFAV	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
m.	:	Milâdî
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm tarihi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	:	Tahkik
ts.	:	Tarihsiz
vd.	:	Ve diğerleri
vb.	:	Ve benzeri

ÖZET

“İbn Hacer el-Heytemî ve *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'ûn* İsimli Eserindeki Şerh Metodu” isimli bu tezde, XVI. yüzyıl âlimlerinden biri olan İbn Hacer el-Heytemî'nin hayatı ve *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'ûn* adlı eserinde kullanmış olduğu metodu tespit edilmeye çalışılmıştır. Tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümünde, İbn Hacer el-Heytemî'nin yaşadığı dönemde Mısır'ın siyasi ve ilmî yapısı, İbn Hacer el-Heytemî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'ûn* isimli eseri hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümünde, İbn Hacer el-Heytemî'nin şerh metodu incelenmiştir. Bu bölümde İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Erba'ûn* isimli eserdeki hadisleri şerh ederken hangi şerh usulüne başvurduğu ve harici kaynaklardan nasıl yararlandığı incelenmiştir.

Üçüncü bölümünde, İbn Hacer el-Heytemî'nin hadislerin şerhi sırasında söz konusu şerhine yansıtmış olduğu ilmî kabulleri incelenmiştir.

Sonuç bölümünde, elde edilen verilerden yola çıkılarak İbn Hacer el-Heytemî'nin “Erba'ûn” şerhi geleneği içerisindeki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, İbn Hacer el-Heytemî, en-Nevevî, Erba'ûn

ABSTRACT

In this study, titled "The commentary methodology in the commentary on Al-Fath Al-Mubyn bi-sharh Al-Arba'eyn by Ibn Hajar al-Haytamy", XVI. The life of Ibn Hajar al-Heytemî, one of the century scholars, and the method he used in his work el-Fethu'l-mubîn bi-şerhi'l-Erba'în were tried to be determined. The study consists of an introduction and three parts.

In the first part of the study, the political and scientific structure of Egypt during the period of Ibn Hajar al-Heytemî's life, Ibn Hajar al-Heytemî's life, scientific personality and his work el-Fethu'l-mubîn bi-şerhi'l-Erba'în information is given.

In the second part of the study, the commentary method of Ibn Hajar al-Heytami will be examined. In this section, it has been examined which commentary method Ibn Hajar al-Heytemî used while commenting on the hadiths in al-Erba'un and how he benefited from external sources.

In the third part of the study, the scientific acceptances of Ibn Hajar al-Heytami, which he reflected in his commentary during the commentary of the hadiths, were examined.

In the conclusion part of the study, it has been tried to determine the position of Ibn Hajar al-Heytemî in the tradition of "Erba'un" commentary based on the information given in the previous sections.

Keywords: Hadith, Commentary, Ibn Hajar al-Heytami, an-Nevevi, Erba'un

GİRİŞ

1. Tezin Konusu ve Amacı

İslâm âlimleri, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinin muhafaza edilip bir sonraki nesle aktarılmasına önem gösterdikleri gibi, hadislerin kastedilen maksada uygun bir şekilde anlaşılmasına da önem göstermişlerdir. Nitekim temel kaynakları açıklayan “Şerh edebiyatı”,¹ bu ihtiyaca binaen ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar ‘Şerh edebiyatı’ denilince temel hadis eserleri üzerine yazılan şerhler akla gelse de ahlak ve fıkıh konuları ile ilgili hadisleri derleyen eserlere, *Erba’ûn* derlemelerine ve sadece bir hadise yönelik şerhler de yazılmıştır. Özellikle “Erba’ûn” derlemeleri üzerine yazılan şerhlerin sayısız örneği vardır. Hiç şüphesiz Erba’ûn türü eserleri arasında en çok şerh edilen eser, İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* isimli eseridir. Bu eser o kadar çok şerh edilmiştir ki şerh edebiyatı bünyesinde “Erba’ûn şerhi” geleneği yerine “*el-Erba'ûne'n-Neveviyye* şerhi” geleneği oluştuğunu söylememiz mümkündür. Bununla birlikte bu esere şerh yazmış âlimler, sadece hadis alanında öne çıkmış isimlerle sınırlı kalmamıştır. Bilakis akâid, fıkıh, tefsir, mantık ve tasavvuf gibi muhtelif ilim dallarında ön plana çıkmış birçok âlim tarafından şerh edilmiştir.

Tezimizin konusu, bu eserin en meşhur şerhlerinden biri olan İbn Hacer el-Heytemî'nin yazmış olduğu *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli eseridir. Bu tezde İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fethu'l-mübîn* isimli eserindeki şerh metodu, şerhe yansıttığı ilmî kabulleri ve eserin “*el-Erba'ûne'n-Neveviyye* şerhleri” arasındaki konumu tespit edilip ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. Tezin Önemi

İbn Hacer el-Heytemî'nin yazmış olduğu *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli eseri, İmam Nevevî'nin *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* isimli eserinin en önemli şerhlerinden biridir. İbn Hacer el-Heytemî *el-Fethu'l-mübîn* isimli bu şerhinde, *el-Erba'ûn*'da geçen

¹ Bu başlığı İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis Edebiyatı* isimli eserinden iktibas ettik. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 180.

hadislerin râvilerini tanıtmış, garîb kelimeler ile anlaşılması zor ifadelerin izahını yapmış, hadislerde işaret edilen akîdevî, fikhî ve âdâb ile ilgili konuları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bununla birlikte yapmış olduğu bu izahlarla, yaşadığı asrın ilmî ve siyasi yapısı ile ilgili fikir sahibi olmamız noktasında önemli katkıları olmuştur.

3. Tezin Yöntemi

Bu tezde İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fethu'l-mübîn* isimli eserinde takip ettiği metot, şerhe yansıttığı ilmî kabulleri ve eserin "*el-Erba'üne'n-Neveviyye*" şerhleri arasındaki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle şerh metotları üzerine yazılan doktora tezleri incelenmiştir.

Daha sonra İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fethu'l-mübîn* isimli eseri baştan sona kadar okunmuştur. Okuma süreci sırasında, İbn Hacer el-Heytemî'den önce ve sonra telif edilen "*el-Erba'üne'n-Neveviyye*" şerhlerinden en meşhur 6 tanesi ile mukayese edilmiştir. *el-Fethu'l-mübîn*'in mukayese edildiği eserler şunlardır:

İbn Hacer el-Heytemî'den önce yazılanlar:

- Necmüddîn et-Tûfî'nin (ö. 716/1316) *Kitâbu't-Ta'yîn fî şerhi'l-Erba'în* isimli şerhi
- Tâcüddîn el-Fâkihânî'nin (ö. 734/1334) telif ettiği *el-Menhecü'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în* isimli şerhi.
- İbn Recep el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Câmi'u'l- 'ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kilem* isimli şerhi.
- İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401) *el-Mu'în 'alâ tefehhümi'l-Erba'în* isimli şerhi.

İbn Hacer el-Heytemî'den sonra yazılanlar:

- Molla Alî el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) telif ettiği *el-Mübînü'l-mu'în li-fehmi'l-Erba'în* isimli şerhi
- Muhammed b. Abdillâh el-Curdânî'nin (ö. 1331/1912) telif ettiği *el-Cevâhiru'l-lu'lu'iyetu fî şerhi'l-Erba'îne'n-Neveviyye* isimli şerhi.
- Muhyiddîn Mistu (ö. 1442/2021) ile Mustafa dîb el-Buğa'nın telif ettikleri *el-Vâfî fî şerhi'l-Erba'îne'n-Neveviyye* isimli şerhleri.

4. Tezin Kapsamı

İbn Hacer el-Heytemî hem hadis alanında hem de fıkıh alanında şöhret bulmuş birçok eseri şerh etmiştir. Ancak bu tezde, İbn Hacer el-Heytemî'nin sadece *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* üzerine yazmış olduğu *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli eserindeki şerh metodu incelenmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç duyulması halinde, İbn Hacer el-Heytemî'nin telif ettiği diğer şerh çalışmalarına da başvurulacaktır.

5. Tezin Kaynakları

Tezin yazımı boyunca *el-Fethu'l-mübîn* dışında pek çok kaynaktan istifade edilmiş olup mümkün olduğu kadar ilk kaynağa ulaşılmaya çalışılmıştır. Kaynak seçiminde bulunurken ilgili alan içerisinde muteber kabul edilen kaynakları seçmeye özen gösterilmiştir. Bununla birlikte seçilen kaynakların baskıları arasında -imkân dahilinde- tahkiki en iyi baskı seçilmeye çalışılmıştır.

Tezin birinci bölümünde bulunan Mısır'ın siyasi ve sosyal yapısını inceleyebilmek için İbn Kesîr'ine (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'sine, Zehebi'nin (ö. 748/1347) *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*'sına, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ına, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-zamân*'ına, Makrîzî'nin (ö. 845/1441) *el-Hıtat*'ı ile *es-Sülûk*'üne başvurulmuştur. Bununla birlikte Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden de çokça faydalanılmıştır. İbn Hacer el-Heytemî'nin hayatı ve ilmî kişiliğiyle ilgili Ebû Bekr es-Seyfî'nin [ö. 1016/1607 (?)] *Nefâisü'd-dürer fî tercemeti Şeyhü'l-İslâm İbn Hacer*'i başta olmak üzere Ayderûs'un (ö. 1038/1628) *en-Nûrû's-sâfir*'i, Gazzî'nin (ö. 1061/1651) *el-Kevâkibü's-sâ'ire*'si, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zehab*'i, Muhibbî'nin (ö. 1111/1699) *Hulâşatü'l-eser*'i ve Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *el-Bedrü't-tâli*'i başvuru kaynaklarının bazılarıdır.

Tezin ikinci bölümünde müellifin şerh metodu incelenmesi hasebiyle bu bölümün yazımına başlamadan önce Zişan Türcan'ın *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*² isimli doktora tezi başta olmak üzere Mehmet Sait

² Zişan Türcan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

Uzundağ'ın *Kastallânî (158-923 / 1448-1517) ve İrşâdü's-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi*³ ile Semih Acet'in *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi*⁴ isimli doktora tezleri incelenmiştir. Bununla birlikte bölümün yazımı tamamlandıktan sonra Saffet Sancaklı'nın *Begavi ve Şerhü's-Sünne'deki Şerh Metodu*⁵ isimli doktora tezinden karşılaştırma yapılmak suretiyle istifade edilmiştir. Daha sonra hem müellifin hadislere yaptığı şerhleri daha iyi anlamak için hem de yapmış olduğu şerhi kendisinden önce yapıp/yapılmadığını, yeni yorumlar ekleyip/eklemediğini tespit etmek için şerh edebiyatının en meşhur örneklerine başvurduk. Bu örnekler Ebû Süleymân el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-Sünen*'i, Ebu Zekeriyya en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Şerhu'l-Müslim*'i, İbn Mülakkin'in (ö. 804/1401) *et-Tavzîh*'i, İbn Raslân'ın (844/1440) *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kârî*'si, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî*'sidir. Bununla birlikte Arap dili ve edebiyatı ile ilgili meselelerde İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) *Mugni'l-lebîb*'i ile Abdurrahmân Hasan Habenneke (ö. 1398/1978) *el-Belâgatul-'Arabiyye* isimli esere müracaat edilmiştir.

Tezin ikinci ve üçüncü bölümünde İbn Hacer el-Heytemî'nin ayetlerden nasıl istifade ettiği ele alınmıştır. Müellifin ayetlerden yapmış olduğu istişhâdları, muhtevasına uygun tefsirlerden incelenmiştir. Bu istişhâdların incelenmesi için İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö. 327/938) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*'ine, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'ine, Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*'ına, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*'ına, İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz*'ine, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*'ine Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî*'sine, Muhammed Emîn el-Hererî'nin (ö. 1441/2019) *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân*'ına müracaat edilmiştir.

³ Semih Acet, *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi* (Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁴ Mehmet Sait Uzundağ, *Kastallânî (851-923/1448-1517) ve İrşâdü's-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

⁵ Saffet Sancaklı, *Begavi ve Şerhü's-Sünne'deki şerh metodu* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997).

Yine bu iki bölümde zikredilen hadislerin kaynaklarını tespit etmek için ilk olarak İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'sına Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'lerine, Ebû Dâvud (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesaî (ö. 303/915), Darimî (ö. 255/869) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'lerine ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'ine başvurulmuştur. Bu kaynaklarda tespit edilemeyen rivâyetler için Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem*'lerine, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Müstedrek*'ine, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sına, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-İlelu'l-vâride*'sine, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-İlelü'l-mütenâhiye*'sine, İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *Câmi'u'l-beyân*'ına ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Telhîşü'l-habîr*'ine müracaat edilmiştir.

Tezin üçüncü bölümü İbn Hacer el-Heytemî'nin akâid, fıkıh ve hadis ilimleri ilgili görüşlerinin şerhine yansımaları incelenecektir. Aktardığı görüşlerin tahlili için her alanın önemli kaynaklarına başvurulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda akâid ile ilgili Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944) *Kitabu't-Tevhîd*'ine, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Tebşiratü'l-edille*'sine, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâidi'l-Nesefiyye*'sine, Fahrüddîn er-Râzî'nin *Me'âlimu uşûli'd-dîn*'ine, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-936) *el-İbâne*'sine, Bakıllânî'nin (ö. 403/1013) *el-İnşâf*'ına ve Ahmed ed-Derdîr'in (ö. 1201/1786) *Şerhu'l-Harîdeti'l-behiyye*'sine müracaat edilmiştir. Ehl-i Sünnet dışındaki diğer mezheplerin görüşlerini tespit etmek için Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Maḳâlātu'l-İslâmiyyîn*'ine, Kâdî Abdulcebbar'ın (ö. 415/1025) *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*'sine, İbn Hazm (ö. 456/1064) *el-Faṣl*'ına, Fahrüddîn er-Râzî'nin *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn*'nine ve Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-1038) *el-Fark beyne'l-fırak*'ına müracaat edilmiştir.

Fıkıh ile ilgili meselelerde Hanefî mezhebi için Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-İhtiyâr*'ına, Meydânî'nin (ö. 1298/1881) *el-Lübâb*'ına, İbn Nuceym'in (ö. 970/1563) *el-Baḥrû'r-râik*'ine, İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Fethu'l-ḳadîr*'ine, İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Reddu'l-muḥtâr*'ına ve Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc'ın *Minnetu'l-Fettâh*'ına müracaat edilmiştir. Şâfiî mezhebi için İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Ümm*'üne, Mâverdî'nin *el-Hâvi'l-kebîr*'ine, Nevevî'nin *el-Mecmû*'una ve İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuḥfetü'l-muḥtâc*'ına başvurulmuştur. Mâlikî mezhebi

için İbn Rüşd'ün (ö. 520/1126) *el-Beyân ve't-taḥṣîl*'ine, Karâfi'nin (ö. 684/1285) *ez-Zaḥîre*'sine ve Zürkânî'nin (ö. 1367/1948) *Şerḥ 'alâ Muḥtaşarı Ḥalîl*'ine başvurulmuştur. Hanbelî mezhebi için İbn Kudame'nin (ö. 620/1223) *el-Muḡnî*'ine ve İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Şerḥu'l- 'Umde fi'l-fikḥ*'ına müracaat edilmiştir. Fıkıh usulü ile ilgili meselelerde ise Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Müstasfâ*'sına, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin *Keşfu'l-esrâr*'ına, Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İḥkâm*'ına, Karafi'nin *Şerḥu Tenkîhi'l-fuṣûl*'üne ve Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmu'l-edille*'sine müracaat edilmiştir.

Hadis usulü ile ilgili meselelerde Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'sine, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'sine, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-muḡîṣ*'ine, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî*'sine, Emîr es-San'ânî'nin (ö. 1182/1768) *Tavzîḥu'l-efkâr*'ına, Tâhir el-Cezâirî'nin *Tevcihu'n-naẓar*'ına (ö. 1338/1920) ve Leknevî'nin (ö. 1303/1886) *Zaferü'l-emânî*'sine müracaat edilmiştir.

Hadis terimleri için Abdullah Aydın'ın *Hadis Istılahları Sözlüğü*'ne, Mücteba Uğur'un (ö. 1436/2015) *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*'ne, Leknevî'nin *er-Ref' ve't-tekmîl*'ine, Abdullâh b. Abdîrrahman es- Sa'd'ın *el-Mufasssalu fî şerhi'l-mûkızâ*'sına ve Seyyîd Abdulmâcid el-Gavri'nin *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Hadîsiyye*'sine başvurulmuştur.

Tezin yazımı sürecinde karşılaşılan garîb kelimeler ve kavramlar için Abdülgâfir el-Fârisî'nin (ö. 529/1134-1135) *Mecma'u'l-ğarâib*'ine, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye*'sine, Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ına (ö. 816/1413), Feyyûmî'nin (ö. 770/1368-1369) *el-Mişbâhu'l-münîr*'ine, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'ına, Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) *Keşşâfü ıṣṭilâḥât*'ına, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-sa'âde*'sine ve Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-'arûs*'una başvurulmuştur.

Tez yazımı sürecinde karşılaşılan şahıslar ve râvilerin isimlerinin zaptı ve cerh-ta'dîl durumunu öğrenmek için İmam Buhârî'nin *et-Târîḥu'l-kebîr*'ine, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*'ine, Cemâlüddîn el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl*'ine, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyerü a'lâmi'l-nubelâ*'sına, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe*'sine, *Lisânü'l-Mîzân*'ına ve *Takrîbü't-Tehzîb*'ine müracaat edilmiştir.

Tezde zikredilecek olan kişi ve eser isimlerinin zaptında, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nden önemli ölçüde faydalanılmıştır.

6. İbn Hacer el-Heytemî Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar

Daha öncede belirtildiğı üzere İbn Hacer el-Heytemî, özellikle Şâfiî mezhebinde önemli bir isimdir. Bu sebepten ötürü hem ülkemizde hem yurtdışında, onun hakkında yapılan akademik çalışmaların ekseriyeti fıkıh ilmindeki yeri üzerine olmuştur. İbn Hacer el-Heytemî yaşadığı dönemde akâid konularında da başvuru mercii olması, muhaddis olması ve önemli bir mutasavvıf olmasına rağmen onun fikhî yönü dışındaki diğer yönlerini ele alan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Şimdi tespit edilen çalışmaları burada aktarmaya çalışalım.

6.1. İbn Hacer el-Heytemî ile ilgili Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar

1. Mahsum Aslan'ın *İbn Hacer el-Heytemî ile Şemsüddîn er-Remlî ve ihtilaf sebepleri* isimli doktora tezi.⁶
2. İsa Uysal'ın *İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), hayatı, eserleri ve 'el-Fetâvâ el-hadîsiyye' özelinde hadisciliğı* isimli yüksek lisans tezi.⁷
3. Osman Khan Sulaiman'ın *İbn Hacer El-Heytemî'nin El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm adlı el yazmasının tahkiki* isimli yüksek lisans tezi.⁸
4. Mohamad Esstıf'ın *"Ecvibetu'l-imam İbn Hacer el-Heytemi (H. 974) ala işkalat li'l-izz b. Abdisselam (H. 660)" adlı risalenin tahkik ve değerlendirmesi* isimli yüksek lisans tezi.⁹
5. Ziya Gökalp'ın *İbn Hacer el-Heytemî'nin mevlidinde geçen hadislerin tahriç ve değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tezi.¹⁰

⁶ Mahsum Aslan, *İbn Hacer el-Heytemî ile Şemsüddîn er-Remlî ve İhtilaf Sebepleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁷ İsa Uysal, *İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), hayatı, eserleri ve "el-Fetâvâ el-hadîsiyye" özelinde hadisciliğı* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁸ Osman Khan Sulaiman, *İbn Hacer el-Heytemî'nin el-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm Adlı El Yazmasının Tahkiki* (Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁹ Mohamad Esstıf, *"Ecvibetu'l-imam İbn Hacer el-Heytemi (H. 974) ala işkalat li'l-izz b. Abdisselam (H. 660)" adlı risalenin tahkik ve değerlendirmesi* (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹⁰ Ziya Gökalp, *İbn Hacer el-Heytemî'nin mevlidinde geçen hadislerin tahriç ve değerlendirilmesi* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

6. Abdulvâjed Derşevi'nin *İbn Hacer El-Heyteminin imamet anlayışı* isimli yüksek lisans tezi.¹¹
7. Mehmet Ali Varol'un *İbn Hacer el-Heytemi'nin Şâfiî fikhındaki yeri ve önemi* isimli yüksek lisans tezi.¹²

6.2. İbn Hacer el-Heytemî ile ilgili Yurtdışında Yapılmış Çalışmalar

1. Lemyâ Ahmed Abdullah eş-Şâfiî'nin *İbn Hacer el-Mekkî ve Cuhûduhu fî Kitâbeti't-Târîhiyye* isimli doktora tezi.¹³
2. Emced Reşid Muhammed Ali'nin *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve Eseruhu fî'l-Fıkhi's-Şâfiî* isimli yüksek lisans tezi.¹⁴
3. Muhammed b. Abdulazîz eş-Şâyi' in *Erâu İbn Hacer el-Heytemî el-İ'tikâdiyye 'Ardun ve Takvîmun fî Dav'i Akîdeti's-Selef* isimli yüksek lisans tezi.¹⁵

¹¹ Abdulvâjed Derşevi, *İbn Hacer El-Heyteminin imamet anlayışı* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹² Mehmet Ali Varol, *İbn Hacer el-Heytemi'nin Şâfiî fikhındaki yeri ve önemi* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

¹³ Lemyâ Ahmed Abdullah eş-Şâfiî, *İbn Hacer el-Mekkî ve Cuhûduhu fî Kitâbeti't-Târîhiyye* (Mekke: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996).

¹⁴ Emced Reşid Muhammed Alî, *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve Eseruhu fî'l-Fıkhi's-Şâfiî* (Ammân: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

¹⁵ Muhammed b. Abdulazîz eş-Şâyi', *Erâu İbn Hacer el-Heytemî el-İ'tikâdiyye 'Ardun ve Takvîmun fî Dav'i Akîdeti's-Selef* (Riyâd: Mektebetu'l-Dâri'l-Minhâc, 1426).

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HACER el-HEYTEMÎ'NİN HAYATI

1. Yaşadığı Dönem

İbn Hacer el-Heytemî'nin düşünce yapısını doğru bir şekilde tahlil edebilmek, onun yaşadığı dönemi iyi bir şekilde analiz etmeyi gerektirir. Çünkü bir insanın düşünce yapısı, onun yetişmesiyle doğrudan alakalıdır ve yaşadığı zaman, bölgenin siyasi, sosyal ve ilmî yapısı da onun yetişmesinde son derece etkili olmaktadır. Hz. Ömer'e (ö. 23/644) nispet edilen “*İnsanlar zamanlarına, babalarına benzediklerinden daha çok benzerler*”¹⁶ şeklindeki ifade meseleyi özetler niteliktedir.

Mısır'da doğan İbn Hacer el-Heytemî, çocukluk ve gençlik yıllarını Memlûkler hakimiyeti altında Mısır'da, geriye kalan ömrünü Osmanlıların idaresinde Mekke'de geçirmiştir. Bu bölümde İbn Hacer el-Heytemî'nin yaşadığı dönemdeki siyasi, sosyal ve ilmî yapı genel hatlarıyla incelenecektir.

1.1. Tarihi Süreçte Mısır'ın Siyasi Yapısı

Mısır, tarih boyunca büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Mısır bilimsel açıdan diğer bölgelere göre daha çok gelişmiş olup dinî açıdan da birçok milleti etkilemiştir. Bunun nedeni gerek firavunlar döneminin son aşamalarında gerekse Pers, Yunan ve Roma hâkimiyetleri sırasında birçok bilim adamı, filozof ve âlimin vatani olmasıdır. Örneğin Öklid (ö. 275), Herofil (ö. MÖ. 280), Arşimet (ö. MÖ. 212), Batlamyus [ö. 168 (?)] gibi ünlü isimler İskenderiye'de yaşamışlardır.

Mısır'ın İslam ile ilk tanışması Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında Ebû Muhammed Hâtıb b. Ebî Beltea'nın (r.a.) (ö. 30/650) Mısır Mukavkısı Cureyc b. Mînâ'ya elçi olarak gönderilmesiyle başlamıştır.¹⁷ Daha sonra Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) döneminde

¹⁶ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minin 'Ömer b. el-Hattâb*, thk. Hilmi Muhammed İsmâil (İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, 1996), 194; Yûsuf b. Abdilhâdî İbnü'l-Muberrred, *Mahdu's-sevâb fî menâkibi Emîri'l-Mu'minin 'Ömer İbnü'l-Hattâb*, thk. Abdulazîz b. Muhammed. Abdulmuhsin el-Ferîh (Medîne: Edvâu's-Selef, 1420), 725.

¹⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'l-nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Ekrem el-Bûsî (Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1435), 2/43; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-

Filistin'in Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle, Bizans ile karadan bir bağlantısı kalmamış ve Mısır'ın fethi kolaylaşmıştı. Amr b. el-Âs (r.a.) (ö. 43/664) Câhiliye döneminde Mısır ile ticarî ilişkilerde bulunduğu için bölgeyi tanıyordu.¹⁸ Filistin'i İslâm hâkimiyeti altına aldıktan sonra Mısır'ın fethi için bir engelin kalmadığını belirten Amr b. el-Âs (r.a.), stratejik açıdan çok önemli olan Mısır'ın fethedilmesi için harekete geçti. Daha sonra Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656), Busr b. Ertât'ın [v. 86/705 (?)], Hârice b. Huzâfe'nin (ö. 40/661) ve Umeyr b. Vehb el-Cumehî'nin [v. 24/645(?)] (r. anhum) ona katılmasıyla Mısır'ın fethi h. 20 yılında tamamlanmıştır. Bu sebepten Amr İbnü'l-Âs "Mısır Fâtihî" unvanını almıştır.¹⁹

Fetihten sonra Mısır, sırasıyla Emevilerin, Abbasilerin ve Fâtımîlerin hâkimiyeti altına girmişti. Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeleri, Mısır için yeni bir dönemin başlangıcıydı. Zira bu durum sadece bir hükümetin yerine başka bir hükümetin kurulması olmayıp çok derin etkileri olacak dinî, siyasî ve içtimaî bir inkılâp demekti. İslâm tarihinde ilk defa Bağdat'a bağlı olmayan bir güç Mısır'a hâkim oluyordu. Fâtımîler, Mısır'a girmeleriyle birlikte İslâm âleminde dinî, felsefî ve içtimaî ciddi adımlar atıp bağımsız bir halifelik kurmalarına rağmen İslâm âleminin tamamına hiçbir zaman hâkim olamayacaklardı. Bu sebepten ötürü kendilerini ümmetin ekseriyetinden ayrı tuttular ve Kahire'yi İslâm âlemi üzerinde hâkimiyet kurmak için merkez olarak kabul ettiler. Ancak takındıkları Şii tutum bu kanaatlerini başka bölgelere aktarmalarına engel olmuştu.²⁰

Fâtımîler iç meseleleri ile meşgul iken hem Haçlılar hem de Dimaşk ve Halep atabegî Nureddin Mahmûd Zengî, gözlerini Mısır üzerine dikmişti. Çünkü Mısır'ı ele geçiren taraf diğer tarafa karşı stratejik bir üstünlük sağlayacaktı. Nüfuzlarını kaybeden Fâtımî halifeleri, idarede sultân unvanı alan vezirler kadar etkili olamıyorlardı. Bu sebepten iktidar sık sık el değiştiriyordu. Fâtımî Veziri Şâver b. Mucir (ö. 564/1169) 558 (1163) yılında yardım istemek için Dimaşk'a geldi. Bu hamle Nureddin Zengî (ö. 569/1174) için Mısır'ın işlerine müdahale yolu açması hasebiyle önemli bir fırsattı. Nureddin Zengî, Şîrkûh el-Kürdî'nin (ö. 564/1169) kumandasında 559 (1164), 562 ve

Dimaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Muhyiddîn Dîb Mistu vd. (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1439), 4/516.

¹⁸ Cengiz Tomar, "Mısır: Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/559.

¹⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'l-nubelâ*, 3/70; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/214.

²⁰ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler: Siyasî Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/12/230.

564 (1169) yıllarında Mısır'a seferler düzenledi. Bu seferlere amcası Şîrkûh'un yanında Selâhaddîn Eyyûbî'de (ö. 589/1193) katılmıştı. 564 yılındaki üçüncü seferinde emrindeki kuvvetlerle Kahire'ye giren Şîrkûh, Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh tarafından vezir tayin edildi. Şîrkûh iki ay sonra ölünce, onun yerine yeğeni Selâhaddîn "el-Melikü'n-Nâsır" unvanıyla vezir tayin edildi. Selâhaddîn, daha sonra Nureddin Zengî'ye danışarak onun naibi sıfatıyla Mısır'ı ve Mısır'a bağlı yerleri müstakil bir hükümdar gibi yönetmeye başladı. Mısır'a tamamen hâkim olunca birçok isyanla karşı karşıya kaldıysa da bu isyanları kısa sürede bastırdı. Bu sırada Bizanslılar Dimyat'ı kuşattılsa da Selâhaddîn karşısında başarı elde edemediler. Mısır'a tam anlamıyla hâkim olan Selâhaddîn Fâtımî bürokrasisini kademeli olarak tasfiye etti. Nihâyet Nureddin Zengî'den gelen emir üzerine 567'de (1171) Fâtımî hilâfetine son verdi.²¹

Selâhaddîn-i Eyyûbî ile tarih sahnesinde yerini alan Eyyûbîler, Zengîler'in devamı niteliğindedir. Her ne kadar Selâhaddîn-i Eyyûbî döneminde oluşturulan otoriter yapı sayesinde parlak dönemler geçirmiş olsalar da daha sonraki dönemlerde yaşanan taht kavgaları sebebiyle, otoritede ciddi çözümler meydana geldi. Özellikle el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un oluşturduğu "el-Memâlîku'l-Bahriyye" isimli özel birliğin 30 Nisan 1250 tarihinde bir suikast sonucunda Sultân Turan Şahı (ö. 648/1250) öldürüp yerine el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un (ö. 647/1249) Türk asıllı dul eşi Şecerüddürr'ü (ö. 655/1257) tahta geçirmeleri, otorite zafiyetinin boyutunu göstermektedir. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Kıpçak ülkesi ve Kafkasya'dan getirtip Ravza adasındaki kışlalara yerleştirdiği Türk asıllı memlûklerden oluşan bu birlik ile aynı millettten olan Şecerüddürr, İzzeddin Aybek et-Türkmânî (ö. 655/1257) ile evlenip kocasının lehine tahttan çekilmesi üzerine dönemin kaynaklarında ed-Devletu't-Turkiyye adıyla geçen Memlûk Devleti'ni kurmuş oldular.²²

²¹ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*, thk. Hassân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1398), 7/146-158; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/208-211; Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-İ Eyyûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/36/337.

²² Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. İbrâhîm Zeybek (Beyrût: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1434), 22/416-418; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/272-273; Tomar, "Mısır: Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar", 29/561; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/23; Kâzım Yaşar Koprıman, "Baybars I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/90.

Memlûkler 648/1250 ile 923/1517 yılları arasında Mısır’da hüküm sürmüşlerdir. Devletin isim olarak almış olduğu “memlûk/memalik” kelimesi “ebeveyni olmaksızın esir edilen” anlamına gelir.²³ Çünkü bu devleti kuranlar kölelikten gelen askerlerdi. Bahrî ve Burcî olmak üzere iki döneme ayrılırlar.

İlk resmi Memlûk Sultân’ı olan el-Melikü’l-Muiz İzzeddin Aybek zorluklar sonucunda istikrarı sağladıktan sonra siyasi bir evlilik niyetiyle Musul Emiri Bedreddin Lü’lû’ün kızıyla nişanlandı. Ancak eşi Şecerüddürr tarafından öldürtüldü. Şecerüddürr sultanlığı, emirlerden Cemâlüddîn b. Aydoğdu el-Azîzî’ye ve daha sonra İzzeddin Aybek el-Halebî’ye teklif ettiyse de onlar bunu kabul etmediler. Dolayısıyla bu durum bir anda Şecerüddürr’ün aleyhine döndü. İzzeddin Aybek’in Memlûkleri kısa sürede kontrolü ellerine geçirdiler.²⁴ Tahta oğlu Mansûr Nûreddin Ali’yi, aralarından Seyfüddîn Kutuz’u (ö. 658/1260) da Sultân naipliğine getirdiler. Sultân Mansûr Nûreddin Ali’den daha üstün bir nüfuz elde eden Seyfüddîn Kutuz, “Müdebbiru’l-memleke” sıfatıyla devlet yönetimini tamamen eline aldı.

Moğol orduları 1258 yılında Bağdat’ı işgal etmeleriyle Abbâsî halifeliğine son vermişlerdi. Daha sonra Suriye’ye yönelmiş ve birkaç günlük muhasaradan sonra Halep ve Dimaşk’ı da zaptetmişlerdi. Bunun üzerine Eyyûbîler’in Halep ve Dimaşk hükümdarı el-Melikü’n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf (ö. 658/1260), dönemim meşhur âlimlerinden İbnü’l-Adîm’i (ö. 660/1262) Mısır’a gönderip acil yardım istedi. O sırada Memlûk tahtında bulunan el-Melikü’l-Mansûr Nûreddin Ali, Moğol kuvvetlerine karşı koyacak durumda değildi. Seyfüddîn Kutuz, 656 (1258) yılında Bağdat Abbâsî hilâfetini ortadan kaldıran Moğolların Suriye istikametinde ilerlemeye devam etmesi üzerine ulemânın ve ümeranın desteğiyle tahta çıktı. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra iki ordu Aynîcâlût’ta²⁵ karşılaştılar. Sultân Seyfüddîn Kutuz Aynîcâlût’ta kumandanlarını toplayıp Moğolların İslâm dünyasında yaptıkları zulüm, yağma ve tahribatı anlatarak onları galeyana getirdi. Onun sözlerinden çok etkilenen kumandanlar canla başla savaşacaklarına yemin ettiler.

²³ Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu ’l-münîr fî ġarîbi ’ş-şerhi ’l-kebîr li ’r-Râfi ’i*, thk. Âdil Murşid (Beyrût: Dâru’r-Risaleti’l-Alemiyye, 1436), 474.

²⁴ Ebû Muhammed (Ebû’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma ’rifeti düveli ’l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1418), 1/493-495; İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/90.

²⁵ Filistin’de Nablus ile Beysân arasında bir mevki. Bkz. [Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu ’cemu ’l-buldân*, thk. Ferîd Abdulazîz el-Cundî (Beyrût: Dâru Sâdır, 1397), 4/200.

Seyfüddîn Kutuz ordusunu ikiye ayırıp bir bölümünü ormanlık sahada pusuya yatırdı, geri kalanını da yine Baybars el-Bundukdârî (ö. 676/1277) kumandasında ileri sevk etti. Baybars'ın emrindeki Memlûk kuvvetlerini gören Ketboğa bütün Memlûk ordusunun bundan ibaret olduğunu zannederek hücumla geçti. 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260 Sabah güneşin doğuşunu takiben başlayan savaş sırasında Baybars sahte bir ricat hareketiyle pususunu kurulan yere kadar geri çekildi. Pusuda bekleyen Memlûk kuvvetlerinden habersiz olarak ilerleyen Moğollar her taraftan kuşatıldılar. Bazı birlikler çemberi yarıp kaçmayı başardılar, fakat Ketboğa savaşmaya devam etti. Ketboğa direnci kırıp Seyfüddîn Kutuz 'a ulaşmaya çalıştı. Hedefine giderek ulaştığını gören Sultân Seyfüddîn Kutuz da miğferini yere atıp ve yalın kılıç düşman üzerine saldırdı. Asıl muhafız alayıyla düşmana saldıran Seyfüddîn Kutuz Moğollara son darbeyi indirdi. Özellikle Şam çeliğinin etkisiyle dağılan Moğollar karşısında birer savaş makinesine dönen Memlûkler, Moğollara çok ağır kayıplar verdirdiler. Öğleye kadar devam eden savaş sonunda Moğollar İslâm ordusu karşısında ağır bir mağlûbiyete uğradı. Hulâgû 'ye yenilmiş bir komutan olarak dönmenin utancını kaldıramayan Ketboğa savaştan kaçmayı reddedip saldırıya devam etti ve nihâyetinde öldürüldü. Savaşa Moğol saflarında katılan el-Melikü's-Saîd de öldürüldü. Baybars, Sultân'ın emriyle Moğol birliklerini Beysân'a kadar takip etti. Burada yeniden toparlanıp savaşa giren Moğol ordusu tekrar mağlûp oldu. Zafer haberi İslâm dünyasında büyük sevinçle karşılandı.

el-Melikü'l-Muzaffer Seyfüddîn Kutuz bu zaferiyle İslam dünyasını en büyük tehditten kurtardı. Aynîcâlût Savaşı'nda büyük rol oynayan süvari birliği komutanı Baybars el-Bundukdârî daha önceden anlaştıkları üzere Seyfüddîn Kutuz'dan Halep valiliğini istemiş, fakat bu isteği reddedilmişti. İçindeki iktidar hırsı ve çevresinde Aynîcâlût Savaşı'nın asıl galibi olarak kabul edilmesinin kazandırdığı kendine güven duygusu onu tahtı ele geçirmeye sevk etti. Neticede dönüş yolculuğu sırasında Sâlihiye'de arkadaşlarıyla birlikte bir av partisi düzenleyerek Kutuz'u öldürdü (16 Zilkade 658 / 23 Ekim 1260). Kutuz'u karşılamak için hazırlanan Kahireliler de onun yerine Sultân olarak el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ı karşıladılar.²⁶ Zira Memlûklerde sultan

²⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/510-517; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/351-355; İsmail Yiğit, "Kutuz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/500-501; Abdülkerim Özeydin, "Aynîcâlût Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/275-276.

öldüren kişinin sultan olması alışılmış bir durumdu. Seyfüddîn Kutuz ne öldürülen ilk sultan olacaktı ne de son sultan.²⁷

Bahrî emirleri tarafından Sultân ilân edilen I. Baybars devletin gerçek kurucusu sayılır. Baybars ile birlikte Memlûkler yeni bir döneme girdiler. On yedi yıl süren saltanatı sırasında (1260-1277) idarî düzenlemelerde bulunup devlete merkeziyetçi bir hüviyet kazandırdı.²⁸

Burcî Memlûklerinin lideri Berkuk, Alâeddin Ali'nin zamanında (1376-1381) güçlü emir gruplarının arasında cereyan eden mücadeleden zaferle ayrılan isim oldu. Ve atabeku'l-asâkirlik makamını ele geçirdi. Berkuk sultânın vefatı üzerine tahta çıkardığı on bir yaşındaki kardeşi Zeynüddin II. Haccî zamanında da (1381-1382) yönetimi elinde tuttu. Tahta çıkmak istediğinde kendisine mâni olacak bir güç yoktu. Çünkü yapığı ilk faaliyetlerden biri muhalefet oluşturacak Türk asıllı emirleri gruplarını tasfiye etmek olmuştı. Sonunda küçük yaştaki sultânın aczini gerekçe göstererek tahta oturdu (784/1382) ve Burcî Memlûkleri döneminin ilk Sultân'ı oldu. Böylece Memlûkler döneminin ikinci dönemi olan Burcî (Çerkez) Memlûkler dönemi başlamış oldu.²⁹

Bu dönem siyasi istikrarsızlıklarla çalkalandı. Timur (ö. 807/1405) ve Osmanlılarla olan hâkimiyet mücadelesi neticesinde devlet giderek zayıflamıştı. Sonunda Kayıtbay (ö. 901/1496) arkadaşlarının ısrarı üzerine sultânlığı kabul etti. Yirmi sekiz yıl saltanat süren (1468-1496) ve Burcî Memlûklerinin en büyük Sultân'ı sayılan Kayıtbay'ın döneminde, siyasi istikrar sağlanıp ekonomide önemli atılımlar yapıldı. Kayıtbay'ın ardından ülkede istikrar tekrar bozuldu. Beş yıl içinde biri iki defa olmak üzere beş sultân tahta çıktı. Zira tahta çıkmak ölümü göze almak demektir. Çünkü isyanlar neticesinde tahttan indirilen bu Sultânlardan üçü öldürülmüştü. Bu cesareti Kansu Gavri (ö. 922/1516) göstermiştir ki İbn Hacer el-Heytemî onun dönemine şahitlik etmiştir. Ekonomik krizi atlatabilmek amacıyla vergileri arttıran Kansu Gavri, vakıflardan ve dahi hayır müesseselerinden vergi aldı. Ancak onun bu yaptırımları Memlûk ekonomisini daha da zora soktu. Portekizlerle girdiği deniz savaşlarında Osmanlılardan teknik ve asker bakımından yardım aldı. Fakat bir süre sonra iki ülke arasındaki ilişkiler bozuldu. Devletin içinde zuhur eden isyanlar,

²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/356-357; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/520-521.

²⁸ Yiğit, "Memlûkler", 29/91; Koprman, "Baybars I", 5/221.

²⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/136-140; Yiğit, "Memlûkler", 29/92.

kıtlık ve hastalıklar, idaredaki zafiyetler ve iktisadî çözümlerin yanında Osmanlılarla girilen bu sürtüşmeler, Memlûklerin yıkılmasına zemin hazırlamış oldu.³⁰

Diğer taraftan Osmanlı Devleti 1453 yılında senesinde İstanbul'un fethinden sonra yönünü Avrupa'ya çevirmiş, sınırlarını ağırlıklı olarak batıya doğru genişletmişti. Ancak taht mücadelesini kazanan Yavuz Sultân Selim (ö. 926/1520), yönünü Safevi Devleti'ne yani doğuya çevirdi.³¹

Şah İsmâîl hükümdarlığındaki Safeviler Teymûrîler'in elinden Irak ve Horasan'ı almış; doğuda Ceyhun nehrinden Fâris Boğazına kadar, batıda da Fırat nehrine kadar hâkimiyetlerini genişletmişlerdi.³² Şah İsmail'in Anadolu'da cereyan eden Şahkulu isyanlarına aleni desteği ve diğer siyasi sebepler savaşı kaçınılmaz kıldı.³³ Nihâyetinde Yavuz Sultân Selim Çaldıran Zaferiyle Tebriz'i alıp Safevilerin sonunu getirdi.³⁴

Memlûkler her ne kadar sünni bir devletin zafer elde etmesini sevinçle karşılamış olsalar da ileriki süreçte karşı karşıya geleceklerdi. İki devlet arasında gerçekleşen Mercidâbık Muharebesi ile Ridâniye Savaşını Osmanlılar kazandı ve Ridâniye Savaşı'nın neticesinde Memlûkler Devleti yıkılmış oldu.³⁵

Osmanlı idaresi altındaki Mısır beylerbeylik haline getirildi. Memlûk emirlerini mevkilerinde bırakan Yavuz Sultân Selim, Rumeli Kazaskeri Zeyrekzâde Rûkneddin Efendi'yi Mısır kadısı, Dizdar Mehmed Çelebi'yi de Mısır defterdarı tayin etti. Fakat bazı huzursuzluklar üzerine burada Osmanlı düzeninin kısa zamanda kurulamayacağını anladı ve Mısır'ın eski teşkilâtının ıslah edilmesi yoluna gitti. Mısır'ın ilk beylerbeyliğine Memlûk asıllı Hayır Bey getirdi ve halka adalet ve şefkatle davranması, fesadı menetmesi, Mısır'ın sınır ve limanlarını dış tehlikelerden koruması ve Haremeyn erzakını düzenli biçimde göndermesini emretti. Osmanlı idaresinin Mısır'da ilk yerleşme safhası sayılan Hayır Bey'in beylerbeyliğinde Memlûklere ait birçok teşkilât, aynen veya bazı düzeltmelerle devam etmekle birlikte Osmanlı kurumlarının yavaş yavaş bu dönemde

³⁰ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/314-315; Yiğit, "Memlûkler", 29/93.

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 2/226-238.

³² Abdulmuiz Abdulhamîd el-Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî* (Kâhire: el-Meclisu'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye Vezîretu'l-Evkâf, 1401), 15-16.

³³ Tufan Gündüz, "Şah İsmâîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/254-255; Feridun Emecen, "Şahkulu Baba Tekeli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/284-285.

³⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/255-257.

³⁵ Tomar, "Mısır: Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar", 29/563.

devreye konulduğu görülmektedir. Memlûk teşkilâtında yerleşmiş olan adaletsizlikleri kaldırmak için birçok tedbir ve görevlendirilmede bulunulmuştu. Ancak istenilen sonuç elde edilemedi. Nihâyetinde Mısır’da Osmanlı idaresi, Vezîriâzam İbrâhim Paşa’nın Kahire’ye gelerek Mısır Kanunnâmesi’ni çıkarmasıyla istikrar sağlandı.³⁶

1.2. Mısır’ın İlmî Yapısı

İbn Hacer el-Heytemî’nin ilmi kişiliğini şekillendiren Mısır’ın, tarihin ilk sayfalarından itibaren bilim ve felsefede öncü bölgelerden biri olduğunu söylememiz mümkündür. İslâm’ın gelişinden sonra dinî ilimler alanında da önemli bölgelerden biri haline gelen Mısır, kısa sürede ilim taliplerinin yolculuk ettiği meşhur merkezlerden biri olmuştur. Mutekaddimun döneminde yaşayan Ebû Umeyye Amr b. el-Hâris el-Ensârî (ö. 148/765), İbn Lehîa (ö. 174/790), Leys b. Sa’d (ö. 175/791), İbn Vehb (ö. 197/813) ve Ebû Sâlih el-Mısırî (ö. 223/838) gibi “Mısırî” nisbesini taşıyan fakih ve muhaddislerin Mısır’da oluşu; oradaki ilmî seviyenin ne derece ileri olduğuna işaret etmektedir.³⁷

Memlûkler dönemine gelindiğinde hem İslâmî ilimler hem de âlet ilimleri doruk noktasına ulaşmıştı.³⁸ Hiç şüphesiz bu medeniyetin inşasında Memlûk sultanlarının büyük payı vardır. Doğu İslam Bölgesi’nde büyük yıkımlar yapan Moğolları ve Haçlıları yenerek bölgeyi büyük tehlikelerden kurtardılar. Memlûklerin oluşturdukları bu güven ortamı sayesinde Kahire, âlimlerin sığındıkları veya ilim tahsili için tercih ettikleri bir merkez haline gelmiştir.³⁹ Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 745/1344), İbn Akîl (ö. 769/1367), Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) ve Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404 bu âlimlerden bazılarıdır.

Memlûk sultanları, bölgenin güvenliğini sağlamakla birlikte ilim merkezlerinin kurulmasına da büyük ihtimam göstermişlerdi. İslâm dünyasının en eski medresesi olup halen ayakta olan Ezher Câmî-i Şer’îfi başta olmak üzere eğitim veren birçok kurum

³⁶ Ebû’l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs (Ayâs) el-Hanefî, *Bedâ’i’u’z-zühûr fî veķâ’i’l-d-dühûr*, thk. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyye el-’Âmeti li’l-Kitâb, 1403), 5/205; Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Mısır: Osmanlı Dönem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/563; Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Hayır Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/50.

³⁷ Cengiz Tomar, “Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/575.

³⁸ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Hüsni’l-muhâḍara*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâi Kutubi’l-Arabiyye, 1387), 2/94-95.

³⁹ Tomar, “Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet”, 29/576.

vardı. Dolayısıyla İslâm dünyasındaki âlimlerin birçoğu hem ilim tahsili için hem de hocalık yapmak için Kahire'ye gelirlerdi. Sirâcü'l-Bulkînî (ö. 805/1403), Ebû Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Ebu'l-Hayr Şemsüddîn es-Sehâvî (ö. 902/1497), Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) ve Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) gibi önde gelen isimler burada bulunuyorlardı.⁴⁰ Nitekim kaynakların aktardığına göre Ezher'de gelip ikamet etmeye başlayanların sayısı 750'yi bulmuştu.⁴¹

İbn Hacer el-Heytemî'nin yaşadığı dönemde tasavvuf ve tarikatlar ciddi şekilde yayılmıştır. Hiç şüphesiz bu durumda Memlûklerin ciddi payı vardır. Özellikle bazı sultânların tasavvuf şeyhlerine mürid olması, tarikatlara ciddi destek sağlamıştır. Sultânın atadığı “şeyhü's-şüyûh” tarafından yönetilen tekke, ribât, hankah ve zaviyelerin sosyal hayatta ziyadesiyle etkili olmalarını sağlamıştır. Ülkede en çok Şâzeliyye, Rifâiyye, Desûkiyye ve Bedeviyye tarikatları yaygınlık kazanmıştı.⁴²

İbn Hacer el-Heytemî'nin yaşadığı dönemde Mısır, dört mezhepten büyük fakihlere ev sahipliği yapıyordu. Özellikle Kâdî el-Fâzıl'ın (ö. 596/1200) emekleri sayesinde ile Şâfiî fikhî için bir merkez haline gelen⁴³ Mısır, Ebu'l-Bekâ ed-Demîrî (ö. 808/1405), Celâlüddîn el-Mahallî (ö. 864/1459), Ebû Abbâs Şihâbüddîn el-Akfehsî (ö. 808/1405), Sirâcü'l-Bulkînî, Zekerîyyâ el-Ensârî ve Şehâbüddin er-Remlî (ö. 957/1550) gibi büyük âlimlere ev sahipliği etmiştir.

Bu dönemin göze çarpan özelliklerinden biri de şerh, hâşiye ve ta'lik çalışmalarının yoğunluğudur. Bu nedenle bu dönem için sadece şerh ve hâşiyeler dönemi olup taklitten öteye gidilemediği söylenmiştir.⁴⁴ Ancak kanaatimize göre bu söylem doğru bir söylem değildir. Moğolların ve Haçlıların İslâm dünyasındaki yıkımları neticesinde sayısız âlim hayatını kaybetmiş; sayısız eser yitirilmiştir. Ebû Alî İbnü's-Seken el-Bağdâdî'nin (ö. 353/964) çok meşhur olan ve birçok önemli esere kaynaklık etmesiyle birlikte kaybolan *eş-Şahîhü'l-muntekâ* isimli eseri, bu durumun üzücü örneklerinden biridir. Bu sebepten

⁴⁰ Saîd Abdülfettâh Âşûr, “Ezher”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/53-60.

⁴¹ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hıfâ ve'l-âşâr*, nşr. Muhammed Alî Beydûn (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 4/57; Âşûr, “Ezher”, 12/60.

⁴² Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 21; Yiğit, “Memlûkler”, 29/95.

⁴³ Ramazan Şeşen, “Kâdî El-Fâzıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/15.

⁴⁴ Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 21.

ötürü sözü edilen yıkım sebebiyle “mu’cem” ve “ansiklopedik” türü eserler dönemi başlamış olup sayısız eser telif edilmiştir.⁴⁵ Daha sonra bu eserlere yönelik yapılan şerhlerde her âlim kendi usulünü ve ilmi kabullerini adeta eserine nakşetmiştir. Nitekim aynı metnin farklı şerhleri incelendiğinde birbirlerinden farklı sonuçlara varıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemi sadece “taklit” dönemi diye nitelemek pek de yerinde olmayan bir tespit olsa gerek.

Bununla birlikte, ictihat kabiliyetine sahip birçok fakih yetişmesine rağmen ictihâddan kaçınıp mezhep kurucularından birini taklit etmek tercih edilmiştir. Sözü edilen dönemde mezhep içi veya mezhepler arası ihtilâfların yaşanıp her dönemde olduğu gibi yeni vuku bulan meselelere çözümlerin bulunması sebebiyle ictihâdın terk edilmediği belirtilmektedir.⁴⁶

2. İbn Hacer el-Heytemî’nin Hayatı

2.1. İsmi ve Nesebi

İbn Hacer el-Heytemî’nin tam adı, Ahmed b. Muhammed Bedriddîn b. Muhammed Şemsiddîn b. Alî Nûriddîn b. Hacer es-Selmuntî el-Heytemî el-Ezherî el-Vâilî es-Sa’dî el-Mekkî el-Ensârî’dir. Künyesi Ebu’l Abbâs olup lakabı Şihâbüddîn’dir. Kendisine “İbn Hacer” denmesinin sebebi büyük dedelerinden birine nispet edilmesidir. Kaynakların bildirdiğine göre bu dedesine çok az konuştuğu için “Hacer” (taş) lakabı takılmıştır ve onun soyundan gelenler de “İbn Hacer” diye anılmıştır. Bununla birlikte aslen Doğu Mısır diyarında Selmunt bölgesinden olması sebebiyle “Selmuntî”, Ebu’l-Heytem mahallesinde doğduğu için “Heytemî” ve Mekke’de vefat ettiği için “Mekkî” nispetleri ile anılmıştır. Ayrıca Benî Sa’d kabilesine mensup olması sebebiyle “Sa’dî”, soyu Ensar’a kadar uzandığı için “Ensârî” nisbeleriyle de anılmaktadır.⁴⁷

⁴⁵ Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 31.

⁴⁶ Aslan, *İbn Hacer el-Heytemî ile Şemsüddîn er-Remlî ve İhtilâf Sebepleri*, 21.

⁴⁷ Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *el-Fetâva’l-kübra’l-fıkhîyye*, thk. Abdullatîf Abdurrahmân, nşr. Abdulkâdir b. Ahmed b. Alî el-Fâkihî el-Mekkî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1417), 1/8; Abdulkâdir b. Şeyh el-Ayderûs, *en-Nûrû’s-sâfir ‘an aḥbâri’l-karni’l-âşir*, thk. Mahmûd el-‘Arnavût (Beyrût: Dâru Sâdır, 1421), 390; Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir el-‘Arnavût, Mahmûd el-‘Arnavût (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1406), 10/541.

2.2. Doğumu

İbn Hacer el-Heytemî, h. 909/1503 yılında Receb ayının son günlerinde Ebu'l-Heytem mahallesinde doğmuştur.⁴⁸ İbn Hacer el-Heytemî'nin aslı vatani Selmunt nahiyesidir. Ancak büyük dedeleri insanlar arasında fitnelerin artmasından dolayı buradan ayrılmış ve Garbiyye mıntokasındaki Ebu'l-Heytem denilen mahalleye yerleşmişlerdir.⁴⁹

İbn Hacer el-Heytemî'nin doğum tarihinin 899/1493⁵⁰ veya 911/1505⁵¹ yılı olduğu ifade edilmişse de doğru olan görüş onun 909/1503 yılında dünyaya geldiğidir. Bu görüşün doğruluğuna delalet eden delillerden bir tanesi İbn Hacer el-Heytemî'nin talebelerinden Ebû Bekir es-Seyfî, hocasının doğum tarihinin 909/1503 yılı olduğuna dair onun kendi el yazısını gördüğünü belirtmiştir.⁵² Bu konuda zikredilen bir diğer delil İbn Hacer el-Heytemî'nin, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) vefatından üç yıl önce doğduğuna dair açık beyanıdır.⁵³

2.3. Tahsil Hayatı

İbn Hacer el-Heytemî, dindar ve tasavvuf ehli bir bölgede doğdu. Dolayısıyla küçük yaşta ilimle tanışma fırsatını elde etti. Babası Muhammed Bedrüddîn, İbn Hacer küçük yaşta vefat etti. Bundan dolayı onun bakımını dedesi üstlendi. İbn Hacer el-Heytemî'nin dedesi Muhammed Şemsüddîn, 120 yaşlarında olmasına rağmen duru bir hafızaya sahip ibadet ehli bir kimseydi.⁵⁴

⁴⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9; Ayderûs, *en-Nürü's-sâfir*, 391; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 27.

⁴⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9.

⁵⁰ Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris ve'l-eşbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-muselselât*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 1/338. İbn Hacer el-Heytemî'nin “*eş-Şavâ'îku'l-muhriqa*” isimli eserinin muhakkikleri de 899/1493 şeklinde kaydetmişlerdir. Bkz. [Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *eş-Şavâ'îku'l-muhriqa*, thk. Ebû Abdillâh Mustafâ b. el-Adevî vd. (Mansûre: Mektebetu Feyyâd, 1429), 35].

⁵¹ Ebû'l-Mekârim (Ebû's-Suûd Gazzî Ebû'l-Mehâsin) Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî el-, *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkıbi a'yâni'l-mi'eti'l-âşire*, thk. Halil Mansûr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 3/102.

⁵² Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh es-Seyfî, *Nefâisu'd-durer fi tercemeti Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî*, thk. Emced Reşid (Ummân: Dâru'l-Feth, 1437), 33.

⁵³ Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *Şebetu'l-İmâm Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî*, thk. Emced Reşid (Ummân: Dâru'l-Feth, 1435), 91.

⁵⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 32; Ayderûs, *en-Nürü's-sâfir*, 391; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 30.

İbn Hacer el-Heytemî, dedesinin vefat etmesi üzerine babası Muhammed Bedrüddîn'in şeyhi olan Şemsüddîn Muhammed İbn Ebi'l-Hamâil ve Şemsüddîn eş-Şinnâvî'nin himayesine girdi. Bu iki zât, marifet ehli, keramet ehli ve mürşid kimseler olarak bilinirlerdi. Şemsüddîn Şinnâvî, Tantâ'ya büyük mutasavvıflardan Seyyid Ahmed el-Bedevî'nin yanına götürdü. Burada Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyip hafız oldu ve İslâm ilimlerinin temel konularını okudu.⁵⁵

Daha sonra Şeyh Şinnâvî, İbn Hacer el Heytemî'yi h. 924 yılında Ezher Câmisi'ne götürüp oranın meşhur âlimleriyle tanıştırdı. Burada İmam Nevevî'nin "*Minhâc*" isimli meşhur eseri başta olmak üzere birçok metni ezberledi.⁵⁶

Ezher Câmisi'nde bulunduğu bu süre zarfında, hemen her ilim dalında ciddi bir tahsil dönemine girdi. Orada "İmamların Üstadı" ve "şeyhü'l-İslâm" lakaplarıyla meşhur olmuş Kâdî Zekerîyya el-Ensârî başta olmak üzere Abdülhak es-Sunbâtî, İbnü'n-Neccâr el-Futûhî, Ebu'l-Hasan el-Bekrî es-Sıddîkî, Ebu's-Sa'd Zeynüddîn Mansûr et-Tablâvî, Nâsîrüddin el-Lekânî, Zeynüddîn eş-Şinşevrî, İbnü's-Sâîğ el-Mısrî ve Şemsüddîn el-Abbâdî gibi döneminin büyük âlimlerinden ders almıştır.⁵⁷ İbn Hacer el-Heytemî, zekâsı ve ince anlayışı sayesinde kısa bir zamanda akranları arasında dikkat çekti. Hocası Kadî Zekerîyya el-Ensârî, öğrencisini her gördüğünde Allah'tan (c.c.) onu dininde fakih kılması için dua etmiştir.⁵⁸ Nitekim h. 929 yılında fetva verme, ders verme ve eser telifi üzerine icazet aldı ki o sırada yirmi yaşını dahi doldurmamıştı.⁵⁹ Kendisi ileriki dönemlerde burada geçirdiği süre zarfında açlık derecesinde maddi zorluklar çektiğini, başka öğrencilerin hasetlerinden bıktığını ve yaşadığı birçok sıkıntıyı dile getirmiştir.⁶⁰

⁵⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 32-38; Ayderûs, *en-Nürü's-sâfir*, 391-392; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 30.

⁵⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 38; Ayderûs, *en-Nürü's-sâfir*, 392; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 30.

⁵⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9-10; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 39-42; Ayderûs, *en-Nürü's-sâfir*, 392; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 31.

⁵⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 40; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543.

⁵⁹ Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 42; Ayderûs, *en-Nürü's-sâfir*, 392; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 31-32.

⁶⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9.

2.4. Evliliği ve Ailesi

İbn Hacer el-Heytemî icazetini aldıktan sonra Ezher Camisi'ndeki en gözde isimlerden biri olmuştur. İbn Hacer el-Heytemî'nin başarılarından oldukça memnun olan hocası ve hamisi Şemsüddîn eş-Şinnâvî, öğrencisini evlenmesi hususunda sıkıştırırsa da o, herhangi bir malı olmadığından maddi durumunun evlenmeye imkân sağlamadığını ifade etmiştir.⁶¹ Bunun üzerine hocası Şemsüddîn eş-Şinnâvî, kız kardeşinin kızıyla kendisini evlendirebileceğini ve gerekli olan mehri kendisinin karşılayacağını söylemiştir. Bu şekilde h. 932/1525 yılında evlenmiştir. Bu evlilikten, Abdurrahman ve Muhammed adlarında iki erkek çocuğu ile iki kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu iki kardeş, yaşadıkları sırada Mekke'nin önde gelen âlimlerindendir.⁶² Bununla birlikte Abdurrahman'ın oğlu Radiyyüddîn ile kızından torunu Abdulazîz b. Muhammed ez-Zemzemî de yaşadıkları dönemde fıkıh ve Kur'ân ilimlerinde meşhur âlimlerdi.⁶³

2.5. Hac Yolculukları

İslam âlimleri için Hac yolculukları sadece ibadet değeri taşımamaktadır. Bilakis dünyanın her yerinden ilim ehlinin bir araya gelmesi sebebiyle, âlimlere kendilerini tanıtmaya ve diğer âlimleri tanıma fırsatı sunmaktadır. Bununla birlikte hac yolculukları sırasında dünyanın dört bir yanından gelen insanlar, İslam dünyasında gerçekleşen ilmî faaliyetler ile telif edilen eserlerin tanıtımı, ortaya çıkan yeni fırkalardan haberdar etme ve bunlara karşı yapılan reddiyeleri âlem-i islâma yayma çalışmalarına ciddi katkıda bulunmuşlardır.

İbn-i Hacer el-Heytemî, hocası Ebu'l-Hasan el-Bekrî es-Sıddîkî ile birlikte 933/1526-1527 yılında hac vazifesi için Mekke'ye gitti. 934/1527-1528 yılına kadar hocasıyla burada kaldı. O sırada İbn Hacer el-Heytemî, rüyasında Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) kendisine eser telifinde bulunmasını emrettiğini gördü. O vakte kadar eser telifinde bulunmayan İbn Hacer el-Heytemî, Mısır'a geri dönünce İbnü'l-Mukrî el-

⁶¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/10; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 78.

⁶² Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 79; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Reyhânetu'l-elibbâ ve zehretu'l-hayâti'd-dunyâ*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Huluv (Kahire: Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1386), 1/434.

⁶³ Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*, ts., 2/166; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc* (muhakkik), thk. Seyyid b. Muhammed es-Sinnârî (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ- Dâru Bâbu'l-Ebvâb, 1441), 1/24.

Yemenî'nin (ö. 837/1433) “*Ravzu't-tâlib*” adlı kitabını ihtisar edip mufasssal bir şekilde şerh etti.⁶⁴

İbn Hacer el-Heytemî ikinci haccını ise 937/1530-1531 yılında yapmıştır. Mekke'de 938/1531-1532 yılına kadar kalmıştır. Burada Safiyyüddîn Ahmed ez-Zebîdî'nin “*el-‘Ubâb*” isimli eseri ile Ebu'l-Hasan İbnü'l-Mehâmîlî'nin (ö. 415/1024) “*et-Tecrîd*” isimli eseri başta olmak üzere birçok metni şerh etmiştir. Yapmış olduğu bu çalışmalar büyük beğeni görmüştür.⁶⁵ Bir süre daha Mekke'de ilim halkalarında bulunduktan sonra Mısır'a dönmüştür.

2.6. Mekke'ye Hicreti

Mısır'a geri dönen İbn Hacer el-Heytemî İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin *İrşâdu'l-gâvî ilâ (fî) mesâliki'l-Hâvî* isimli eserine güzel bir şerh yazmıştı. Ancak kendisine haset duyanlardan biri bu şerhi çalıp yok etti. Bu duruma çok üzülen İbn Hacer el-Heytemî, böyle bir hırsızlık yapmasına rağmen fâili affetti. Bu olay üzerine 940/1533-1534 yılında Mekke'ye geri dönmüştür ve burayı kendine vatan edinmeye karar verdi. Allâh Teâlâ kaybettiği bu kitabın yerine ona ihtiyaç bırakmayacak daha kapsamlı olan “*el-İmdâd fî şerhi'l-İrşâd*” isimli eserini yazmasını nasip etti.⁶⁶

2.7. Vefatı

İbn Hacer el-Heytemî, Mekke'ye son gelişinden sonra bir daha Mısır'a dönmedi. Hayatının geri kalanında Mekke'de ders vermekteydi. İlerleyen yaşıyla birlikte artan hastalıkları onu ders vermeyi bırakmaya mecbur bırakmıştı. Nitekim kısa bir süre sonra 23 Receb 974 (3 Şubat 1567) tarihinde Mekke'de vefat etti. Cennetü'l-muallâ'daki Turbetü't-Taberiyyîn'e defnedildi. Kaynakların ifade ettiğine göre İbn Hacer el-Heytemî'nin vefatı sebebiyle Mekke'yi büyük bir hüzün sarmıştı. Kadınların ağlama sesleri duvarların arkasından duyulmuştu. Cenazesinde büyük bir izdiham yaşanmıştır ve

⁶⁴ Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *Fethu'l-cevâd fî şerhi'l-İrşâd*, thk. Abdullatif Hasan Abdurrahmân (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426), 1/7; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 43; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 35.

⁶⁵ Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 44; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 35.

⁶⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/10-11; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 44-45; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.), 109; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 35.

insanlar onun tabutunu taşımak için birbirleriyle yarışmışlardı.⁶⁷ Aynı yıl Kanuni Sultân Süleyman'ın da vefat etmesi sebebiyle insanlar şöyle söylemişlerdi: *“Bu yıl hem dünyanın sultânı hem de dinin ve ahiretin sultânı vefat etti.”*⁶⁸

3. İlmi Kişiliği

“Şeyhü'l-İslâm”, “İmâmü'l-Haremeyn” ve “Müfti'l-İrâkeyn” gibi lakaplarla anılan İbn Hacer el-Heytemî,⁶⁹ daha önce de ifade edildiği üzere yoğun bir tahsil hayatına geçirmiş ve hocalarının takdirini kazanmıştı. Özellikle Mekke'ye yerleşip tanındıktan sonra dünyanın her yerinden ilim talebeleri ders ve fetva için kendisine geliyordu. Nitekim ulemanın ve biyografi yazarlarının onun hakkındaki ifadeleri, yaşadığı dönemde ve sonrasında ne kadar etkili bir olduğunu açıkça göstermektedir.

İbnü'l-İmâd Şezerâtü'z-zehab adlı eserinde İbn Hacer el-Heytemî hakkında şöyle demiştir: *“O, ittifakla Şeyhü'l-İslâm'dı, bilindik ulemanın sonuncusu, küçük bir kovanın (basit kişilerin) kendisini bulanıklaştıramadığı bir deniz, herkesin ittifakıyla Haremeyn'in imamı, akan gökyüzünde dolaşan bir yıldız, hidâyet arayanların kendisiyle hidâyet bulduğu bir kimseydi.”*⁷⁰

Öğrencisi Abdurraûf ez-Zemzemî hocası İbn Hacer el-Heytemî'yi: *“Fetvaları doğuya batıya, acem ve araba ulaşan efendimiz; şeyhimiz, imam, âlimlerin âlimi, ilminde deniz gibi, tek başına bir hüccet, üstün anlayış sahibi, Müslümanların müftüsü, müderrislerin önderi, müçtehitlerin kusursuzu, memleketin bereketi”* gibi sıfatlarla vasfetmiştir.⁷¹

Bir diğer öğrencisi olan Molla Ali el-Kârî hocasını *“Şeyhimiz âlimlerin âlimi, ilmi deniz, üstün anlayış sahibi, Şeyhü'l-İslâm, insanların ve cinlerin müftüsü, meşhur*

⁶⁷ Seyfî, Nefâisu'd-durer, 73-77; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zehab, 10/543; Ayderûs, en-Nûrû's-sâfir, 391; Şevkânî, el-Bedrû't-tâli, 109; Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdulhay el-Leknevî, el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye ve bi hâmişihî et-Ta'likâtü's-seniyye ale'l-Fevâidi'l-behiyye, thk. Ebû Yâsir Muhammed Huseyn ed-Dimyâtî (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim- Dâru İbn Affân, 1441), 2/300-301.

⁶⁸ Seyyid Muhammed eş-Şiblî el-Yemenî, es-Senâu'l-Bâhir bi tekmi'li'n-Nûrû's-sâfir 'an aḥbâri'l-karni'l-âşir, thk. İbrâhîm b. Ahmed el-Mukîfî (Yemen: Meketebetu'l-İrşâd, 1425), 503.

⁶⁹ İbn Hacer el-Heytemî, el-Fetâva'l-kübrâ, 1/7; Ayderûs, en-Nûrû's-sâfir; Yemenî, es-Senâu'l-Bâhir, 503; Leknevî, el-Fevâ'id ve bi hâmişihî et-Ta'likât, 2/300.

⁷⁰ İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zehab, 10/543.

⁷¹ İbn Hacer el-Heytemî, el-Fetâva'l-kübrâ, 1/7.

eserlerin ve tasniflerin sahibi, efendimiz, dayanağımız” gibi vasıflarla tanıtmıştır.⁷² Yine bir başka öğrencisi olan Kadı Ebû Bekir es-Seyfî onu şu şekilde methetmiştir:

Zamanın imamı, asrında eşi olmayan, zamanların âlimi, yaşadığı devirde nadir bulunan insanlığın kemâliyetini kendinde toplayan, irfânî bilgileri elde eden, rabbanî ilimlerin kaynağı, Kur'an ayetlerinin sırlarının sandığı, şer'i ilimlerdeki ezberi geçilemeyen, sem'î ve aklî usulleri tahrir eden, üstün düzey ilimlerdeki otoritesi inkâr edilemeyen, her ilmin ipinden tutan, ilmi kendine tutsak etmiş, ailesini ince meselelerde uyaran ve kabiliyeti ile imamlığıyla önder olan biriydi.⁷³

İbn Hacer el-Heytemî özellikle Şâfiî mezhebinde yaşadığı asra damgasını vurmuş bir otoriteydi. Hicaz bölgesi başta olmak üzere birçok müslüman beldeden kendisine fetva sorulurdu ve fetvaları hem Acem hem Arap diyarlarında yayılırdı.⁷⁴ Abdulkâdir b. Şeyh el-Ayderûs onun biyografisine şu şekilde başlar: “*İmamların şeyhi, fetva ve dirâset ehlinin sonuncusu, İmam Muhammed b. İdrîs'in mezhebini yayan Hafız Şihâbüddîn Ebu'l Abbâs Ahmed b. Muhammed Bedriddîn b. Muhammed Şemsiddîn b. Alî Nûriddîn b. Hacer es-Selmuntî el-Heytemî es-Sa'dî, el-Ensârî'dir.*”⁷⁵ Nitekim İmam Nevevî'nin “*Minhâc*” isimli eserine yazmış olduğu “*Tühfetu'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc*” isimli şerhi, bugün dahi Şâfiî mezhebinin en önemli fetva kitaplarından biri olarak itibar görmektedir.

İbn Hacer el-Heytemî hadis ilmiyle de uğraşmış ve eserler telif etmiştir. Kendisi Kâdı Zekeriyya el-Ensârî, Abdülhak es-Sunbâtî başta olmak üzere Şemsüddîn es-Semennûdî, Bedrüddîn el-Meşhedî, Emînüddîn el-Gavrî ve İbn Abdurrahmân er-Ru'aynî gibi muhaddis kimselerden⁷⁶ bazı tasnif türlerinden, müselsel hadisler ve hadis usulü metinleri üzerine icazet aldı.⁷⁷ Bununla birlikte İbn Hacer el-Heytemî'nin *Fethu'l-İlâh fî şerhi Mişkâtî'l-meşâbih* ve *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* şerh çalışmaları kendi alanlarında ciddi yankı uyandırmıştır. Bu eserleri incelenmesi halinde görülecektir ki hadisleri birbirleriyle izah etmede, hadis metinlerine yaptığı şerhe teyit olması ve örnek olması için başka rivâyetlerden şahit getirmede mahir bir kimsedir.

⁷² Molla Ebu'l-Hasen Nûriddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî, *Mirkātu'l-mefâtîh şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâ (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1414), 1/75.

⁷³ Ebû Bekir es-Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 30.

⁷⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/7.

⁷⁵ Ayderûs, *en-Nûrî's-sâfir*, 390.

⁷⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *Şebet*, 14-15.

⁷⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *Şebet*, 83, 90-94, 95, 107, 450, 451.

İtikatta Eş‘arî mezhebine bağlı olan İbn Hacer el-Heytemî, akâid ilmiyle de yakından ilgilenmiştir. Onun yaşadığı dönemde dikkat çeken durumlardan biri de “bid‘at” görüşlerin yaygınlık kazanmış olmasıdır. Özellikle Şîî mezhebi propagandaları ekseninde ashâb-ı kirâm çerçevesinde şüpheler gündeme getiriliyordu. Bu durum karşısında İbn Hacer el-Heytemî, Bâbürlü hükümdarlarından Nasîrüddîn Muhammed Hümâyûn Padşâh’ın (ö. 963/1556) ricası üzerine *Taṭhîru’l-cenân ve’l-lisân ‘ani’l-ḥuṭûr ve’t-tefevvuh bi-şelbi Mu‘âviye b. Ebî Sufyân* isimli bir eser kaleme aldı.⁷⁸ Hükümdar Humâyûn’un kendisinden böyle bir talepte bulunması, İbn Hacer el-Heytemî’nin akâid alanında da döneminin önde gelen isimlerinden biri olduğunu gösterir. İbn Hacer el-Heytemî’nin bu minvalde yazmış olduğu bir diğer eseri *Şavâ’ıku’l-muḥriḳa* isimli eseridir. Bu eserinde Hulefâ-yi Râşidîn’in (Allah hepsinden razı olsun) hilâfetlerinin meşruiyetini ispat edip Şîa mezhebinin iddialarını çürütmeyi hedeflemiştir. Kurtuluşu sadece selefin yolunda olduğunu ifade eden İbn Hacer el-Heytemî, Ehl-i sünnet dışındaki mezhepleri çok sert ve keskin bir üslupla eleştirir.⁷⁹

Fakih biri olarak tanınan İbn Hacer el-Heytemî, aynı zamanda bir mutasavvıftı. Hiç şüphesiz onun küçük yaştan itibaren tasavvufa meyletmesinde, sûfî âlimlerin yanında yetişmiş olması belirleyici etkindir. Eserleri incelenmesi halinde görülecektir ki onun tasavvuf anlayışı, gaflete ve bid‘ate düşmeden zühd ve takva yaşantısına dayanmaktadır. Bu sebepten ötürü tasavvufla alakası olmayan yalancı veya cahil olarak nitelendirdiği bazı kimselerin sonradan ortaya çıkardıkları bidatlere karşı çıkmıştır.⁸⁰ Çünkü ona göre dinin emirlerinden habersiz cahil kimseler sûfî değillerdir ve yaptıkları sadece batıl yollarını tasavvuf elbisesi altında gizlemekten ibarettir.⁸¹ Nitekim bu husus, yapmış olduğu sûfî tanımında açıkça görülmektedir:

Gerçek bir sûfî, her şeyi olması gerektiği yere oturtur. Tüm vaktini ve işlerini ilimle tertip eder. İnsanlara hak ettiği kıymeti verir. Allâh Teâlâ’nın (c.c.) emirlerinin makamını da hakkıyla bilir (ve ona göre davranır). O, gizlenmesi gereken şeyleri gizleyen, aşikâr edilmesi gerekeni aşikâr

⁷⁸ Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *Taṭhîru’l-cenân ve’l-lisân ‘ani’l-ḥuṭûr ve’t-tefevvuh bi-şelbi Mu‘âviye b. Ebî Sufyân*, thk. Ebû Abdîrrahmân el-Mısri (Tanta: Dâru’s-Sahâbe li’t-Turâs, 1413), 30. Ayrıca bkz. (a.mlf., *eş-Şavâ’ıku’l-muḥriḳa*, 39).

⁷⁹ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *el-Fethu’l-mübîn bi-şerhi’l-Erbâîn*, thk. Enver Ebû Bekir eş-Şeyhi ed-Dağîstânî vd. (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1437), 78, 178, 217, 477; a.mlf., *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/60-61; a.mlf., *eş-Şavâ’ıku’l-muḥriḳa*, 40.

⁸⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 177,602; a.mlf., *Keffü’r-ra‘â’i ‘an muḥarrimâti’l-lehvi ve’s-semâ’*, thk. Âdil Abdulmun’im Ebu’l-Abbâs (Kahire: Meketebetu’l-Kur’ân, ts.), 18.

⁸¹ Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *el-Fetâva’l-ḥadîşîyye* (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, ts.), 328; a.mlf., *Keffü’r-ra‘â’i*, 45.

edendir. Bütün bunları temiz bir akıl, sahih bir tevhit, kâmil manada bir marifet, sıdkı ve ahlakı gözeterek yapan kişidir.⁸²

Görüldüğü üzere İbn Hacer el-Heytemî, Ehl-i sünnet ekseninden çıkmayan ilim ehli olmayı gerektiren bir tasavvuf anlayışına sahiptir. Dolayısıyla akıllı ve samimi bir müslümanın tasavvufa karşı çıkmasını gerektirecek bir durumun olmadığını ifade eder.⁸³

3.1. Hocaları

Mısır, İbn Hacer el- Heytemî'nin yaşadığı dönemde dünyaca ünlü birçok âlime ev sahipliği yapmaktaydı. Bu sayede İbn Hacer el-Heytemî hem islâm ilimlerini hem de alet ilimlerini, dönemin otorite sahibi âlimlerinden alma fırsatını elde etmişti. Kendisi de ilmi faaliyetlerin yoğun olduğu bu ortamda en iyi şekilde istifade etmeye çalışmıştır. Hiç şüphesiz bu âlimler, onun ilmî kişiliğinin ve fikir dünyasına büyük tesirde bulunmuşlardır. İbn Hacer el-Heytemî'nin hocalarının bazıları şunlardır:

1. Kadı Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed b. Zekerıyyâ el-Ensârî el-Hazrecî es-Suneykî el-Ezherî eş-Şâfiî (ö. 926/1520)⁸⁴
2. Şemsüddîn Muhammed b. Ebi'l-Hamâil el-Mısırî (ö. 932/1535)⁸⁵
3. Şemsüddîn eş-Şinnâvî (ö. 932/1535)⁸⁶
4. Abdülhak b. Muhammed b. Abdülhak es-Sunbâtî el-Kâhirî eş-Şâfiî (ö. 934/1534)⁸⁷
5. Şihâbüddîn Ahmed b. İsmâil b. Sadaka es-Sâîğ el-Mısırî el-Hanefî (ö. 934/1527)⁸⁸
6. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Bekrî es-Sıddîkî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 952/ 1546)⁸⁹
7. İbnü'n-Neccâr Hanbelî, Ebû Bekr (Ebu'l-Beka) Takiyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Futûhî (ö. 972/1564)⁹⁰

⁸² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 328.

⁸³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 331.

⁸⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *Sebet*, 91; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 39.

⁸⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 32.

⁸⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 32.

⁸⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *Sebet*, 91; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 39.

⁸⁸ Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *el-Minhâcu'l-kavîm şerhu'l-Mukaddimeti'l-Hağramiyye*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420), 4; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 42.

⁸⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 52; Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 40.

⁹⁰ Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/531; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Minhâcü'l-kavîm*, 10/542; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/54.

8. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed ed-Delcî el-‘Usmânî eş-Şâfiî (ö. 947/1540)⁹¹
9. İbn Arûs el-Mısırî, Şemsü’l-Deyrûtî Muhammed b. Şaban b. Ebî Bekr b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 949/1542)⁹²
10. Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî (ö. 957/1550)⁹³
11. Şemsü’l-Hattâbî Muhammed b. Abdurrahman el-Hattâb er-Ru‘aynî el-Endelûsî el-Mekkî el-Mâlikî (ö. 945/1539)⁹⁴
12. Nâsirüddîn Muhammed el-Lekkânî el-Mâlikî (ö. 957/1550)⁹⁵
13. Nâsirüddîn Muhammed b. Sâlim et-Tablâvî eş-Şâfiî el-Mısırî (ö. 966/1559)⁹⁶
14. Allâme Zeynüddîn Ubeyde eş-Şinşevrî el-Mâlikî (ö. 983/1575)⁹⁷
15. Şemsüddîn b. Abdulkadir el-Farazî (ö. 945/1538)⁹⁸
16. ‘Amîra Şihâbüddîn Ahmed el-Burullusî eş-Şâfiî el-Mısırî (ö. 957/1550)⁹⁹
17. Şihâbüddîn es-Sâlih el-Betvî (en-Natvî veya el-Mantavî) (?)¹⁰⁰
18. Allâme Zâhid Şemsüddîn el-Abbâdî eş-Şâfiî (?)¹⁰¹
19. Nâsirüddîn Muhammed İbnü’t-Tahhân (?)¹⁰²
20. Yûsuf b. Abdillâh b. Saîd el-Ermîyûnî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 958/1551)¹⁰³

3.2. Öğrencileri

İbn Hacer el-Heytemî, yaşadığı dönemin en meşhur âlimlerinden biriydi. Özellikle te’lif ve tedrisat konusunda öyle meşhur olmuştu ki ondan ders alabilmek için

⁹¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 325; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 42.

⁹² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/9; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 37.

⁹³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/9; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Minhâcü’l-ğavîm*, 4.

⁹⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 41.

⁹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 41.

⁹⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/9; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 40.

⁹⁷ Bazı çalışmalarda bu zat, Muhammed b. Abdillâh eş-Şinşevrî el-Şâfiî (v. 999/1591) şeklinde kaydedilmiştir. Kanaatimizce “eş-Şinşevrî” şeklindeki nispetten kastedilen Zeynüddîn Ubeyde eş-Şinşevrî el-Mâlikî’dir. Bkz. (İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/10; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 41.

⁹⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/10; Ayderûs, *en-Nürü’s-sâfir*, 392.

⁹⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/10; Ayderûs, *en-Nürü’s-sâfir*, 392.

¹⁰⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/10; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 41; Ayderûs, *en-Nürü’s-sâfir*, 392.

¹⁰¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/10; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 42; Ayderûs, *en-Nürü’s-sâfir*, 392; Ebû’l-Mevâhib (Ebû Abdurrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa’rânî, *Levâkıhu’l-envârî’l-ğudsîyye fî tabakâti’l-‘ulemâ’ ve’s-sûfiyye (et-Tabakâtu’s-Suğrâ)*, thk. Ahmed Abdurrâhmân es-Sâyih (Kahire: Mektebetu’s-Sekâfetu’l-Dîniyye, 1426), 60.

¹⁰² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-kübrâ*, 1/10; Seyfî, *Nefâisu’d-durer*, 41; Ayderûs, *en-Nürü’s-sâfir*, 392.

¹⁰³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn* (muhakkik), 38.

büyük izdihamlar oluşurdu ve insanlar, ona intisap etmeleri sebebiyle övünürdü.¹⁰⁴

Nitekim onun vesilesiyle meşhur fakih ve muhaddisler yetişmiştir. İbn Hacer el-

Heytemî'nin talebelerinin bazıları şunlardır:

1. Abdurraûf b. Yahyâ b. Abdurraûf Muhammed b. Abdulazîz ez-Zemzemi el-Vâiz (ö. 984/1576)¹⁰⁵
2. Fakih Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Amûdî (ö. 967/1560)¹⁰⁶
3. Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî (ö. 986/1578)¹⁰⁷
4. Sadru's-sudûr Abdunnebî b. Ahmed b. Abdilkuddûs Gengûhî (ö. 991/1583)¹⁰⁸
5. Molla Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî el-Kürdî (ö. 1014/1605)¹⁰⁹
6. Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım el-Abbâdî el-Mısrî eş-Şâfiî (ö. 994/1585)¹¹⁰
7. Allâme Mütefennin Abdulkâdir b. Ahmed b. Alî el-Fâkihî (ö.982/1574)¹¹¹
8. Seyyid Allâme Fakih Şeyh b. Abdullah b. Şeyh el- Ayderûsî (ö. 990/1582)¹¹²
9. Seyyid Allâme Kâdî Abdurrahmân b. eş-Şeyh Şihâbüddîn el-Ekber el-Alevî el-Hüseynî (ö. 1014/1605)¹¹³
10. Ebu Bekir b. Muhammed b. Abdillâh Bâ Amr es-Seyfî¹¹⁴

3.3. Eserleri

İbn Hacer el-Heytemî, velûd bir yazar olup fıkıh ve hadis ilimleri başta olmak üzere muhtelif birçok alanda eser te'lif etmiştir. Bütün eserlerinde göze çarpan ilk husus, kitabında ele aldığı meseleleri muhtelif ilim dallarına göre ayrıntılı bir şekilde incelemesidir ki buda onun çok yönlü bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca eserlerinde kullanmış olduğu dil, onun Arap dili ve belâgatına olan hakimiyetini

¹⁰⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543.

¹⁰⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhtakkik), 40.

¹⁰⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhtakkik), 40; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102.

¹⁰⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhtakkik), 40.

¹⁰⁸ Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", 19/532.

¹⁰⁹ Alî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 1/75.

¹¹⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhtakkik), 41.

¹¹¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhtakkik), 40.

¹¹² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhtakkik), 41.

¹¹³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhtakkik), 41.

¹¹⁴ Seyfî, *Nefâisu'd-durer*, 29.

göstermektedir. Eserlerinin büyük ve küçük hacimli bütün eserlerinin sayısı seksenin üzerindedir.¹¹⁵ İbn Hacer el-Heytemî'nin eserlerinin bazıları şunlardır:¹¹⁶

3.3.1. Fıkıh ile İlgili Eserleri

1. *Tühfetu 'l-muhtâc bi-şerhi 'l-Minhâc.*
2. *el-Fetâva 'l-kübra 'l-fıkhiyye 'an mezhebi'l-Şâfi'îyye.*
3. *el-Fetâva 'l-hadîsiyye.*
4. *el-Minhâcü 'l-kavîm (Şerh 'alâ Muhtaşarı Bâ Fazli 'l-Hadramî, Şerhü 'l-Mukaddimeti 'l-Hadramiyye).*
5. *el-İmdâd fî şerhi 'l-İrşâd.*
6. *Hâşiye 'ale 'l-İzâh fî menâsik.*
7. *İthâfu ehli 'l-İslâm bi-huşûsiyyâti 'ş-şıyâm.*
8. *el-Î'âb fî şerh 'i şerhi 'l- 'Ubâb*
9. *Taḥîru 'l- 'aybe min denesi 'l-ğaybe.*
10. *Ahkâmü 'l-İmâme*
11. *Keffu 'r-re 'â 'an muḥarremâti 'l-lehv ve 's-semâ '.*
12. *el-Î 'lâm bi-kavâti 'i 'l-İslâm.*
13. *Derru 'l-ğamâme fî durri 't-taylesân ve 'l- 'azebe ve 'l- 'imâme.*
14. *Telhîşu 'l-İhrâ ' fî ta 'lik bi 'l-ibrâ '.*

3.3.2. Hadis ile İlgili Eserleri

1. *el-Fethu 'l-mübîn bi-şerhi 'l-Erba 'în.*
2. *el-Erba 'ûn el- 'adliyye.*
3. *el-İfşâh 'an eḥâdîsi 'n-nikâh.*

¹¹⁵ Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 191.

¹¹⁶ Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", 19/532; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 191-216; Gazzî, *el-Kevâkibü 's-sâ 'ire*, 3/102; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu 'cemü 'l-mü 'ellifn: Terâcimü muşannifi 'l-kütübi 'l- 'Arabîyye* (Beyrût: Muessesetu 'l-Risâle, 1414), 1/293-294; Ayderûs, *en-Nûrû 's-sâfir*, 392/395; İbnü 'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zehab*, 10/542-543; Leknevî, *el-Fevâ 'id ve bi hâmişihî et-Ta 'likât*, 2/301.

5. *Fethu'l-Îlâh fî şerhi Mişkâti 'l-meşâbih.*
6. *el-İfâde limâ câ'e fî 'l-maraż ve 'l-'iyâde.*
7. *el-Înâfe fîmâ câ'e fî 'ş-şadaķa ve 'z-zîyâfe.*
8. *Zevâidu Süneni İbn Mâce.*
9. *İlsâķu 'uvâri 'l-heves bi-men lem yefhem el-Idtirâb fî hadîsi 'l-besmeleti 'an Enes.*
10. *Cüz 'ü 'l-imâmeti 'n-nebeviyye.*
11. *Hatmu 'l-Buhârî.*
12. *İs 'âfu 'l-Ebrâr şerhu Mişkâti 'l-envâr.*
13. *İrtiyâhu 'ervâhi 'z-Zekiyye li sahîhi 'l-şevâhidi 'n-nubuvve.*
14. *Mu 'cem (Şebet).*

3.3.3. Siyer, Biyografi, Tarih ile ilgili eserleri

1. *el-Hayrâtu 'l-hisân fî menâķibi 'l-İmâmi 'l-A 'zam Ebî Hanîfe en-Nu 'mân.*
2. *el-Cevherü 'l-munazzam (muntazam) fî ziyâreti 'l-ķabri 'l-mu 'azzami 'l-mukerrem.*
3. *Tuhfetu 'z-zuvvâr ilâ ķabri 'n-nebiyyi 'l-muķtâr.*
4. *ed-Durru 'l-mendûd fî 'ş-şalât ve 's-selâm 'alâ şâķibi 'l-maķâmi 'l-maķmûd.*
5. *Mevlidi 'n-nebî.*
6. *Tuhfetu 'l-aķbâr fî mevlidi 'l-muķtâr.*
7. *en-Ni 'metu 'l-kubrâ 'ale 'l-'âlem bi-mevlidi seyyidi benî (veledi) Âdem.*
8. *Eşrefu 'l-vesâ'il ilâ fehmi 'ş-şemâ'il.*
9. *Meblaķu 'l-ereb fî fahri 'l-'Arab.*
10. *İthâfu ihvâni 'ş-şafâ' bi-nubez min aķbâri 'l-ķulefâ'. Suûti 'nin Târîķu 'l-ķulefâ'.*
11. *el-Menâhilu 'l-'azbe fî ıslâķi mâ vehâ mine 'l-Kâ'be.*
12. *Şerķu Kaşîdeti 'l-bürde.*

3.3.4. Akâid ile İlgili Eserleri

1. eş-Şavâ 'îku 'l-muhrika
2. Taḥîru 'l-cenân ve 'l-lisân 'ani 'l-ḥuṭûr ve 't-tefevvuh bi-ṣelbi Mu'âviye b. Ebî Sufyân.
3. el-Ḳavlu 'l-muḥtaşar fî 'alâmâtî 'l-Mehdî el-Muntaẓar.
4. Beyânu Hakkiyeti Hilâfeti 's-Siddîk ve İmâreti İbni 'l-Hattâb
5. ed-Düreru'z-Zahira fî Keşfi Beyâni 'l-Âhira

3.3.5. Diğer Eserleri

1. et-Ta 'arruf fî 'l-aşleyn ve 't-taşavvuf.
2. Taḥrîru 'l-makâl fî âdâb ve aḥkâm ve fevâ'id yaḥtâcu ileyhâ mu'eddibu 'l-eṭfâl.
3. el-Menhecû 'l-ḳavîm fî mesâ'ili 't-ta 'lîm.
4. en-Nuḥabü 'l-celîle fî 'l-ḥuṭabi 'l-cezîle.
5. Esne 'l-meṭâlib fî şîlati 'l-eḳârib.
6. el-Mineḥü 'l-Mekkiyye fî şerḥi 'l-Hemziyye.
7. Şerḥu Kaşîdeti 'l-bürde.
8. Kunhu emrâd fî şerḥi Bânet Su'âd.
9. ez-Zevâcir 'an iktirâfi 'l-kebâ'ir.

Çalışmanın ana teması İbn Hacer el-Heytemî'nin eserleri olmadığı için zikredilen eserlerin tanıtımı yapılmamıştır.¹¹⁷

4. el-Fetḥu 'l-mübîn bi-şerḥi 'l-Erba'în

Şerh literatüründe önemli yeri olan alanlardan biri de “Erbaûn” türü derlemelere yapılan şerhlerdir. Hiç şüphesiz bu tür derlemeler arasında en meşhuru İmam Nevevî'nin *el-Erba'ûne'n-Neveviyye*¹¹⁸ ismiyle meşhur olmuş eseridir. İmam Nevevî bu eserini, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin fıkḥın ana kaidelerinin esasına dair yirmi altı tane hadis

¹¹⁷ Zikredilen eserlerin bazılarının tanıtımı için bkz. (Kallek, “İbn Hacer el-Heytemî”, 19/532-534; Varol, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Şâfiî fikhındaki yeri ve önemi*, 32-60).

¹¹⁸ Asıl adı *el-Erba'ûn fî mebânî'l-İslâm ve ḳavâ'idu'l-aḥkâm* olup *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* diye meşhur olmuştur.

derleyerek oluşturduğu *el-Eḥādîṣu 'l-kulliyye elletî 'aleyhâ medâru'd-dîn* isimli eserine on altı tane hadis ekleyerek meydana getirmiştir.¹¹⁹ İmam Nevevî'nin bu meşhur eseri İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302), İbn Receb el-Hanbelî, İbnü'l-Mülakkin, Molla Ali el-Kârî ve Muhammed Abdurraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) gibi muhaddis ve fakih kimseler başta olmak üzere birçok âlim tarafından şerh edilmiştir.¹²⁰ Bu şârihlerden bir tanesi de İbn Hacer el-Heytemî'dir.

İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fethu 'l-mübîn bi-şerhi 'l-Erba 'în* şeklinde isimlendirdiği bu şerh, *el-Erba 'üne'n-Neveviyye* üzerine telif edilen şerhler arasında en önemlilerinden bir tanesidir. Nitekim kendisinden sonra *el-Erba 'üne'n-Neveviyye* üzerine şerh yazan Molla Alî el-Kârî, Muhammed b. Abdillâh b. Abdillatîf el-Cürdânî ve Burhânüddîn b. Atiyye eş-Şebrehî (ö. 1106/1694) başta olmak üzere birçok *el-Erba 'ün* şârihi kendisinden ciddi şekilde etkilenmiştir. Özellikle İbn Hacer el-Heytemî'nin talebelerinden Molla Alî el-Kârî, hocasını birçok noktada tenkit etmekle birlikte kendisinden birçok nakilde bulunmuştur.¹²¹

İbn Hacer el-Heytemî, şerhinin telifini ne zaman tamamladığını eserinde belirtmemiştir. Ancak *el-Fethu 'l-mübîn*'in müstensihlerinden Muhammed b. el-Hâc el-Bûlâkî eş-Şâfiî el-Ezherî kitabın tamamlandığı tarihi şu şekilde ifade etmektedir:

Bu kitabın müellifi olan hocalarımızın hocası Efendimiz, âlimlerin âlimi, (insanların) dayanağı, ilmi deniz gibi olan, yüksek zekâ sahibi, saçılmış birbirinden faziletleri kendisinde cem eden, faziletli olan seleften kalan Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî -Allah (c.c.) onu, bizi, anne-babalarımızı, hocalarımızı, ailelerimizi ve bütün Müslümanları affetsin- bu mübarek şerhi – Allah (c.c.) bize kendisinden istifade etmeyi nasip eylesin- eserini hicrî 951 yılının Allah'ın (c.c.)

¹¹⁹ Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân (İbn Receb el-Hanbelî), *Câmi 'u'l-'ulûm ve'l-hikem fî şerhi ḥamsîne ḥadîṣen min cevâmi 'i 'l-kelimi*, thk. Abduh Ali Kûşek (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1436), 1/46.

¹²⁰ *el-Erba 'üne'n-Neveviyye* üzerine yapılan şerh eserleri için bkz. (Kâtip Çelebi Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn an esâmi 'l-kutub ve'l-funûn*, thk. M. Şerefettin Yaltkaya (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 1426), 1/59-60; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu 'l-mübîn*, 12-26).

¹²¹ Molla Alî el-Kârî'nin *Erba 'üne'n-Neveviyye* üzerine telif ettiği eserin ismi *el-Mubînu 'l-mu 'în li-fehmi 'l-Erba 'în'dir*. Bu eseri tahkik eden Hamza el-Bekrî'nin de ifade ettiği üzere, Molla Alî el-Kârî eserinde, hocası İbn Hacer'den çok fazla nakilde bulunmuştur. Birçok paragraf harf ve lafızları değiştirilmeden aktarılmıştır. Bu nakiller o kadar çoktur ki, neredeyse üslup ve metot bakımından birebir hocasına taklit etmiştir denilebilir. Her ne kadar Molla Alî el-Kârî hocasından ciddi anlamda etkilenmiş olsa da eserin birçok yerinde hocasını tenkit etmiştir. Bkz. [Molla Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî, *el-Mübînü 'l-mu 'în li-fehmi 'l-Erba 'în*, thk. Hamza el-Bekrî (İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1439), 22,31.

haram aylarından zilkade ayının 21. günü olan Perşembe günü Mekke-i Mükerrremede tamamladığını söylemiştir. Allah onun şerefini, keremini, heybetini ve azametini arttırsın.¹²²

4.1. İbn Hacer el-Heytemî'nin Eserini Telif Gayesi

Hadis şârihleri, herhangi bir hadis metnini şerh ederken bazı farklılıkları barındırsalar da temelde ortak gayeler taşırlar. Bu gayeleri şerh edebiyatının ilk örneği olarak bilinen *Me'âlimü's-Sünen*'in müellifi Ebû Süleymân el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) şerhinin telif gayesini açıkladığı ifadelerinde şu şekilde görmekteyiz:

Sevgili kardeşlerim -Allah (c.c.) sizin makamınızı yüceltsin- benden ne istediğinizi anlamış bulunmaktayım. Yine sizin benden Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as'ın (ö. 275/889) *es-Sünen* isimli kitabının tefsirini, hadislerindeki müşkil lafızların izahını, kapalı olan manaların şerhini, ahkâm yönlerinin beyanını, hadislerinden yapılacak istinbatlara ve çıkarılacak noktalara işaret etmeyi ve hadislerin içerisinde yer alan fikhî manaların ortaya çıkarılmasını, rivâyetlerinin zahiriyle beraber içinde olan ilmin bilinmesiyle kendisinden istifade etmeniz için talep ettiğinizi idrak ettim. Gördüm ki beni (yapılması için) seçtiğiniz ve benden istediğiniz iş öyle bir iş ki, benim onu terk etmem ve sizin onu bilmemeniz doğru değildir. Yine benim onu saklamam bana caiz olmadığı gibi sizin de ondan habersiz olmanız ve ihmal etmeniz size caiz değildir.¹²³

Her ne kadar şârihler, temelde Ebû Süleymân el-Hattâbî'nin taşıdığı gayeleri paylaşırsalar da hadislerin şerhinde, takip ettikleri metotlar sebebiyle başka gayeler edinmişlerdir. Özellikle ilerleyen dönemlerde şârihlerin açıkça beyan etmemelerine karşın yaşadıkları dönem ve bölgenin taleplerindeki farklılıklar sebebiyle yeni gayeler edindiklerini söylememiz mümkündür. Bu gayelerle birlikte şârihlerin şerh eserlerindeki telif gayelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Hadisin ihtiva ettiği garip ve önemli lafızları izah edip işkâle düşülen ifadeleri izah etmek.
- Hadisin ihtiva ettiği sarf, nahiv ve belagat kaidelerini tespit etmek.
- Hadisin ihtiva ettiği fikhî ve akîdevî meseleleri izah etmek.

¹²² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muḥakkik), 653.

¹²³ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, thk. Sa'd b. Necdet Ömer (Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1437), 1/43. Benzer ifadeler için bkz. (Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Minhâcu'l-muhaddisin ve sebîlu tâlibiyye'l-muhakkikîn fi şerhi Sahîhi Ebi'l-Huseyn Müslim ibni'l-Haccâc el-Kuşeyrî*, thk. Mâzin Muhammed es-Sirsâvî (Dimaşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 1441), 1/326; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim en-Nâbulusî el-Hanbelî es-Seffârî, *Tenâdulu'l-'ummâl (fi) feḍâili'l-'a'mâl*, thk. Muhammed İsmâ eş-Şittî ed-Dimaşkî el-Hanbelî (Katar: Vezîretu'l-Evkâfi ve eş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1439), 1/5; Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Yûsuf el-Hâc Ahmed (Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ, 1434), 1/24.)

- Hadisin işaret ettiği ahlak kaidelerini açıklamak.
- Tartışma konusu olan meseleleri ilgili hadis ışığında değerlendirmek.
- Hadisler ışığında ehl-i sünnet mezhebinin görüşlerini savunup diğer bid'at fırkaların görüşlerinin merdûd olduğunu ispat etmek.
- Rasûlullâh'ın (s.a.s.) döneminde olmayıp sonradan ortaya çıkan şeyleri hadisler ışığında değerlendirmek.

İbn Hacer el-Heytemî de *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli şerhini hangi gayeyle telif ettiğini şu şekilde ifade etmektedir: “İşte bu kıymetli esere (*el-Erba'üne*-Neveviyye) râvilerini tanıtan, ahkâmını beyan eden, garîb kelimelerin anlamını açıklığa kavuşturan, anlaşılması zor ifadeleri izah eden ve hadislerden istinbat edilen usûl, furû ve âdâb ile ilgili faydalara işaret eden bir şerh yazmak aklıma geldi.”¹²⁴ Görüldüğü üzere İbn Hacer el- Heytemî, Ebû Süleymân el-Hattâbî'ye kadar dayandırılabilir temelleri gaye edinmiştir. Bu sebepten ötürü onun kendisinden önceki şârihlerle aynı telif gayelerini taşıdığını söylememiz mümkündür.

4.2. el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în'in Nüshaları

Yapmış olduğumuz araştırma neticesinde *el-Fethu'l-mübîn*'in 45 tane yazma nüshasını tespit ettik. Bunlardan bazılarını inceleme fırsatı elde ettik. Şimdi tespit ettiğimiz nüshaların bazılarını burada zikrelelim.¹²⁵

el-Fethu'l-mübîn isimli eserin nüshalarından biri Mektebetu'l-Ezheriyye'de bulunmaktadır. Bu nüsha genel 5665/özel 641 numarada kayıtlı olup 191 varaktır. Mektebetu'l-Ezheriyye'de Tespit ettiğimiz kadarıyla bu nüsha, kâmil bir nüsha olup *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli şerhin nüshaları arasında müellife en yakın olanıdır. Müstensihî Muhammed b. el-Hâc el-Bûlâkî eş-Şâfiî el-Ezherî, müellifin nüshasıyla karşılaştırarak tashihler yaptığı bu nüshayı h. 985 yılında zilhicce ayının başlarında Mekke-i Mükerrerede tamamlamıştır. Kullanmış olduğumuz baskı bu nüshayı esas almıştır.¹²⁶ Çalışmamız içerisinde “Mektebetu'l-Ezheriyye Nüshası” dedığımızda bu nüshayı kastetmekteyiz.

¹²⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 67.

¹²⁵ Nüshalar ile ilgili bilgilerin bazılarını kullandığımız baskının tahkik bölümünden elde ettik. Elde ettiğimiz bu bilgileri baskının sahibi Dâru'l-Minhâc'ın tahkik heyetine tekit ettirdik.

¹²⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhakkik), 45.

Bir diğ er nüsha Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde Őanlıurfa Urfa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonunda 63 Hk 77 demirbaŐ numarasıyla bulunmaktadır. Bu nüsha da 233 varaktır. Müstensih'in ismi bilinmemekle birlikte nüshasını h. 1139'da tamamladığı kaydedilmektedir.

Bir diğ er nüsha yine Mektebetu'l-Ezheriyye'de bulunan genel 55665/ özel 4053 numaralı nüshadır. Müstensih Seyyid Ali b. Hasaneyn eŐ-Ő f  olup nüshayı h. 1291 yılında tamamlamıştır. Bu nüsha k mil olmakla birlikte hatalar barındıran bir nüshadır. H time bölümünde Müellifin Şerhini h. 998 yılında Safer ayının son 7 gününde tamamladığı kaydedilmiŐtır. Ancak müellifin h. 974 yılında vefat ettiği bilinmektedir.¹²⁷

Bir diğ er nüsha yine Mektebetu'l-Ezheriyye'de bulunan genel 93465/ özel 6376 numaralı nüshadır. Müstensih Muhammed el-Avde olup n shanı 1181 yılında Zilhicce ayının 27. Gecesinde (15 Mayıs 1768) tamamlamıştır. Nüsha k mil nüsha olup 261 varaktır.¹²⁸

Bir diğ er nüsha yine Hüseyin b. Ali el-Med biđ 'nin ( . 1170/1756) kullandığı nüsha olup Mektebetu'l-Ezheriyye'de bulunan genel 53096/ özel 3828 numaralı nüshadır. Nüshanın müstensih Ahmed M neyl , nüshasını 1146 yılında Receb ayının 20. günü (27 Aralık 1733) olan perşembe gününde tamamladı.

4.3. el-Fethu'l-m b n bi-Şerhi'l-Erba' n'in Baskıları

Yaptığımız araştırma neticesinde, *el-Fethu'l-m b n bi-Şerhi'l-Erba' n* isimli eserin 6 farklı baskısını tespit ettik. Bunların ilki Hüseyin b. Ali el-Med biđ 'nin h Őiyesiyle birlikte 1307/1889 yılında¹²⁹ Kahirede el-Matbaatu'l- miretu'l-Őeref yye isimli yayınevi tarafından basılmıştır. Bu baskı daha sonra 1317/1900¹³⁰ve 1320/1903 yılında tekrar basılmıştır.

Bir diğ er baskı Dağıstan bölgesinin merkezlerinden olan Buynaksk kentinde 1332/1913 yılında Matbaatu'l- sl miyye tarafından basılmıştır. Bu baskı tam olan bir nüshanın tıpkı basımı Şeklinde dir.¹³¹

Bir diğ er baskı D ru'l-Feyy đ tarafından 1434/2013 yılında basılmıştır.  dil Ahmed  br h m tarafından 3 tane yazma eser esas alınarak tahkikiyle hazırlanan bu

¹²⁷  bn Hacer el-Heytem , *el-Fethu'l-m b n* (muha kik), 49.

¹²⁸  bn Hacer el-Heytem , *el-Fethu'l-m b n* (muha kik), 49.

¹²⁹ Kett n , *Fihrisü'l-fe  ris*, 2/564.

¹³⁰ Kallek, " bn Hacer el-Heytem ", 19/533.

¹³¹  bn Hacer el-Heytem , *el-Fethu'l-m b n*, 52.

baskının yayınevi ve muhakkiki hakkında fikir sahibi olmakla birlikte, baskının kendisini temin edemedik.

Bir diğer baskı Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından 1428/2007 yılında basılmıştır. Medâbiğî'nin hâşiyesi ile birlikte basılan bu baskıyı Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl tahkik etmiştir. Bu kitap incelediğimiz *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli eserin baskıları arasında en sorunlusu olup matbaa hataları barındırmaktadır.

Bir diğer baskı Dâru'l-Beyrûtî tarafından Medâbiğî'nin hâşiyesi ile birlikte basılmıştır. Bu baskıyı Alâ et-Tûhî et-Tavvâf tahkik etmiştir. Muhakkik *el-Fethu'l-mübîn* Medâbiğî'nin hâşiyesi ile birlikte yeniden basılmasını bir sorumluluk olarak görmüştür ve 2 nüshayla karşılaştırarak tahkik etmiştir.¹³²

el-Fethu'l-mübîn'in baskıları arasında en iyi olan baskı Dâru'l-Minhâc tarafından 1429/2008 yılında basılmıştır. Bu baskıyı Enver Ebû Bekir eş-Şeyhi ed-Dağistânî, Ahmed Muhammed Câsim ve Kusay Muhammed Nevres el-Hallâk, 13 farklı yazma nüsha karşılaştırılarak tahkik etmişlerdir. Bununla birlikte Medâbiğî'nin hâşiyesi başta olmak üzere muhtelif kaynaklardan alınan açıklamalarla müellifin kapalı ola ifadeleri izah edilmeye çalışılmıştır. Bu sebeplerden ötürü tez yazımı sürecinde eserin bu baskısını kullanmayı tercih ettik.

4.4. *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* Üzerine Yapılan Çalışmalar

İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fethu'l-mübîn* isimli eseri, üzerine en çok çalışmayapılmış “Erba'ûn” şerhlerinden biridir. Yapılan bu çalışmaların ekseriyeti hâşiyeye çalışmaları isimleri şunlardır:

1. *Ta'likâtun zarîfe ve tahkîkâtun latîfe 'alâ şerhi'l-Erba'îni'n-Neveviyye* [Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Şevberî el-Mısırî (ö. 1079/1668)].
2. *İrşâdu'l-musterşidîn li fehmi'l-Fethi'l-mubîn 'alâ şerhi'l-Erba'în* [Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî (ö. 1163/1750)].
3. *Hâşiye*¹³³ [İlyâs b. İbrâhîm b. Dâvûd el-Kürdî (ö. 1138/1725)].
4. *Hâşiye*¹³⁴ [Hüseyin b. Ali b. Ahmed el-Mantavî el- Medâbiğî (ö. 1170/1756)].

¹³² Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în*, thk. Alâ et-Tûhî et-Tavvâf (Beyrût: Dâru'l-Beyrûtî, 1429), (muhakkik) جـ.

¹³³ İsmi tespit edilemedi.

¹³⁴ İsmi tespit edilemedi.

5. *Miftâhu't-Tâlibîn li'l- Fethi'l-mubîn* [Ahmed b. Muhammed Alî el-Kal'âvî (ö. 1178/1764)].
6. *Hâşiye*¹³⁵ [Mustafâ b. Takî b. Muhammed b. Takî el-Muntînî (ö. 1214/ 1799)].

Yapılan haşiye çalışmaları dışında bilinen iki adet ihtisar çalışması da vardır.¹³⁶ Bu çalışmaların biri İbn Hacer'in torunu Radiyyüddîn b. Abdirrahmân b. İbn Hacer el-Heytemî'ye (ö. 1041/1631), diğeri Ziyâüddîn Yûsuf b. Abdillâh el-Umerî el-Mavsilî'ye aittir. Ancak bu iki çalışmanın ismi tespit edilemedi.

¹³⁵ İsmi tespit edilemedi.

¹³⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn* (muhakkik), 17.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HACER EL-HEYTEMÎ'NİN el-FETHU'L-MÜBÎN'DEKİ ŞERH METODU

Şerh kitapları muhtelif metot ve üsluplarla telif edilmişlerdir. Herhangi bir şerh kitabından doğru şekilde istifade edebilmek için müellifinin şer'inde kullanmış olduğu metot ve üslubu bilmek gerekir. Bu sebepten ötürü öncelikle İbn Hacer'in şerhinde kullandığı metot ve üsluba değinilecektir.

İbn Hacer el-Heytemî, mukaddime bölümünde *el-Erba'ûne'n-Neveviyye'nin* önemini belirttikten sonra nasıl bir şerh telif ettiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Hadisleri sözü uzatmaktan kaçınıp veciz bir şekilde şerh etmeyi tercih ettim. Şâyet hadislerin şerhi kapsadığı benzersiz sırları ve faydaların hepsini aktaracak şekilde uzun ve ayrıntılı olsaydı ömrüme yemin olsun ki ondaki hadislerin birçoğunun her biri iki ciltlik hacim kapsardı. Ancak bu bıkınlık verici bir uzunluktur. Yapılan ihtisara gelince daha fazlası anlamı bozduğundan uygun değildir. Çünkü bununla beraber o hadislerin çoğu birçok açıdan kaidelerin takririne işaret eder. Aksi takdirde (bu eserdeki hadislerden sadece biri bile) ayrıntılı bir şekilde şerh edildiğinde en az üç cilt uzunluğunda olması gerekirdi. Bu ciltlerden birisi imanın hükmü ile ilgili olan akâid ilmidir; ikincisi İslâm'ın hükmü ile ilgili olan fıkıh ilmidir; üçüncüsü ihsânın hükmü ile ilgili olan tasavvuf ilmidir. Bu üç hüküm *Erbain* eserindeki hadislerden sadece Cibrîl hadisinin şerhidir. Eğer bütün tafsilatıyla şerh edilmesi halinde bir hadisin şerhi üç cilt ediyorsa bütün hadislerin şerhi kaç cilt olurdu?¹³⁷

Müellif, eserini metin ve şerhin iç içe geçtiği mezc yöntemiyle telif etmiştir.¹³⁸ Bu yöntemin kullanıldığı eserlerde, metin ile şerh muhtelif şekillerde birbirinden ayrılır. Kimi şerhler de metin ile şerh “م” ve “ش” harfleri birbirinden ayrılırken kimi şerhlerde ise metnin üstüne bir çizgi çekilmek suretiyle birbirinden ayrılır. Bununla birlikte bu yöntemin kullanıldığı eserlerde metin ile şerhin birbirine karıştırılma tehlikesi tam anlamıyla giderilmiş değildir.¹³⁹ Ancak *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'in*'in ulaştığımız yazmalarında gördük ki; asıl metin kırmızı mürekkeple yazılarak şerhten

¹³⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 68.

¹³⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/37.

¹³⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 184.

ayrılmıştır.¹⁴⁰ Kanaatimizce bu şekilde okurun metin ile şerhi birbirine karıştırmasının engellenmesi hedeflenmiştir.

İbn Hacer el-Heytemî, hadis metninin şerh edilecek kelimesiyle, cümlesiyle veya paragrafıyla ilgili izahı metnin arasına girerek ilgili kısımdan hemen sonra aktarır. İbn Hacer'in yapmış olduğu bu izahlar bazen bir kelimedenden ibaret olurken bazen birkaç sayfayı bulur. Kullanmış olduğu bu yöntem sayesinde şerh ile metin arasındaki bütünlük daha da pekiştirilir. Çünkü yapılan şerhin metnin içindeki hangi ifadeye yönelik olduğu kesinlik kazanmış olur.

İbn Hacer el-Heytemî, şerh sırasında bilinmesini gerekli gördüğü fikhî, akîdevî, ahlâkî bilgi ve kaideleri “اعلم (Bil ki!)” diye dikkat çekerek aktarır.¹⁴¹ Bu türden bilgileri azda olsa “أقول (Derim ki)” ifadesiyle aktardığı da görülmektedir.¹⁴²

Müellif şerh ettiği hadislerle ilgili akla gelebilecek meseleleri kendisi soru-cevap şeklinde izah eder. Bu metodu uygularken “فإن قلت (Eğer şöyle dersen!)” diyerek akla gelebilecek meseleyi soru formatında aktarır. Daha sonra “قلت (Derim ki)” diye söze başlayıp savunmacı bir üslupla sorunun cevabını verir.¹⁴³ Müellif değindiği ilmî meselelerin ekseriyetini bu şekilde soru-cevap yöntemiyle izah etmektedir.

İbn Hacer el-Heytemî, hadislerin şerhinde zaman zaman ihtilaflı meselelere girer. Konuyla alakalı farklı görüşleri aktardıktan sonra şâyet kendisi farklı bir görüş beyan etmeyecekse “وهو الأصح (bu daha doğrudur)” veya “على الأصح (doğru olan görüşe göre)” diyerek aktardığı görüşlerden birini tercih eder. Bununla birlikte nadiren de olsa “الأصح عندنا (bizce doğru olan)” diyerek kendisi bir görüş belirtir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Kullandığımız baskıda Mektebetü'l-Ezheriyye ile Hasan b. Ali el-Medâbiğî'nin nüshaları esas alınması sebebiyle asıl metin parantez içine alınarak şerhten ayrılmıştır. Kuvvetle muhtemeldir ki bu tutum müellife ait olmayıp Hasan b. Ali el-Medâbağî'nin kendi tasarrufudur. Çünkü diğer nüshaların hiçbirinde bu şekilde ayrılmamıştır. Yazma nüshalarının çoğunda metin kırmızı mürekkeple yazılmak suretiyle şerhten ayrılmıştır. Ulaşamadığımız nüshalarla ilgili bilgileri kullanmış olduğumuz baskının sahibi Dâru'l-Minhâc yayınevinin tahkik birimiyle doğrudan iletişime geçmek suretiyle elde ettik.

¹⁴¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 163, 169, 277, 401, 432, 435, 477, 487, 501, 503, 514, 544, 610, 616, 620, 634.

¹⁴² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 142, 150, 440.

¹⁴³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 123, 158, 182, 314, 394, 396, 405, 416, 444, 467, 520.

¹⁴⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 313, 390.

1. Hadislerin Senetlerini Hazfetmesi

Musannif İmam Nevevî, hadislerin senetlerinde sadece sahâbî râvisine yer verip geriye kalan râvileri hazfetmiştir. Müellif İbn Hacer el-Heytemî'de hadisleri İmam Nevevî'nin aktardığı gibi aktarmıştır. Bu metot, metinden istifadeyi arttırdığından dolayı birçok musannif tarafından tercih edilmiştir. Senetlerin bu şekilde hazfedilmesi geleneği Muhyî's-Sunne el-Begavî (ö. 516/1122) ile başladığı savunulmuştur.¹⁴⁵ Begavî, bu metodu tercih etme sebebini hadis imamlarının nakline itimat etmek ve metinleri uzatmaktan sakınmak sebebiyle olduğunu ifade etmiştir. Takip ettiği metodu şu şekilde izah etmiştir:

Her konunun hadislerini sıhâh ve hısân diye iki kısma ayrılmış olarak bulacaksın. Sıhâh ile Şeyhân'ın -ki onlar Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el-Buhârî ve Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî'dir (Allah ikisine de rahmet eylesin)- câmilerinde (tahrîc ettikleri) veya ikisinden birisinin (câmisinde) tahrîc ettiği hadislerini kastetmekteyim. Hısân ile Ebû Dâvûd Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî ve Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sûre et-Tirmizî ile o ikisi dışındaki diğer imamların -Allah hepsine rahmet eylesin- eserlerindeki hadisleri kastetmekteyim. Onların da ekseriyeti ulviyet açısından Şeyhân'ın şartlarına ulaşmamış olup âdil râvilerin birbirlerinden nakilleri olmaları itibarıyla sıhâhtırlar. Zira ahkâmın ekseriyeti hasen tariklerle sabit olmuşlardır.¹⁴⁶

Begavî, sünen eserlerindeki bütün rivâyetleri hasen olarak nitelemesi sebebiyle başta İmam Nevevî olmak üzere birçok âlim tarafından eleştirilmiştir.¹⁴⁷ Çünkü hısân dendiğinde sünenlerdeki hadislerin kastedilmesi halinde, sünenlerdeki bütün hadislere hısân hükmü verilmiş olur. Oysaki sünenlerde hısân rivâyetler olduğu gibi sahih ve zayıf rivâyetlerde vardır. Bu konuda İsmail Lütfi Çakan'ın şu ifadeleri meseleyi özetler niteliktedir:

¹⁴⁵ İbrahim Hatipoğlu, "Mesâbihu's-Sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/258.

¹⁴⁶ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Mesâbihu's-Sünne*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'âşî vd. (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1407), 1/109-110.

¹⁴⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li(fî)-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Hışt (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405), 30; Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Selâhiddîn el-Kurdî eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs (Muḥaddimetü İbni's-Salâh)*, thk. Nûreddîn İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1433), 37; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Muhammed Avvâme (el-Medînetu'l-Munevver: Dâru'l-Minhâc- Dâru'l-Yusr, 1437), 3/34; Alî b. Âdem b. Mûsâ el-Etyûbî, *Şerhu Elfiyyeti's-Suyûtî fi'l-hadîs (Nazmu'd-durer fi 'ilmi'l-eşer)* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1436), 1/90.

Aslî kaynaklardan seçilen hadisleri böyle belli sıhhat gruplarına ayırmak, o hadislerin seçildiği kaynakları da aynı açıdan sınıflandırmak anlamına gelecektir. Bu yüzden bu tür gruplandırmaların kabul edilmeleri için oldukça ciddi ve titiz bir anlayışla yapılması zarurîdir. Zira bilindiği gibi hadis kaynakları, değişik sıhhat derecesine sahip hadisler ihtiva etmektedir. Bu çeşitlerden sadece bir tanesinin kaynağı olduğu izlenimini verecek gruplandırmalar yanıltıcı olabilir. En azından ‘genellemeci’ bir yaklaşım olarak tenkit edilebilir.¹⁴⁸

Ancak İmam Nevevî’nin ve tabii olarak İbn Hacer el-Heytemî’nin metotlarının Muhyî’s-Sunne el-Begavî’den farklı olduğu göz ardı edilmemelidir. Çünkü İmam Nevevî ve İbn Hacer el-Heytemî, sahâbî râvisi dışındaki diğer râvileri zikretmemiş olsalar da rivâyetlerin kaynaklarını açıkça belirtip herhangi bir taksime gitmemişlerdir. Nakledilen rivâyetleri tahrîc edeni açıkça belirtmelerinin bu müşkülü giderdiği kanaatindeyiz.

2. Biyografi Bilgilerine Yer Vermesi

İbn Hacer el-Heytemî, İmam Nevevî’nin hadisin senedinden sadece sahâbî râvisini zikretmesi sebebiyle kendisi de hadisin senedinden sadece sahâbî râvisinin biyografisini vermiştir. Hadisin senedi dışında hakkında bilgi verdiği bir diğer biyografi de İmam Nevevî’nin hadisi kendisinden naklettiği muharririn biyografisidir. Şimdi müellifin biyografileri aktarım şeklini örneklerle birlikte inceleyelim.

2.1. Rivâyeti Aktaran Sahâbe Hakkında Bilgi Vermesi

İbn Hacer el-Heytemî, hadislerin şerhinden önce sahâbî râvisinin biyografisini vermiştir. Sahâbeye karşı gösterilmesi gereken hürmeti hemen her bölümde vurgulamış; ‘sahâbenin hepsi âdildir’ kaidesini benimsediğini açıkça belirtmiştir.¹⁴⁹ Bu kaide çerçevesinde sahâbî kavramını şu şekilde tanımlamaktadır:

Gerek insanlardan gerekse (cinler gibi) insan nesli dışındaki (mükellef) varlıklardan olsun Hz. Muhammed -salât ve selâm onun üzerine olsun- ile nübüvvetinden sonra ve vefatından önce mümin olarak bir araya gelip o hal üzere ölen kimsedir. Velez ki İbn Mektûm gibi onu görmemiş âmâ bir kimse olsun. Ondan -salât ve selâm onun üzerine olsun- rivâyette bulunmamış olan ya da onunla sadece bir an görüşmüş olan da (bu tanımın kapsamına) dâhil olur. (Bir kişinin) sahâbe olduğu, sahâbiliğinin meşhur

¹⁴⁸ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 142.

¹⁴⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 435.

olmasıyla, sahâbî olduğu bilinen birinin sözüyle ya da âdil olması halinde kendi sözüyle bilinebilir.¹⁵⁰

Muhaddislerde genel itibariyle sahâbe kavramını bu şekilde tanımlarlar.¹⁵¹

İbn Hacer el-Heytemî, *Erbaûn*’da geçen 24 sahâbînin biyografisini genel hatlarıyla vermektedir. Biyografi bölümünde nadiren de olsa râvilerin lakapları hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Râvilerin lakaplarıyla ilgili bilgilerin aktarımına kimi zaman öncelik verirken kimi zaman da nesep ve nisbe bilgisinden sonra vermektedir. Bunun sebebi daha önce de geçtiği üzere İbn Hacer el-Heytemî’nin şerhini mezc usulüyle telif etmiş olmasıdır. Râvilerin lakaplarıyla ilgili bilgileri musannifin tertibine göre veren İbn Hacer el-Heytemî, bu bilgileri bazen isimden önce bazen de en son zikretmiştir. Lakapları isimden önce zikretmesine örneklik teşkil eden Hz. Ömer’in (r.a.) “Emîru’l-Mü’minîn” lakabı ile ilgili bilgileri şu şekilde aktarmaktadır:

[أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ (Müminlerin Emîri)] Ömer’den (r.a.) bu rivâyeti Alkâme’den¹⁵² başka kimse rivâyet etmedi ve halîfelerden bu isimle ilk Ömer (r.a.) isimlendirdi. Bunun sebebi “خليفة خليفة رسول الله صلى الله عليه وسلم (Rasûlullâh’ın halifesinin halifesi)” hitabının onlara ağır gelmesidir. Ancak ilk isimlendirilenin o olduğu tam olarak doğru değildir. Abdullâh b. Cahş da (ö. 3/624) – Allah Teâlâ ondan razı olsun- Hz. Peygamber’in– salât ve selâm onun üzerine olsun- Medine’ye

¹⁵⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 434.

¹⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîhu’l-müsne’d min hadîsi Resûlillâh şallallâhü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. Muhammed Zuheyr b. Nasr (Cidde: Dâru’l-Minhâc- Dâru Tavki’n-Necât, 1436), “Fedâilu Ashâbi’n-Nebî (s.a.s.)”, 1; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nîsâbü’rî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs ve kemiyeti ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Riyad: el-Mektebetu’l-Maârif li’l-Neşri ve’t-Tevzî’, 1431), 165; İbnü’s-Salâh, *Muqaddime*, 293; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi’s-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdu’l-Mevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1415), 1/115; Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfîyyeti’l-Hadîs*, thk. Abdulkarîm b. Abdillâh b. Abdirrahmani’l-Hudayr, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd Âli Fehîd (Riyad: Mektebetu’l-Dâri’l-Minhâc, 1436), 4/8; Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 5/153.

¹⁵² Alkame b. Vakkâs b. Mihsen b. Kelede el-Leysî el- ‘Utvârî el-Medenî ikinci tabakadandır. Sika-sebt bir râvidir. İbn Mendeh onun sahâbî olduğunu söylemişse de bu görüş kabul görmemiştir. Alkame b. Vakkâs’ın ölüm tarihi kesin olarak belli değildir. Kaynaklar onun Halife Abdulmelik b. Mervân zamanında (685-705) vefat ettiğini kaydetmektedir. Bkz. [Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, thk. Muhammed Sâlih b. Muhammed ed-Dibâsî, Mahmûd b. Abdu’l-Fettâh en-Nehhâl (Riyad: en-Nâşiru’l-Mutemeyyiz, 1440), 8/78; Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl fî esmâ’i’r-ricâl*, thk. Beşşâr A’vvâd Ma’rûf (Beyrût: Dâru’r-Risaleti’l-Alemiyye, 1436), 20/313; Zehebî, *Siyerü a’lâmi’l-nubelâ*, 4/61; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Âdil Murşid (Beyrût: Muessesetu’l-Risâle, 1435), 3/142.

gelişinin ilk zamanlarında gönderdiği seriyyede yetkilendirildiğinde bu şekilde isimlendirildi. Bu seriyyede ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ “Sana haram aydan ve o ayda savaştan soruyorlar” ayeti nâzil olmuştur.¹⁵³

İbn Hacer el-Heytemî, lakapları en son zikretmesine örneklik teşkil eden Hz. Hasan’ın (ö. 49/669) (r. anhuma) “reyhan” lakabını şu şekilde açıklamıştır: “*ريحانته (ve reyhanı) hadiste geldiği üzere,*¹⁵⁴ Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun-, Hz. Hasan ile birlikteliğindeki sevincini, mutluluğunu ve ona olan ilgisini güzel kokulu bir reyhana benzetir. Onunla neşelenir ve rahatlar.”¹⁵⁵

İbn Hacer el-Heytemî, Musannif İmam Nevevî’nin zikretmediği lakapların tertibinde herhangi bir metoda bağlı kalmamıştır. Örneğin İbn Abbâs’ın (r.a.) (ö. 68/688) “Hibru’l-ümme, Bahrü’l-ilm, Ebi’l-Hulefâ, Tercümânü’l-Kur’ân” lakaplarını en başta vermiş;¹⁵⁶ Hz. Âişe’nin (r. anha) (ö. 58/678) “Ümmü’l-mü’minîn” lakabını isimden sonra zikretmiş;¹⁵⁷ Hz. Ömer’in (r.a.) “el-Fârûk” lakabını ise nisbe bilgisinden sonra zikretmiştir.¹⁵⁸

İbn Hacer el-Heytemî, lakap bilgisinden sonra hadisi rivâyet eden sahâbenin künyesi ve ismi hakkında bilgi verir. Künyeler, genel itibariyle erkek-kız fark etmeksizin doğan ilk çocuğa göre verildiği için bu türden olan künyelere değinmez. Bunların dışındaki künyelerle ilgili açıklamalara başlarken öncelikle kim tarafından ve niçin künyelendiğini zikreder.¹⁵⁹ Künyelerin telaffuzunda bir işkâl olması halinde zaptlarını

¹⁵³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 120.

¹⁵⁴ Müellif’in kastettiği hadis şu şekildedir: “ابْنُ أَبِي نُعْمٍ ، سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ وَسَأَلَهُ عَنِ الْمُحْرِمِ قَالَ شُعْبَةُ: “أَخْبَسَهُ يَقْتُلُ الذُّبَابَ. فَقَالَ أَهْلُ الْعِرَاقِ: يَسْأَلُونَ عَنِ الذُّبَابِ وَقَدْ قَتَلُوا ابْنَ ابْنَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَالَ النَّبِيُّ هُمَا رِيحَانَتَايَ مِنَ الدُّنْيَا [Ebû Nu’m’u (şöyle derken) işittim: Ben Abdullah b. Ömer’den (r.a.) şöyle işittim: İbn Ömer’e (Iraklı) bir kimse ihramlı bir kişi hakkında –ki Şu’be: ‘Ben onun ‘Sinek öldüren’ dediğini sanıyorum.’ demiştir. [İbn Ömer’de (r.a.)]: Irak ahalisi sinekten soruyorlar. Hâlbuki onlar Rasûlullâh (s.a.s)’in kızının oğlunu öldürmüşlerdi. Nebî –salât ve selâm onun üzerine olsun- ise, o iki torunu hakkında: ‘Onlar benim bu dünyadan iki reyhanımdır.’ buyurmuştur.] Bkz. [Buhârî, es-Sahîh, “Fedâilu Ashâbi’n-Nebî (s.a.s.)”, 24 (No.3753); Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi’u’l-kebîr (Sünenü’t-Tirmizî)*, thk. Takiyyu’d-dîn en-Nedvî (Amman: Ervîqa, 1438), Menâkıb”, 99 (No. 3770)].

¹⁵⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 293.

¹⁵⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 366.

¹⁵⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 220.

¹⁵⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 120.

¹⁵⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 120, 220, 271, 293.

yapar.¹⁶⁰ Örneğin Enes b. Mâlik'in (r.a.) (ö. 93/712) künyesi hakkında şöyle demektedir: “(أبي حمزة) noktasız bir şekilde ve ‘ز’ noktalı bir şekilde olmalıdır. Hz. Peygamber'in – salât ve selâm onun üzerine olsun- onu topladığı bir bakla¹⁶¹ sebebiyle bu şekilde künyelediği sahihtir.”¹⁶² Bunlarla birlikte İbn Hacer, künyelerle ilgili hatalı gördüğü bilgiler hakkında görüşünü de belirtir. Ayrıca ihtilaflara yer verip sarf- nahiv açısından değerlendirmesini yapar.¹⁶³

İbn Hacer el-Heytemî isimler ile ilgili bölüme yanlış okunmaya müsait olan kelimelerin telaffuzunun zaptıyla başlar. Örneğin Cursûm b. Nâşir'in (ö. 75/695) (r.a.) isminin zaptını “(جُرثوم) ‘ج’ dammeli, ‘ز’ sükûn ve ‘ث’ üç noktalıdır.” şeklinde belirtmektedir.¹⁶⁴ Daha sonra nadiren de olsa râvilerin isimlerinin kökenlerini belirtip manalarını verir. Râvi'nin ismi Müslüman olduktan sonra değiştiyse, yapılan değişikliği belirtip¹⁶⁵ isimler üzerinde ortaya çıkan ihtilaflara yer verir.¹⁶⁶

İbn Hacer el-Heytemî künye ve isimlerin bahsinden sonra nesep ile ilgili açıklamalara geçer. Genel itibariyle hadisi rivâyet eden sahâbînin nesebini en az iki tabaka olmak üzere zikreden İbn Hacer el-Heytemî, metodolojik olarak öncelikle yanlış okunmaya müsait olan kelimelerin telaffuzunun zaptıyla başlar. Örnek olarak Ebû Necîh el-İrbâd b. Sâriye (r.a.) (ö. 75/694) hakkında “(ابن سارية) ‘س’ noktasız, ‘ي’ noktalar alttadır.” demiştir.¹⁶⁷ Ayrıca nesep isimlerindeki ihtilaflara da değinmektedir.¹⁶⁸ Bunlarla birlikte nadiren de olsa râvinin annesi hakkında bilgiler vermektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Yani harflerin nokta ve hareketlerini kelimelerle izah eder. Bundan sonra da zapt ifadesinin geçtiği her yerde bu mânâ kastedilmektedir.

¹⁶¹ Bu kelimenin anlamı hakkında Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî şöyle demektedir: “Enes'in (r.a.) topladığı baklanın tadı acıdır. Yani onda bir ekşilik vardır. Bu sebepten dolayı fiiline uygun olarak (حمزة) hamzatun' diye isimlendirildi.” Bkz. [Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-âdîs ve'l-eşer*, thk. Rıdvân Mâmû (Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1438), 330; Ebû'l-Hasen Abdülgâfir b. İsmâil b. Abdilgâfir el-Fârisî, *Mecma'u'l-garâ'ib ve menba'u'r-reğâ'ib*, thk. Muhammed Berekât (Dubai: Câizetu'd-Dubâi'd-Devliyye, 1439), 2/188.

¹⁶² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 304.

¹⁶³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 220, 253, 271, 340, 386, 389, 499, 618.

¹⁶⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 492. Ayrıca bkz. 348, 386.

¹⁶⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 274, 499.

¹⁶⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 253, 272, 348, 393, 499, 515.

¹⁶⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 469.

¹⁶⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 120, 185, 253, 274, 348, 393.

¹⁶⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 197, 231, 304.

İbn Hacer el-Heytemî nesep bilgisinin hemen akabinde sahâbe râvisinin nisbesi hakkında bilgiler verir. Öncelikle nisbelerin yanlış okunması durumu söz konusuysa telaffuzlarının zaptıyla başlar. Daha sonra nisbe ile ilgili ihtilaflara yer verip değerlendirmelerde bulunur.¹⁷⁰ Nisbe ile ilgili yanlış kabul ettiği bir görüş varsa yanlışlığını belirtip doğrusunu tespit eder. Örneğin Şeddâd b. Evs'e (r. anhumâ) (ö. 58/678) "el-Bedrî" nisbesinin verilmesi hakkında açıklamalarda bulunurken ona bu nisbenin bedir savaşına katılmasından dolayı verildiği görüşünü kabul etmemiştir. İbn Hacer'e göre Şeddâd b. Evs'in (r.a.) kendisi değil babası "el-Bedrî" diye nisbelenmiştir.¹⁷¹

İbn Hacer el-Heytemî, hadisi rivâyet eden sahâbînin kimliği hakkındaki bilgileri verdikten sonra asıl metinde olmayan biyografik bilgiler verir. Bu sebepten ötürü diğer bölümlerde olduğu gibi asıl metne bir bağılılığı olmadığından sabit bir tertibi yoktur. Ancak genel itibarıyla önceliği, mevcut bilgiler çerçevesinde râvinin doğum tarihi hakkındaki bilgilere yer verir. Örneğin Nu'mân b. Beşîr'in (r. anhumâ) (ö. 64/684) doğum tarihi hakkında şunları söylemektedir: *Doğru olan görüşe göre hicretten on dört ay sonra doğmuştur. Ayrıca o, Hz. Peygamber'in –salât ve selâm onun üzerine olsun- Medine'ye gelişinden sonra ensardan doğan ilk kişidir. Abdullâh b. Zübeyir (ö. 73/692) (r. anhumâ) ise onunla aynı yılda muhacirlerden doğan ilk kişidir.*¹⁷²

İbn Hacer el-Heytemî râvinin İslâm'a ne zaman ve -nadiren de olsa- nasıl girdiği hakkında bilgiler verir. Ayrıca bilinmesi halinde râvinin kaçınıcı Müslüman olduğunu aktarır.¹⁷³ Örneğin Abdullâh b. Mes'ûd'un (r.a.) (ö. 32/653) kaçınıcı Müslüman olduğunu ve İslâm'a girmesinde etkili olan olayı şu şekilde aktarmaktadır:

Mekke Dönemi'nin ilk zamanlarında, ilk altı Müslümanın altıncısı olarak İslâm'a girdi. Bir gün Hz. Peygamber –salât ve selâm onun üzerine olsun- İbn Mes'ûd'un yanından geçtiği sırada o (r.a.), Ukbe b. Ebî Mu'ayt'ın sürüsünü otlatıyordu. [Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun-] ona dedi ki: "Ey delikanlı! Süt var mı?" İbn Mes'ûd (r.a.) şu şekilde cevap verdi: "Evet ama sürü bana emanettir." Bunun üzerine Rasûlullâh -salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurdu: "Kendisine koçun değmediği bir koyun var mıdır?" O da öyle bir koyunu Rasûlullâh'a -salât ve selâm onun üzerine olsun- getirdi. Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- koyunun memesini mesh etti. Hemen arkasından süt geldi. Sonra sütü bir kaba sağdı. Daha sonra

¹⁷⁰ Örnekler için bkz. (İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 253, 515).

¹⁷¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 340. Ayrıca bkz. 349, 482, 382, 499.

¹⁷² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 232. Ayrıca bkz. 188, 294, 366.

¹⁷³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 120, 188, 348.

o sütten hem kendisi içti hem de Ebû Bekir'e içirdi. Sonra hayvanın memesine "kuru!" dedi ve hayvanın memesi kurudu.¹⁷⁴

İbn Hacer el-Heytemî bazı râvi sahâbîlerin akrabalık durumları,¹⁷⁵ katıldıkları savaşları¹⁷⁶ tayin edildikleri görevleri ve fitne zamanındaki tutumları hakkında bilgiler aktarır.¹⁷⁷ Bunlarla birlikte sahâbe râvisinin kendi hayatında veya yaşadığı dönemde iz bırakmış fiillerine de yer verir.¹⁷⁸ Özellikle râvilerin kerametleri, faziletleri ve ibadetlerine düşkünlüklerine işaret eden birçok rivâyet nakleden İbn Hacer el-Heytemî, sahâbenin birbirleri hakkındaki övgülerine de yer verir.¹⁷⁹ Ancak mevcut olması halinde önceliği Hz. Peygamber'in (s.a.s.) râviye duasına veya övgüsüne yer vermektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) on üçüncü Enes b. Mâlik'e (r.a.) duasını ve onun (r.a.) kerametini şu şekilde aktarmaktadır:

Bir gün Ummu Suleym Rasûlullâh'a –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle dedi: "(Yâ Rasûlallâh) Allâh Teâlâ'ya onun için dua et!" Rasûlullâh –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle dua etti: "Ey Allah'ım! Onun malını ve oğullarını çoğalt. Onu bereketlendir ve onu cennetine koy!" (Enes) dedi ki: "Allah, bana sulbünden yüz yirmi beş erkek çocuk ihsan etti. Çocuklardan sadece iki tanesi kızdır. Benim arazilerim yılda iki defa ürün verir ve hepsinden de razıyım. Ancak ben üçüncüsünü ümit ediyorum"¹⁸⁰

Onun ikinci bereketi: Vali¹⁸¹ ona geldi ve dedi ki: "Memleketimiz susuz kaldı". Enes (r.a.) abdest alıp kıra çıktı. İki rekât namaz kıldıktan sonra dua etti. Duasından sonra bulutlar toplandı. Yağmur, onların memleketleri doluncaya kadar yağdı. Azı dışında hiçbir yer bırakmadı. Bu olay yaz mevsiminde meydana geldi.¹⁸²

¹⁷⁴ İbn Hacer, *el-Fethu'l-mubîn*, 197. Zikredilen hadisin kaynağı için bkz. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Murşid (Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1421), 1/379 (No. 3598)]. Ayrıca bkz. 253, 272, 618. İbn Hacer el-Heytemî yirmi sekizinci hadisin râvisi Ebû Necîh el-İrbâd b. Sâriye es-Sulemî'nin (r.a.) dördüncü müslüman olduğu rivâyetine yer vermiştir. Ancak Zehebî Ebû Necîh el-İrbâd b. Sâriye es-Sulemî'den (r.a.) böyle bir ifadenin sâdir olmadığını söylemiştir. Bkz. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nubelâ*, 3/421).

¹⁷⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 120, 188, 220, 231, 293, 340, 366.

¹⁷⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 120, 188, 198, 305, 349, 382.

¹⁷⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 188, 232, 293.

¹⁷⁸ İbn Hacer, *el-Fethu'l-mubîn*, 232, 253, 254, 272, 305, 348, 349 469, 492, 603.

¹⁷⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 340, 349, 348, 367.

¹⁸⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî Müslim, *el-Müsnedü's-sâhîhu'l-muhtasarı min es-süneni bi nakli el-'adli 'ani'l-adli an Rasûlillâhi şallallâhu 'aleyhi ve sellem*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1437), "Fedâil", 32 (No. 2481); İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, 1/276; Tirmizî, *es-Sünen*, "Menâkıb Babları", 117 (No. 3827).

¹⁸¹ Vali olarak tercüme ettiğimiz (قهرمانه) Kahramâneh ifadesi hazînedâr, vekil ve yönetimdekileri koruyan kimse anlamına gelir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 1028).

¹⁸² İbn Hacer, *el-Fethu'l-mubîn*, 304. Ayrıca bkz. 188, 198, 272, 293, 349, 367, 618.

İbn Hacer el-Heytemî, muhaddisler arasında edeb olarak görülen¹⁸³ “teraddi (رضي (الله عنه)” kaidesine ciddi ihtimam göstermektedir. Ayrıca baba-oğul sahâbî oldukları bir bölüm geldiğinde musannifin “رضي الله عنهما (Allah ikisinden de razı olsun)” demesini bu sebepten kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁸⁴ Bununla birlikte musannifin baba-oğul sahâbî oldukları halde babasına teraddide bulunmadığı durumlarda: “رضي الله عنهما (Allah ikisinden de razı olsun) demesi gerekirdi.” şeklinde uyarıda bulunmuştur.¹⁸⁵ Bunlarla birlikte ilgili sahâbî hakkında tafsilat isteyen bir durum hâsıl olduğunda ayrıntıları ve delilleri için *eş-Şavâ’ iku’l-muhrika li ihvâni’s-şeyâtin ve’l-İbtidâ’ ve’z-zendeke* isimli kitabına yönlendirmektedir.¹⁸⁶

İbn Hacer el-Heytemî hadisi rivâyet eden sahâbînin vefatı ile ilgili bölümde, sahâbî râvisinin vefat yerlerini ve vefat zamanlarını aktarır. Hakkında bilgi olması halinde râvinin ölüm sebebiyle cenazesi hakkındaki bilgilere de yer verir. Örneğin Hz. Ömer’in (r.a.) şehadeti hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “Ömer (r.a.) Ebû Lu’lu’e eliyle zilhiccenin 26’sı çarşamba günü hicretin 23’üncü senesinde şehit oldu. Öldüğünde altmış üç yaşındaydı.”¹⁸⁷

İbn Hacer el-Heytemî son olarak sahâbî râvisinin rivâyetlerinin İmam Buhârî ve İmam Müslim tarafından tahrîc edilip edilmediğine yer verir. Tahrîc etmişlerse, kaç tanesini ortak tahrîc ettiklerini veya kimin kaç tane hadiste teferrüt ettiğini belirtmektedir. Örneğin Ebû Hureyre’nin (r.a.) (ö. 58/678) rivâyetleri hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “Ondan 5374 tane hadis rivâyet edilmiştir. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) bunların 325 tanesinde ittifak etmiştir. Buhârî 93 tanesinde teferrüt ederken Müslim 190 tanesinde teferrüt etmiştir.”¹⁸⁸

İbn Hacer el-Heytemî, ehl-i bid’atın sahâbe hakkında aşırı ve asılsız olarak değerlendirdiği tutumlarına karşı özel bir başlık altında reddiyede bulunmuştur. Ancak

¹⁸³ Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, 3/259.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *el-Fethu’l-mubîn*, 188, 231.

¹⁸⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 499, 457, 515.

¹⁸⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 435. Ayrıca bkz. 294, 435.

¹⁸⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 121. Ayrıca bkz. 120, 189, 199, 221, 232, 350, 469.

¹⁸⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 272. Ayrıca bkz. 199, 253, 390, 457, 515, 618.

bu hususlar muhtevası gereğiyle “Ehl-i sünnet dışındaki diğer mezheplere karşı tutumu” başlığı altında inceleyeceğiz.

2.2. Muharricler Hakkında Bilgi Vermesi

İbn Hacer el-Heytemî muharricler hakkındaki bilgileri ilgili hadisin şerhini tamamladıktan sonra aktarmıştır. Hakkında bilgi verilen muharricler sırasıyla Buhârî,¹⁸⁹ Müslim,¹⁹⁰ Tirmizî,¹⁹¹ Nesâî,¹⁹² Ahmed b. Hanbel,¹⁹³ Dârimî,¹⁹⁴ İbn Mâce,¹⁹⁵ İmam Mâlik,¹⁹⁶ Beyhakî’dir.¹⁹⁷ Bununla birlikte müellif, İmam Nevevî’nin ismini zikretmesine rağmen Ebû Dâvud, Dârekutnî ve İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî (ö. 535/1141)¹⁹⁸ hakkında herhangi bir bilgi vermemiş olması ziyadesiyle dikkat çekicidir.

İbn Hacer el-Heytemî, sahâbî râvisinin aksine muharricler hakkında genel itibarıyla birkaç satırlık yüzeysel bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin aktarımına muharricin tam ismini vermekle başlar.¹⁹⁹ Hemen sonra gerekli görmesi halinde muharricin meşhur olduğu ismin doğru telaffuzunu tespit eder.²⁰⁰ Bu bilgilerden sonra bazı muharricler’in kimlerden hadis rivâyetinde bulunduğunu ve kendisinden kimlerin hadis rivâyet ettiğini aktarır.²⁰¹ Hemen akabinde muharric hakkında ulemanın sözlerine yer verir.²⁰² Son olarak râvinin doğumu ve ölümü ile ilgili bilgiler verir.²⁰³

¹⁸⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 135.

¹⁹⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 135.

¹⁹¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 296.

¹⁹² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 296.

¹⁹³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 465.

¹⁹⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 466.

¹⁹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 512.

¹⁹⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 522.

¹⁹⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 536.

¹⁹⁸ İmam Nevevî, Ebu’l-Kâsım Kıvâmu’s-sunne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî’nin ismini doğrudan söylememiş olup “*el-Hicce* kitabının sahibi” diyerek kendisine işaret etmiştir. İbn Hacer el-Heytemî burada kastedilen kitabın “*el-Hicce fî beyânî’l-mahacce ve şerhi’l-âkîdeti Ehli’s-sunne*” isimli kitap olduğunu ve müellifinin İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî olduğunu ifade etmiştir. Bkz. (İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 620).

¹⁹⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 135, 296, 465, 466, 512, 522, 620.

²⁰⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 135, 296, 620.

²⁰¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 135, 465, 466.

²⁰² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 135, 465, 466, 522, 536.

²⁰³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 135, 296, 465, 466, 512, 522, 536.

3. Metinlerin İçerik Tahlilleri

Hiz. Peygamber (s.a.s.) döneminde ashâb-ı kirâm, anlamadıkları bir kelime olduğunda doğrudan Hiz. Peygamber'e (s.a.s.) sorma imkânına sahiplerdi. Ancak tabiin ve sonraki Müslümanlar bu imkânâ sahip değillerdi. Bunlarla birlikte Hiz. Ömer (r.a) döneminden itibaren yapılan fetihlerle İslâm, geniş bir coğrafyaya yayılmıştı ve Arap olmayan birçok millet İslâm dinine girmişti. İslamiyet ile birlikte Arap dilini de öğrenmeye başlayan bu milletler, özellikle garîb kelimeleri anlayamıyorlardı veya yanlış anlıyorlardı. Bu durum, sahâbe döneminden itibaren, garîb kelimelerin izahı başta olmak üzere hadis metnlerinin içerik tahlillerinin önemini ortaya koymuştur. Hadis içerisinde bilinmeyen bir kelime, hadisin anlaşılmasına veya yanlış anlaşılmasına neden olur. Böyle bir durumun vuku bulmaması için Arap diline hâkim olmak gerekir. Zira "Cevâmiu'l-kelim" ²⁰⁴ ile gönderilen Hiz. Peygamber (s.a.s.), ²⁰⁵ Arapça'yı tüm zenginliğiyle kullanıyordu. Dolayısıyla hadis metnlerinde geçen lafızların doğru telaffuzunu tespit etmek, garîb kelimelerini izah etmek, sentaks açısından yapısını belirlemek ve edebî sanatlar açısından inceliklerini izhar etmek hadislerin anlaşılmasında temel hususlardandır.

İbn Hacer el-Heytemî'nin de hadislerin şerhinde, metin içeriği açısından yeterli seviyede izahta bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu izahları, kelime ve cümle tahlilleri olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

4.5. Kelime Tahlilleri

İbn Hacer el-Heytemî hadislerin şerhinde, cümlelerin tahlilinden önce kelimelerin tahliline yer vermiştir. Çünkü cümleler kelimelerden oluşur ve cümlelerin doğru anlaşılması; ancak kelimelerin doğru anlaşılmasıyla mümkün olur. İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) şu ifadeleri meseleyi özetler niteliktedir:

²⁰⁴ Cevâmiu'l-Kelim: Az kelimeyle çok mânâ ifade eden sözler. Rasûlullâh'a –sallellahu aleyhi ve sellem- verilen özelliklerden biridir. Bkz. [Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2015), 50].

²⁰⁵ İlgili hadis şu şekildedir: "Ebû Hureyre (r.a.) Rasûlullâh'ın –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurduğunu tahdîs etti: 'Ben cevâmiu'l-kelim ile gönderildim. Ben (düşmanlara) korku salmakla yardım olundum. Ben uyurken kendimi, yeryüzündeki hazinelerin anahtarının bana getirilip elime konulduğunu gördüm. Muhammed dedi ki: 'Bize, Cevâmiu'l-Kelimin, Allâhu Teâlâ'nın Hiz. Peygamber'den (s.a.s) önce yazılan kitaplarda birçok ilmi topladığı ulaştı.'" Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, Ta'bîr, 22 (No. 7013); Müslim, *es-Sahîh*, Mesâcid, 5 (No. 523).

(Hadis ve eser ilmi) bu açıdan apaçık önemi ve aşikâr olan gerekliliği hasebiyle iki kısma ayrılır: Bunların birincisi kelimelerinin bilinmesiyken; ikincisi de manalarının bilinmesidir. Hiç şüphe yok ki kelimelerin bilinmesi aşama olarak daha önce gelir. Çünkü bir söylemde esas olan kelimelerinin bilinmesidir. İki kişinin arasındaki anlaşma onunla hâsıl olur. Mânâların bilinmesi için, kelimelerin bilinmesinin gerektiği malum olduğunda; kelimelerin bilinmesi öncelikli olur.²⁰⁶

4.5.1. Kelimelerin Zaptları ve Mânâlarının Tespiti

Hadislerde geçen kelimelere doğru manayı verebilmek için öncelikle rivâyetin aslında hangi kelimenin kullanıldığını tespit etmek gerekir. Özellikle dinin ikinci kaynağı olan hadisler söz konusu olunca zapt meselesi ayrı bir ihtimam gerektirmektedir. Dolayısıyla hadis yazan kimsenin kitabesinde ciddi bir gayret sarf edip harflerin şekil ve nokta açısından herhangi bir karışıklığa mahal vermeden zaptını ve tahkikini yapması gerekir.²⁰⁷ Zira nokta ile harfler birbirinden ayrılırken, şekil (hareke) ile kelimenin cümle içindeki irabı tespit edilir.²⁰⁸ Arap dilinde derinleşmemiş bir kişi, nokta ve şekilden yoksun bir metin karşısında mutlak surette hataya düşecektir. Çünkü böyle biri, müşkil olan yerle olmayan yeri birbirinden ayıramayacaktır. Nahiv açısından da doğruyla yanlış birbirinden ayırt edemeyecektir.²⁰⁹

Bu konu muhaddislerce çokça tartışılmış ve gerekliliği vurgulanmış bir konudur.²¹⁰ Harflerin hareke ve noktalarında yapılan hatalı rivâyetlere “musahhaf hadis”,²¹¹ harfin yazılışındaki değişiklik sebebiyle hatalı rivâyete ise “muharref hadis” denmiştir.²¹² Bu hatalarla nakledilen rivâyetler zayıf olarak kabul edilip rivâyet esnasında tashîf veya tahrif yapma ihtimali sebebiyle “tashîf yapan kişiden hadis rivayet edilmez” denmiştir.²¹³

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 48.

²⁰⁷ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 183; Nevevî, *et-Taḳrîb ve't-teysîr*, 67; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4/357.

²⁰⁸ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Râmhürmüzî, *el-Muḳaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Ebû Hemmâm Muhammed B. Alî es-Savmaî' el-Beydânî (Riyad: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 1438), 700.

²⁰⁹ Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Ebû Hemmâm Muhammed B. Alî es-Savmaî' el-Beydânî (Riyad: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 1438), 228-229.

²¹⁰ Sehâvî, *Fethu'l-muḡîs*, 3/5-51; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4/348-409; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-naẓar ilâ usûli'l-eşer*, thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye- Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1430), 779-782.

²¹¹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-naẓar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*, thk. Muhammed Murâbî (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1438), 202.

²¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-naẓar*, 203.

²¹³ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 217; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4/458.

İbn Hacer el-Heytemî de kelimelerin tahliline, kelimelerin telaffuzlarının zaptını tespit ederek başlar. Çünkü bazı kelimeler, kitabetteki benzerliklerinden dolayı birbirlerine karıştırılabilir. Dolayısıyla öncelikle hangi kelimeden bahsedildiğinin tespiti yapılması gerekir. Daha sonra kelimelerin manaları hakkında bilgiler verir. Bazı kelimeler müteşâbih olması veya garîb olmasından dolayı bilinemeyebilir. İbn Hacer el-Heytemî de bu hususa gereken önemi göstermiştir. Örneğin ikinci hadiste²¹⁴ geçen “الحفاة” kelimesini şu şekilde açıklamıştır: “(وَأَنْ تَرَى الْحَفَاةَ) noktasız olarak yazılan ‘حاف’ kelimesinin çoğuludur. O, ayağında ayakkabısı olmayan kişi anlamına gelir.”²¹⁵ Konuyla

²¹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 181.

alakalı bir diğer örnekte yirmi beşinci hadiste²¹⁶ geçen “الدُّثُور” lafzıdır. İbn Hacer el-Heytemî, bu kelime hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: “(ذهب اهل الدُّثُور) ‘د’ harfi dammeli, ‘ث’ üç noktalıdır. (دَثْر) – ‘د’ fethalı ve ‘ث’ cezmlî- kelimesinin çoğuludur. Bu kelime çok mal anlamına gelir.”²¹⁷

İbn Hacer el-Heytemî, bazı rivâyetlerde kullanılan kelimelerin anlam farklılıklarını da belirtmiştir. Arap dilindeki birçok kelime, ifade ettiği onlarca mana olmasına karşın sadece bir tanesiyle meşhur olabilmektedir. Bu sebepten hadislerde bu duruma benzer bir kelime kullanıldığında genelde meşhur manasıyla anlaşılmaktadır. Bu da bazen muhatabın hadisi yanlış anlamasına sebep olmaktadır. Örneğin İmam Nevevî’nin mukaddimede aktardığı “من حفظ على أمتي أربعين حديثا ينتفعون بها بعث الله يوم القيامة فقها عالما” (Kim ümmetime kendisinden faydalandığı kırk hadis naklederse, Allah kıyamet gününde onu fakih ve âlim olarak diriltir.)²¹⁸ rivâyetindeki “حفظ” kelimesi genel itibarıyla koruma, ezberleme, kaydetme, muhafaza etme gibi anlamlara gelir. Ancak İbn Hacer el-

²¹⁶ İlgili hadis şu şekildedir: عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَيُّضًا: أَنَّ نَاسًا مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالُوا: لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ: ذَهَبَ أَهْلُ الدُّثُورِ بِالْأُجُورِ، يُصَلُّونَ كَمَا نُصَلِّي، وَيَصُومُونَ كَمَا نَصُومُ، وَيَتَصَدَّقُونَ بِفَضُولِ أَمْوَالِهِمْ، قَالَ: "أَوَلَيْسَ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ مَا تَصَدَّقُونَ! إِنَّ بَكْلَ تَسْبِيحَةٍ صَدَقَةٌ، وَكُلَّ تَكْبِيرَةٍ صَدَقَةٌ، وَكُلَّ تَحْمِيدَةٍ صَدَقَةٌ، وَكُلَّ تَهْلِيلَةٍ صَدَقَةٌ، وَأَمْرًا بِالمَعْرُوفِ صَدَقَةٌ، وَنَهْيًا عَنِ الْمُنْكَرِ صَدَقَةٌ، وَفِي بَضْعٍ أَحَدِكُمْ صَدَقَةٌ" قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ: أَيَّانِي أَخَذْنَا شَهْوَتَهُ وَيَكُونُ لَهُ فِيهَا أَجْرٌ؟ قَالَ: "أَرَأَيْتُمْ لَوْ وَضَعَهَا فِي حَرَامٍ، أَكَانَ عَلَيْهِ وَزْرٌ؟ فَكَذَلِكَ إِذَا وَضَعَهَا فِي الْحَلَالِ. . . كَانَ لَهُ أَجْرٌ (Ebu Zer –Allâh ondan razı olsun-şöyle rivâyet etti: Rasûlullâh'ın –salât ve selam onun üzerine olsun- ashabından bazıları ona: 'Yâ Râsulallâh! Zenginler ecirleri alıp götürdüler. Onlar da bizim gibi namaz kılıyorlar ve bizim gibi oruç tutuyorlar. Üstelik mallarının fazlasıyla da sadaka veriyorlar.' dediler. Hz. Peygamber –salât ve selam onun üzerine olsun- şöyle buyurdu: 'Allâhu Teâla, size sadaka verme imkânı tanımadı mı? Her tesbihte, sizin için sadaka vardır. Her tekbirde, her tahmidde, her tehlilde, her iyiliği emretmede, her kötülükten sakındırmada bir sadaka vardır. Hatta sizden birinin ailesiyle münasebetinde bile sadaka ecri vardır.' Onlar: 'Yâ Râsulallâh! Şehevî arzümüzü yerine getirmekte de sevap olur mu?' dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber –salât ve selam onun üzerine olsun- şöyle cevap verdi: 'Bu arzuyu haram yoldan giderseniz, size günah olmayacak mıydı? İşte arzunuzu helal yoldan giderdiğiniz takdirde, sizin için ecir vardır)' Bkz. [Müslim, es-Sahîh, Zekât", 16 (No. 1006)].

²¹⁷ İbn Hacer, *el-Fethu'l-mubîn*, 435-436. Ayrıca bkz. 120, 181, 221, 245, 255, 288, 318, 397, 421, 437, 447, 489, 560.

²¹⁸ Râmhurmuzî, *el-Muḥaddisu'l-fâsıl*, 143; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Şerefu aşḫâbi'l-Hadîs*, thk. Amr Abdulmun'im Selîm (Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1996), 46; Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Câmi'u'l-muşannef fi beyâni şu'abi'l-imân*, thk. Abdu'l-Alî Abdulhamîd Hâmid (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1423), 3/239; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdilberr en-Nemerî El-Kurtubî, *Câmi'u'l-beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbeğî fi rivâyetihî ve Hamlihî*, thk. Şuayb el-'Arnavût (Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1436), 64; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mutenâhiye fi'l-eḥâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdulhak el-Eserî (Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1403), 1/119.

Heytemî, bu kelimenin bu rivâyette bilindik manalarının dışında nakletmek manasında olduğunu ifade etmektedir.²¹⁹

İbn Hacer el-Heytemî genel itibariyle kelimelerin lugavî ve şer’î anlamlarını verir. Örneğin otuzuncu hadiste geçen²²⁰ “حد” kelimesini şu şekilde açıklar: “*Lügatte iki şey arasındaki engel anlamına gelir. Şer’î anlamı ise, Şâri’ tarafından günahından ötürü azarlanması için takdir edilen cezadır.*”²²¹ Ayrıca, şerh sırasında ihtiyaç duyulması halinde kelimelerin terimsel anlamlarına da yer verir. Bu türden bir bilgi verdiğinde “اصطلاح” veya “في اصطلاح” diyerek vereceği bilginin sıradan bir lugavî anlam olmayıp terimsel bir ifade olduğunu belirtir. Örneğin ikinci hadiste geçen “الساعة” lafzı hakkında şu ifadelere yer verir: “*Lugavî olarak zamandan belirlenmemiş veya sınırlandırılmamış bir parça anlamına gelir. Astronomi âlimlerinin ıstılahında ise gece ve gündüzün yirmi dört cüzünden bir cüzdür.*”²²²

Bu misallerde görüldüğü üzere İbn Hacer el-Heytemî, kelimelerin mânâlarının tespitine ciddi ihtimam göstermiştir. Zikrettiğimiz örnekler dışında ihtiyaç duyduğu takdirde kelimeler için tespit ettiği anlamlara ayetlerden²²³, hadislerden²²⁴ ve Arap şiirinden²²⁵ istişhadda bulunur. Nadiren de olsa nüsha farklılıklarından kaynaklı anlam değişimlerine dikkat çeker.²²⁶

²¹⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 101. Ayrıca bkz. 310, 404, 539.

²²⁰ İlgili hadis şu şekildedir: عَنْ أَبِي ثَعْلَبَةَ الْخُسَيْنِيِّ جُرْثُومُ بْنُ نَاشِرِ بْنِ نَاشِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: *إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَرَضَ فَرَائِضَ فَلَا تُضَيِّعُوهَا، وَحَدَّ حُدُودًا فَلَا تَعْتَدُوهَا، وَحَرَّمَ أَشْيَاءَ فَلَا تَنْتَهِكُوهَا، وَسَكَّتَ عَنْ أَشْيَاءَ رَحْمَةً لَكُمْ* (Ebu Sa’lebe el-Huşenî Cursûm bin Nâşir –Allâh ondan razı olsun- Rasûlullâh’a –salât ve selâm onun üzerine olsun- şunu rivâyet etti: “*Allâh -azze ve celle- bazı farzlar koymuştur. Sakın onları zayi etmeyin. Allâh birtakım sınırlar koymuştur, bunları geçmeyin. Bazı şeyleri de haram kılmıştır. Sakın onları çiğnemeyin. Bazı şeylerde de unuttuğu için değil size merhametinden dolayı susmuştur. Onları araştırıp durmayın.*”)” Bkz. [Ebu’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrût: Dâru’r-Risâleti’l-Alemiyye, 1425), 5/326 (No. 4396); Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Mustedrek ‘ale’s-Şaḥîḥayn (el-Mustedrek ‘ale’s-Şeyḥayn)*, thk. Hidmetu’s-Sunne Yayınevi’nin İlim Ekibi, Eşref b. Muhammed b. Necîb el-Mısırî (Dımaşk: Dâru’l-Minhâci’l-Kavîm, 1439), 8/294 (No. 7333)].

²²¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 133. Ayrıca bkz. 124, 133, 145, 232, 299, 394, 405, 551).

²²² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 179. Ayrıca bkz. 124, 162, 310, 434, 435, 493, 522).

²²³ İbn Hacer, *el-Fethu’l-mubîn*, 246, 373, 450, 475, 482, 500, 529, 577.

²²⁴ İbn Hacer, *el-Fethu’l-mubîn*, 96, 373, 404.

²²⁵ İbn Hacer, *el-Fethu’l-mubîn*, 251, 529.

²²⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 484.

Görüldüğü üzere İbn Hacer el-Heytemî, kelimelerin anlamlarını sarf ve nahiv ilimleri açısından tahlil edip kâfi derecede izahta bulunmaktadır. Bu izahlarında nadiren de olsa ayetlerden²²⁹ ve hadislerden²³⁰ istişhadda bulunur. Gerekli görülmesi halinde dil âlimleri arasında çıkan ihtilaflara girip kendi görüşünü belirtir.²³¹

4.6. Cümle Tahlilleri

İbn Hacer el-Heytemî, kelime tahlillerinden sonra cümlelerin tahlillerine geçer. Bazı cümleler, kelimelerinin mânâları bilindiği halde, ilk bakışta ifade ettiği zahir anlamı sebebiyle yanlış anlaşılabilir veya hiç anlaşılabilir. Bu tür durumlarda cümlelerin tahlili zaruri bir hal alır. Müellif bu durumu gözeterek yanlış anlaşılmaya müsait bazı cümleler hakkında özel izahlarda bulunmuştur. Örneğin yirminci hadiste²³² geçen “إِذَا لَمْ تَسْتَحْيَ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ” (utanmadıktan sonra dilediğini yap!)” ifadesinin zahirinden anlaşıldığı gibi kişinin dilediğini yapmasına yönelik bir izin olmadığını söylemiştir. Bu ifadenin manasının tıpkı Allâh Teâlâ’nın “إِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ” (dilediğinizi yapın!)”²³³ sözünde olduğu gibi bir tehdit ve gözdağı olduğu ya da Hz. Peygamber’in “cehennemdeki yerine hazırlansın”²³⁴ sözünde olduğu gibi bir haber olduğudur. Dolayısıyla bir kimsenin muhakkak yaptıklarının karşılığını alacağını net bir şekilde belirtmiştir.²³⁵

İbn Hacer el-Heytemî, işkâl yaşanılacağını düşündüğü cümlelerin nahiv tahlillerini de yapar. Örneğin ikinci hadiste geçen “حَتَّى جَلَسَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” [Nihâyet Hz.

²²⁹ İbn Hacer, *el-Fethu'l-mubîn*, 190, 585.

²³⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 122.

²³¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 74, 141, 528.

²³² İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ عُقْبَةَ بْنِ عَمْرِو الْأَنْصَارِيِّ الْبَدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “إِنَّ مِمَّا أَدْرَكَ النَّاسُ مِنْ كَلَامِ النَّبِيِّ الْأَوَّلَى: إِذَا لَمْ تَسْتَحْيَ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ” Ensari el-Bedri’den –Allâh ondan razı olsun- rivâyet edildiğine göre, Rasûlullâh –salât ve selâm onun üzerine oldun- şöyle buyurdu: “İnsanların ilk peygamberlikten beri, peygamberlerden duyduğu sözlerden birisi şudur: “Utanmazsan dilediğini yap.”). Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Edeb”, 78 (No. 6120); Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beyrût: Muessesetu’r-Risale Nâşirûn, 1436), “Edeb”, 7 (No. 4797).

²³³ Ayetin tamamı için bkz. ﴿إِنَّ الدِّينَ يُلْجِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفُونَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَبِيرًا مِمَّنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَمَةِ﴾ [Ayetlerimiz konusunda gerçekten sapanlar bizden gizlenemezler. Bu durumda ateşe atılan mı daha iyidir, yoksa kıyamet günü (huzurumuza) güvenle gelen mi? İstedığınızı yapın! O, yaptıklarınızı kuşkusuz görmektedir]. el-Fussilet 41/40.

²³⁴ Buhârî, *es-Sahîh*, “İlim”, 39 (No. 108); Müslim, *es-Sahîh*, “Mukaddime”, 2 (No. 2).

²³⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 383. Ayrıca bkz. 190, 350, 373, 390, 426, 460, 463, 483, 508, 530, 539, 550, 619.

إِلَّا حَصَائِدُ السِّنْمِ؟ (İnsanları yüzükoyun ve burunları yerde süründürerek Cehenneme dolduran dillerin kazandığından başkası değildir)” cümlesini şu şekilde tahlil etmektedir:

(حصائد) yani: Günah olan şeyleri konuşmasından dolayı. (على مناخرهم إلا حصائد السنم)

kelimesi ‘حصيدة’ kelimesinin çoğuludur ve biçilmiş anlamına gelir. Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- dillerin haram sözlerden elde etme fiilini, kesp ve cem açısından ortak olması sebebiyle ekin hasadına benzetti. Dilin kendisini insanların ekinleri biçtiği orağa benzetti. Burada insanın konuşmasının biçilmiş ekine, dilin orağa benzetilmesi sebebiyle istiâre bi'l-kinâye vardır. Onu istiâre-i terşîhiyye takip etmiştir. Çünkü hasat etme özelliği, “müşebbehe” (dil) değil “müşebbeh bihe” (orak) uygun bir sıfattır.²³⁸

Görüldüğü üzere İbn Hacer el-Heytemî, dile (müstear leh / müşebbeh) “hasat etme” özelliğinin (istiare / teşbih) yüklenmesinin istiâre bi'l-kinâye (kapalı istiâre) olduğunu söylemiştir. Hasat etme özelliği, aslen hiç zikredilmeyen orak aletine (müstear minh/müşebbeh bih) ait bir özelliktir. Yani müşebbeh bih hazfedilip ona ait bir özellik zikredilmiştir. Hemen ardından istiâre-i terşîhiyye geldiğini ifade etmiştir. Çünkü hasat özelliği müşebbeh bihe ait bir özelliktir. Yani müşebbeh ile birlikte müşebbeh bihe ait bir özelliğin zikredilmesidir.

4. Muhteva Benzerliğinden Yararlanarak Şerh Etmesi

Şârihler, kelime ve cümle tahlilleriyle metinlerdeki lafızların ve cümlelerin ne anlam ifade ettiğini tespit etmişlerdir. Ancak hadis metinlerinde geçen kelime ve cümlelerin anlamlarının tespiti ile onlardan neyin kastedildiğini izah etmek birbirinden farklı şeylerdir. Nasıl ki kelimeler, içerisinde bulundukları cümlelere göre anlam kazanıyorlarsa, cümleler de içerisinde bulundukları metinlere göre anlam kazanırlar. Dolayısıyla hadislerin ne için söylendiğini kavramak, anlam bütünlüğünü sağlamak, ihtiva ettiği hükümleri tespit etmek için hadis metinlerinin bütüncül olarak ele alınıp muhteva analizlerinin yapılması gerekir. Şârihler, bu hedeflere ulaşabilmek için muhtelif kaynaklara başvurmuşlardır. Üslup veya muhteva benzerliğinden hareketle, tespit edilen delâletin teyidi ve örneklendirilmesi gayesiyle ayet, hadis ve Arap şiiri başta olmak üzere

sürükleyen ancak dillerinin kazandığı değil midir?)” Bkz. [Tirmizî, *es-Sünen*, “İmân”, 8 (No. 2616); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrût: Dâru’r-Risâleti’l-Â’lemiyye, 1430), “Fiten”, 12 (No. 3973)].

²³⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 490. Ayrıca bkz. 71, 181, 189, 471, 489.

sahâbe, tâbiîn ve diğer âlimlerin sözlerinden çokça istifade etmişlerdir. Özellikle ayet ve hadisler, birbirleri arasında nâsîh-mensûh, umum-husus ve mutlak-mukayyed gibi ilişkiler içerisinde olmaları sebebiyle bütünsel bir yaklaşımı zaruri hale getirmektedir. Bunlarla birlikte muhteva benzerliğine dayalı yapılan bu değerlendirmelerde, aynı bağlama sahip metinler birbirlerine şahit getirildiği gibi farklı bağlamlara sahip metinlerde birbirlerine şahit getirilmektedir. Bu açıdan şârihlerin metinleri tarih üstü olarak değerlendirdiklerini söylememiz mümkündür. Nitekim bu yöntem problemli olarak değerlendirilmişse de şârihler bu durumu bir engel olarak görmemişlerdir.²³⁹

Bu bağlamda İbn Hacer el-Heytemî, hadis metinlerini şerh ederken gerek üslûp gerek muhteva benzerliğinden hareketle, zikredilen muhtelif kaynaklardan istifade ettiği görülmektedir. Elbette ki şerh içerisinde bahsi geçen kaynaklardan istifade aynı seviyede olmamıştır. Hadis metinlerinin şerhinde ayet ve hadislerden sıkça istişhâdda bulunan müellif, özellikle şiirlerden pek az istişhâdda bulunmuştur. Şimdi, İbn Hacer el-Heytemî'nin muhteva benzerliği sebebiyle muhtelif kaynaklardan yapmış olduğu istişhâdları örneklerle inceleyelim.

4.7. Naslarla İstişhâd

Hadislerin muhtevalarının doğru anlaşılmasında dil kaidelerinin gözetilmesi ciddi önem arz etmektedir. Ancak ifadelerin sahibi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) her sözünün, din çerçevesinde değerlendirildiği göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla, hadislerde kullanılan kelimeler farklı bir boyut kazanabilmektedir. Bu yönüyle Kur'ân'a benzediğini söylememiz mümkündür. Örneğin hadislerde kullanılan kitap ifadesi, dini bir kutsallıkla çevrili önemli bir mana kazanır. Çünkü kelime, ilahi vahiyle doğrudan alakalıdır. Günlük hayatta sıkça kullanılan kitap kelimesi, özel sistem içerisinde yer alınca, sistemin diğer düşünce ve kanaatleriyle irtibat kurar; yeni bir anlam kazanır.²⁴⁰ Bu sebepten ötürü kullanılan kelimelerin doğru anlamlarının tespit edilmesi için sarf, nahiv ve belâgat açısından değerlendirilmesi ne derece zaruri ise, aynı kelimenin diğer naslarda hangi anlamda kullanıldığının tespit edilmesi o derece zaruridir.

²³⁹ Zişan Türkan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 78.

²⁴⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'anda Allâh ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 21.

Bununla birlikte herhangi bir şârihin veya müfessirin nasta kullanılan bir lafza verdiği mananın başka naslarla desteklenmesi, herhangi bir itiraza mahal vermeyecek bir hüccet ile desteklenmesi anlamına gelir. Dolayısıyla hem müfessirler Kur’ân ayetlerini tefsir ederken hem de şârihler hadisleri şerh ederken ayet ve hadislerden çokça istifade etmişlerdir.

4.7.1. Âyetlerle İstişhâd

Şârihler, bir hadisin anlamını pekiştirmek veya o hadise yapmış oldukları şerhi desteklemek amacıyla Kur’ân-ı Kerîm’e çokça müracaat etmişlerdir. Bu şekilde hem hadis-âyet bütünlüğünü ortaya koymuş oluyorlardı hem de yapmış oldukları şerhlerini Kur’ân gibi konumu tartışılmaz bir kaynak ile delillendirmiş oluyorlardı. Bu tür faydalarından ötürü İbn Hacer el-Heytemî de hadislerin şerhinde ayetlere çokça başvurduğu görülmektedir. Hadisleri şerh ederken ayetleri muhtelif şekillerde kullanan müellif, genel itibariyle ayetlerden, hadislerle dolaylı olarak irtibatını kurarak istifade eder. Örneğin altıncı hadiste²⁴¹ geçen “أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ” (Dikkat edin cesedin içinde de bir et parçası vardır ki, eğer o iyi olursa bütün ceset iyi olur. Eğer o bozulursa bütün ceset bozulur. Dikkat edin o kalptir.)²⁴² ifadesinin şerhinde şöyle der:

(إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ) çünkü kalp bedensel

hareketlerin ve nefsi isteklerin kaynağıdır. Eğer kalpte iyi istekler sadır olursa beden iyi hareketler yapar. Eğer kalpte kötü istekler sadır olursa beden kötü hareketler yapar. Tıpkı melik, pınar ve tebaa gibi. Hiç şüphe yok ki reâya melikin doğru olmasıyla doğru olur; melikin

²⁴¹ İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ التُّعْمَانِ بْنِ بَشِيرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّ الْحَلَالَ يَنْ، وَإِنَّ الْحَرَامَ يَنْ، وَيَبْغِيهِمَا مُشْتَبَاهَاتٌ، لَا يَعْلَمُهُنَّ كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ، فَمَنْ اتَّقَى الشُّبُهَاتِ لِدِينِهِ وَعِرْضِهِ، وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ. وَقَعَ فِي الْحَرَامِ، كَالرَّاعِي يَرْعى حَوْلَ الْحَيِّ، يُوشِكُ أَنْ يَرْتَعَ فِيهِ، أَلَا وَإِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حَيٍّ، أَلَا وَإِنَّ حَيَّ اللَّهِ مَحَارِمَهُ، أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً، إِذَا صَلَحَتْ. صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ. فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ (Ebu Abdullah Nu'mân b. Beşir –Allâh hem ondan hem babasından razı olsun- Rasûlullâh'ın – salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurduğunu söyledi: “Şüphesiz ki helal apaçıktır. Haram da apaçıktır. İkisi arasında şüpheli işler vardır. İnsanlardan birçoğu onları bilmezler. Kim bu şüpheli şeylerden sakınırsa dinini ve ırzını korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere düşerse harama düşmüş olur. Bu durum koruluğun etrafında sürüsünü otlatan çoban haline benzer, sürüsü her an o koruluğa girebilir. Dikkat edin! Her padişahın bir korusu vardır. Allâh'ın korusu da haram kıldıklarıdır. Dikkat edin! Bedende bir et parçası vardır ki, eğer o iyi olursa bütün ceset iyi olur. Eğer o bozulursa bütün ceset bozulur. Dikkat edin! O kalptir.” Bkz. [Buhârî, es-Sahîh, “İmân”, 39 (No. 52); Müslim, es-Sahîh, “Musâkât”, 20 (No. 1599)].

²⁴² Buhârî, es-Sahîh, “İmân”, 39 (No. 52); Müslim, es-Sahîh, “Musâkât”, 20 (No 1599).

bozulmasıyla bozulur. Ya da kalp bir pınar, bedende bir tarla gibidir. Eğer onun suyu tatlı olursa ekinleri de tatlı olur. Eğer suyu tuzlu olursa ekinleri de tuzlu olur. Ya da beden toprak gibidir. Bu durumda organlarda kaynağına benzeme açısından topraktan biten bitkiler gibidir. Topraktan biten toprak gibi olur. ﴿وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبَثَ لَا يُخْرِجُ إِلَّا نَجَسًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ﴾ “Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz. İşte biz, şükreden bir kavim için ayetleri böyle açıklıyoruz”²⁴³ ayetinin de işaret ettiği gibi.²⁴⁴

Müellifin nadiren de olsa hadisleri doğrudan ayetlerle şerh ettiği de görülmüştür. Örneğin on sekizinci hadiste²⁴⁵ geçen “وَأَتَّبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمْحُهَا (Kötülüğün ardından hemen iyilik yap ki, o kötülüğü yok etsin.)”²⁴⁶ ifadesinin ﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾ “Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder.”²⁴⁷ ayetiyle aynı anlamda olup iyiliğin kötülüğü yok ettiğini ifade etmiştir.²⁴⁸

4.7.2. Hadislerle İstişhâd

Şârihler hadisleri şerhlerinde; birbirlerini izah etmesi, hadis metinlerine yaptıkları şerhe teyit olması ve örnek olması için sıkça şahit getirmişlerdir. Bu şekilde hem hadislerin birbirleri arasındaki bütünlüğünü ortaya koymuş oluyorlardı hem de yapmış oldukları şerhlerini Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadisleri gibi konumu tartışılmaz bir kaynak ile delillendirmiş oluyorlardı. Şimdi müellifin, hadislerden farklı yöntemlerle yapmış olduğu bu istişhâdları belli başlıklar çerçevesinde örnekleriyle birlikte inceleyelim.

²⁴³ el-A’râf 7/58.

²⁴⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 248. Ayrıca bkz. 178, 245, 248, 350, 354, 369, 418, 482, 485, 489, 497, 556, 562, 569, 601, 613.

²⁴⁵ İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أَبِي ذَرٍّ جُنْدَبِ بْنِ جُنَادَةَ، وَأَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ: “اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ، وَأَتَّبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمْحُهَا، وَخَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقِي حَسَنٍ (Ebu Zer Cundub bin Cunâde ile Ebu Abdurrahmân Muâz bin Cebel –Allâh ikisinden de razı olsun- Rasûlullâh’ın –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurduğunu rivâyet ettiler: “Nerede olursan ol, Allâh’tan (c.c.) kork. Kötülüğün ardından hemen bir iyilik yap ki, o kötülüğü yok etsin.” Bkz. [Tirmizî, *es-Sünen*, “el-Birr ve’s-Sıla”, 54 (No. 1987); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Merkezi’l-buhûsu ve tekniyeti’l-ma’lûmât (Kâhire: Dâru’t-Ta’sîl, 1436), “Rikâk”, 74 (No. 2821)].

²⁴⁶ İlgili hadisin tamamı şöyledir: “Her nerede olursan ol, Allâh’a karşı takvalı ol! Kötülüğün ardından hemen iyilik yap ki, o kötülüğü yok etsin. İnsanlara güzel huy ile muamele et!”

²⁴⁷ Hûd 11/114.

²⁴⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 354. Ayrıca bkz. 179, 483, 601.

4.7.2.1. Hadisi Muhtelif Varyantlarıyla Şerh Etmesi

Bir hadisin birçok varyantının olması sıkça görülen bir durumdur. Bu sebepten ötürü herhangi bir hadiste geçen bir olayı bütünsel bir bakış açısıyla ele alabilmek için o hadisin varyantlarını bir araya getirmek gerekir. Çünkü bir hadisin kâmil manada anlaşılmasına engel olan kapalılığı giderecek ayrıntı, o hadisin başka bir varyantında mevcut olabilmektedir. Dolayısıyla hadisi diğer varyantlarıyla birlikte değerlendirmek ziyadesiyle zaruri bir husustur. Şârihler, bir araya getirdikleri farklı tariklerden elde ettikleri ayrıntıları birleştirip bir metin inşa ederek, murad edilen manayı ortaya koymayı hedeflemişlerdir. Dolayısıyla muhtevasını analiz ettikleri hadislerin muhtelif varyantlarının tahkikine ziyadesiyle ihtimam göstermişlerdir.

İbn Hacer el-Heytemî de şerhinde gerekli gördüğü yerlerde hadislerin muhtelif varyantlarına yer vermiştir. Örneğin ikinci hadiste geçen “فَلَبِثْتُ مَلِيًّا” (Uzunca bir süre bekledim)²⁴⁹ ifadesindeki zamanın belirsizliğini şu şekilde açıklamaktadır: “*Ebû Dâvûd, Tirmizî’nin ve diğerlerinin aktardığı rivâyet, buradaki zamanın üç gece olduğunu beyan etmiştir.*²⁵⁰ *Zâhiren de burada kastedilen üç gecedir.*”²⁵¹

Müellif, hadislerde geçen müphem kişilerin kimliğini, ilgili hadislerin muhtelif varyantlarından istifade ederek tespit etmektedir. Örneğin on altıncı hadisteki²⁵² “أَنَّ رَجُلًا” (Bir kişi Hz. Peygamber’e –salât ve selâm onun üzerine olsun– şöyle dedi.)²⁵³ müphem ifade hakkında şöyle demektedir:

Burada kastedilen kişi Ebu’d-Derdâ (r.a.) [v. 32/652 (?)] olabilir. Taberânî (ö. 360/971), ondan şöyle tahrîc etmiştir: “[Hz. Peygamber’e -salât ve selâm onun üzerine olsun-] dedim ki: ‘Yâ Rasûlallâh! Bana, beni cennete götürecek bir amel göster’. Bunun üzerine Hz. Peygamber -salât

²⁴⁹ Müslim, *es-Sahîh*, “Îmân”, 1 (No. 8).

²⁵⁰ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Sunnet”, 17 (No. 4695); Tirmizî, *es-Sünen*, “Ebvâbu’l-Îmân”, 4 (No. 2610); Nesâî, *es-Sünen*, “el-Îmân ve şerâi’hi”, 5 (No. 4990); İbn Mâce, *es-Sünen*, “Ebvâbu’s-Sunne”, 9 (No. 63).

²⁵¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 184. Ayrıca bkz. 141, 161, 186, 313, 546, 559, 599.

²⁵² İlgili hadis şöyledir: “فَرَدَّدَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوْصِنِي؛ قَالَ: لَا تَغْضَبُ لَا تَغْضَبُ” (Ebu Hureyre’nin –Allâh ondan razı olsun– rivâyet ettiğine göre, bir adam Rasûlullâh’a –salât ve selâm–: “[Yâ Rasûlallâh (s.a.s.)] bana nasihat eyle” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle karşılık verdi: “Öfkelenme!” Adam bu isteğini birkaç defa tekrar etse de Hz. Peygamber (s.a.s.) her defasında “Öfkelenme!” diye karşılık verdi.)” Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Edeb”, 72 (No. 6116); Tirmizî, *es-Sünen*, “el-Birr ve’s-Sıla”, 72 (No. 2020)].

²⁵³ Buhârî, *es-Sahîh*, “Edeb”, 72 (No. 6116).

ve selâm onun üzerine olsun-: ‘Öfkelenme! O zaman sana cennet vardır.’ dedi.”²⁵⁴ Ya da Ahnâf b. Kays’ın (ö. 67/686-87) amcası Câriye b. Kudâme [v. 64/683 (?)] olabilir. İmam Ahmed, ondan şu şekilde tahrîc etti: “Hz. Peygamber’e -salât ve selâm onun üzerine olsun- bir şey isteyerek şöyle dedim ki: ‘Yâ Rasûlallâh! Bana bir nasihatte bulun ve kolay bir şekilde söyle ki onu anlayabileyim.’ O da -salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurdu: ‘Öfkelenme’. İsteğimi kaç defa tekrarladıysam her defasında bana ‘öfkelenme’ diye karşılık verdi.”²⁵⁵ Bununla beraber Yahya el-Kattân (ö. 198/813) onun tâbiî olup sahâbî olmadığını söyleyen kişiye²⁵⁶ itiraz etmiştir.²⁵⁷

Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel’in ve Taberî’nin (ö. 310/923) tahrîcleri, buradaki müphem kişinin kimliğini açıklar niteliktedir.²⁵⁸ Müellif, bu tahrîcler çerçevesinde müphem kişinin kimliğini tespit etmeye çalışmıştır.

İbn Hacer el-Heytemî, yirmi ikinci hadisteki²⁵⁹ “أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” (Bir kişi Rasûlullâh’a –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle sordu)” müphem olarak zikredilen sahâbînin en-Nu’mân b. Kavkal (ö. 3/625) olduğunu²⁶⁰ hadisin başka bir varyantından tespit etmiştir. Ancak bu bilgiyi, içerisinde bulunduğu varyantı zikretmeden aktarmıştır.²⁶¹

4.7.2.2. Muhteva Benzerliği Gösteren Başka Hadislerle Şerh Etmesi

İbn Hacer el-Heytemî hadisleri şerh ederken hadisin muhtevasıyla benzerlik gösteren mevcut başka hadislerden çokça istişhadda bulunmaktadır. Yapılan istişhâdlar şerh edilen hadisin tamamıyla alakalı olabildiği gibi asıl hadisin bir pasajıyla da alakalı

²⁵⁴ Ebu’l-Kâsım Musnidu’d-dunyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evaş*, thk. Ebû Muâz Târik bn. ‘İvada’l-Allâh bn. Muhammed, Abdu’l-Huseyn b. İbrâhîm el-Huseynî (Kahire: Dâru’l-Haremeyn, 1415), 3/25 (No. 2353).

²⁵⁵ İmam Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/484 (No. 15964).

²⁵⁶ Câriye b. Kudâme’nin sahâbîliği hakkında detaylı bilgi için bkz. (Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 4/480; İbn Hacer, *el-İşâbe fî temyîzi’s-şahâbe*, 1/555).

²⁵⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 328.

²⁵⁸ Muhammed Zekeriyâ Kandehevî, *Evcezu’l-mesâlik ilâ Muvatta’i Mâlik*, thk. Takiyyu’d-dîn en-Nedvî (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1431), 16/97.

²⁵⁹ İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا صَلَّيْتُ الْمُكْتُوبَاتِ، وَصُمْتُ رَمَضَانَ، وَأَخْلَلْتُ الْحَلَالَ، وَحَرَمْتُ الْحَرَامَ، وَلَمْ أَرِدْ عَلَى ذَلِكَ شَيْئًا، أَلَا أُدْخِلُ الْجَنَّةَ؟ قَالَ: نَعَمْ” (Ebu Abdillâh Câbir b. Abdillâh el-Ensârî –Allâh hem ondan hem de babasından razı olsun- şöyle rivâyet etti: “Birisi Rasûlullâh’a –salât ve selâm onun üzerine olsun- gelerek: Ne dersin; farz namazları kılar, Ramazan orucunu tutar, helali helâl, haramı da haram kabul edip bunlardan fazla bir şey yapmazsam cennete girer miyim?” diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber –salât ve selâm onun üzerine olsun- “evet” diyerek karşılık verdi.” Bkz. [Müslim, *es-Sahîh*, “İmân, 4 (No. 18)].

²⁶⁰ Müslim, *es-Sahîh*, “İmân, 4 (No. 15); İmam Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/316 (No. 14394).

²⁶¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 390.

olabilmektedir. Özellikle birçok konuyu tafsilata inmeksizin ihtiva eden hadislerin şerhinde bu durum daha sık görülmektedir. Çünkü bir hadis aynı manayı ifade eden diğer hadislerden daha açık ve geniş olabilmektedir veya farklı ayrıntılar ihtiva edebilmektedir. Müellif bu yöntemle aynı manada olup farklı bilgiler içeren hadisleri bir araya getirerek hadisin daha iyi anlaşılıp farklı açılardan değerlendirilmesini sağlamaktadır. Örneğin yirmi dördüncü hadiste²⁶² geçen “فاستغفروني أغفر لكم” (benden bağışlanma dileyin ki sizi bağışlayayım)”²⁶³ ifadesini şu şekilde şerh eder:

(فاستغفروني أغفر لكم) bu sebeple Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle

buyurdu: “Eğer günah işlemeyen bir kavim olsaydınız Allah sizi yok eder ve yerinize günah işleyen ve sonra işlediği günahahtan ötürü Allah’tan mağfiret dileyen ve Allah’ın da kendilerine mağfiret ettiği bir kavim getirirdi.”²⁶⁴ Yine Tirmizî’nin ve İbn Mâce’nin tahrîc ettiği bir hadiste

²⁶² İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرُوبِهِ عَنْ رَبِّهِ أَنَّهُ قَالَ: “يَا” عِبَادِي: إِنِّي حَرَمْتُ الظُّلْمَ عَلَى نَفْسِي، وَجَعَلْتُهُ بَيْنَكُمْ مُحَرَّمًا فَلَا تَظَالُمُوا، يَا عِبَادِي: كُلُّكُمْ ضَالٌّ إِلَّا مَنْ هَدَيْتُهُ، فَاسْتَبْدُونِي أَهْدِيكُمْ، يَا عِبَادِي: كُلُّكُمْ جَانِعٌ إِلَّا مَنْ أَطْعَمْتُهُ، فَاسْتَطْعِمُونِي أَطْعِمَكُمْ، يَا عِبَادِي: كُلُّكُمْ غَارٍ إِلَّا مَنْ كَسَوْتُهُ، فَاسْتَكْسُونِي أَكْسِكُمْ، يَا عِبَادِي: إِنَّكُمْ تُخْطِئُونَ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، وَأَنَا أَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا، فَاسْتَغْفِرُونِي أَغْفِرْ لَكُمْ، يَا عِبَادِي: إِنَّكُمْ لَنْ تَبْلُغُوا ضُرِّي فَتَضُرُّونِي، وَلَنْ تَبْلُغُوا نَفْصِي فَتَنْفَعُونِي، يَا عِبَادِي: لَوْ أَنَّ أَوْلَكُمْ وَأَخْرَكُمْ، وَإِنْسَكُمْ وَجَنَّتْكُمْ، كَانُوا عَلَى أَثَقَى قَلْبِ رَجُلٍ وَاحِدٍ مِنْكُمْ. مَا زَادَ ذَلِكَ فِي مُلْكِي شَيْئًا، يَا عِبَادِي: لَوْ أَنَّ أَوْلَكُمْ وَأَخْرَكُمْ، وَإِنْسَكُمْ وَجَنَّتْكُمْ، كَانُوا عَلَى أَفْجَرِ قَلْبِ رَجُلٍ وَاحِدٍ. مَا نَقَصَ ذَلِكَ مِنْ مُلْكِي شَيْئًا، يَا عِبَادِي: لَوْ أَنَّ أَوْلَكُمْ وَأَخْرَكُمْ، وَإِنْسَكُمْ وَجَنَّتْكُمْ، قَامُوا فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ فَسَأَلُونِي، فَأَعْطَيْتُ كُلَّ إِنْسَانٍ مَسْأَلَتَهُ. مَا نَقَصَ ذَلِكَ مِنِّي شَيْئًا إِلَّا كَمَا يَنْقُصُ الْخَيْطُ إِذَا أُدْخِلَ الْبَحْرُ، يَا عِبَادِي: إِنَّمَا هِيَ أَعْمَالُكُمْ أُحْصِيهَا Ebu Zer –Allâh ondan razı olsun- Rasûlullâh’ın –salât ve selâm onun üzerine olsun- Rabbinden şöyle rivâyet ettiğini söylemiştir: ‘Ey kullarım! Ben zulmü kendime haram kıldım, sizin aranızda da zulmü haram kıldım. O halde birbirinize zulmetmeyiniz. Ey kullarım! Benim hidâyet verdiklerimden başka hepiniz delalettesiniz. O halde benden hidâyet isteyin ki size hidâyet vereyim. Ey kullarım! Benim doyurduklarımdan başka hepiniz açsınız. Öyle ise benden yiyecek isteyin ki size yiyecek vereyim. Ey kullarım! Benim giydirdiklerimden başka hepiniz üryansınız. Öyle ise benden giyecek isteyiniz ki size giyecek vereyim. Ey kullarım! Siz gece ve gündüz hata işlemektesiniz. Ben de bütün günahları bağışlarım. Öyle ise benden bağışlanma dileyin ki sizi bağışlayayım. Ey kullarım! Bana zarar vermek elinizden gelmez ki, zarar verebilesiniz. Bana fayda vermeye gücünüz yetmez ki, fayda veresiniz. Ey kullarım! Evvel geçenleriniz, sonra gelecek olanlarınız, insanlarınız ve cinlerinizin sizin aranızda en takvâli adamın kalbi gibi olsalar yine de mülkümde bir şey artmaz. Ey kullarım! Evvel geçenleriniz sonra gelecek olanlarınız, insanlarınız ve cinleriniz sizin aranızda en günahkâr adamın kalbi gibi olsalar, yine de mülkümde bir şey eksilmez. Ey kullarım! Evvel geçenleriniz, sonra gelecek olanlarınız, insanlarınız ve cinleriniz bir yerde dursalar da benden isteseler, ben de her birinize istediklerini versem bu benim yanımdaki (hazinem)den bir şey eksilmez. Ancak denize batırılan iğnenin eksilttiği gibi eksildir. Ey kullarım! Onlar sizin amellerinizdir. Sizin hesabınıza olanları ben zapt ederim. Sonra onları size vereceğim. Kim hayır bulursa Allâh’a hamt etsin. Kim de başka şey bulursa kendisinden başkasını kınamasın.’) Bkz. [Müslim, es-Sahîh, "el-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb", 15 (No. 2577); Tirmizî, es-Sünen, "Sıfatu'l-Kiyâme", 15 (No. 2495); İbn Mâce, es-Sünen, "Zühed", 30 (No. 4257)].

²⁶³ Müslim, es-Sahîh, "el-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb", 15 (No. 2577).

²⁶⁴ Müslim, es-Sahîh, "Tövbe", 2 (No. 2749); İmam Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2/309.

Hız. Peygamber –salât ve selâm onun üzerine olsun- “Âdemoğlunun hepsi çokça hata yaparlar. Hataların en hayırlıları ise tövbe edenlerdir.”²⁶⁵ demiştir.²⁶⁶

Görüldüğü üzere şerh edilen hadiste sadece Allâh Teâlâ’nın bağışlanma dileyenini bağışlayacağı bilgisi yer almıştır. Müellif, Müslim’in tahrîc ettiği diğer hadisi şâhit getirerek günah işleyip bağışlanma dilemenin kulluğun bir gereği olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Tirmizî ve İbn Mâce’nin tahrîc ettikleri rivâyeti aktarmakla tövbe eden kimselerin hata yapanların en hayırlıları olduğu bilgisine yer vermiş ve Allah’tan istiğfarda bulunmaya teşvik edildiğine dikkat çekmiştir. Yapmış olduğu istişhâdlarla hadisin mefhumunu genişletmiş ve daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

4.7.2.3. Yapmış Olduğu Şerhe Başka Hadislerden Şâhit Getirmesi

İbn Hacer el-Heytemî’nin hadislere başvuru sebeplerinden bir tanesi de yapmış olduğu şerhlerin delillendirilmesi içindir. Müellifin hadislerden yaptığı istişhâdda bulunma gayelerinin oranlarına bakıldığında en çok, şerhi delillendirme gayesiyle istişhâdda bulunduğu görülmektedir. Yapılan şerhi delillendirme gayesiyle aktarılan hadislerin bazılarını, şerh edilen hadislerle aynı bağlamda olup muhtevanın daha iyi kavranmasını sağlamak veya yapılan şerhi örneklendirmek amacıyla aktarmıştır. Örneğin yirmi altıncı hadiste²⁶⁷ geçen “وَالْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ” (güzel söz sadakadır.)” ifadesi hakkında şöyle demiştir:

(وَالْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ) bütün zikirler, kendisine veya başkasına dua edilmesi, selam verilmesi, hakkıyla sena edilmesi, bu sebepten ötürü işiten kimsede sevincin oluşması, kalplerin bir araya gelip dostluğun oluşması, insanlara güzel ahlakla muamele edilip iyi şeyler yapılması sadakadır.

²⁶⁵ Tirmizî, *es-Sünen*, "Sıfatu'l-Kıyâme", 15 (No. 2499); Dârimî, *es-Sünen*, "Rikâk", 18 (No. 2757).

²⁶⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu 'l-mübîn*, 423. Ayrıca bkz. 141, 143, 179, 329, 411, 440, 556, 566, 568, 569.

²⁶⁷ İlgili hadis şu şekildedir: “كُلُّ سَلَامٍ مِنَ النَّاسِ عَلَيْهِ صَدَقَةٌ، وَتُعِينُ الرَّجُلَ فِي دَابَّتِهِ فَتَحْمِلُهُ عَلَيْهِ، أَوْ تَرْفَعُ لَهُ عَلَيْهَا مَتَاعَهُ عَلَيْهِ صَدَقَةٌ، كُلَّ يَوْمٍ تَطْلُعُ فِيهِ الشَّمْسُ تُعَدُّ بَيْنَ اثْنَيْنِ صَدَقَةٌ، وَتُعِينُ الرَّجُلَ فِي دَابَّتِهِ فَتَحْمِلُهُ عَلَيْهِ، أَوْ تَرْفَعُ لَهُ عَلَيْهَا مَتَاعَهُ عَلَيْهِ صَدَقَةٌ، وَالْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ، وَبِكُلِّ خُطْوَةٍ تَمْشِيهَا إِلَى الصَّلَاةِ صَدَقَةٌ، وَتُمِيطُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ صَدَقَةٌ” (Ebû Hureyre –Allâh ondan razı olsun- Rasûlullâh’ın –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurduğunu tahdîs etti: “İnsanın eklemlerinden her biri için güneş doğan her günde bir sadaka gerekir. İki kimse arasında adil olman sadakadır. Bir kişiye hayvanına binerken yardım edip bindirmen veya eşyasını onun için kaldırmak sadakadır. Güzel söz bir sadakadır. Namaza giderken attığın her adım sadakadır. Eza veren şeyi yoldan kaldırmak sadakadır.”) Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, "el-Cihâd ve's-Siyer", 128 (No. 2989); Müslim, *es-Sahîh*, "Zekât", 16 (No. 1009)].

engellenir.”²⁷⁰ hadisine göre onların kurtulmuşlarla beraber cennete giremeyecekleri anlamına gelir.²⁷¹

4.7.2.4. Şâhit Olarak Getirdiği Hadisleri Aktarma Keyfiyeti

İbn Hacer el-Heytemi, şâhit olarak getirdiği hadisleri birçok farklı şekilde rivâyet etmektedir. Bu hadislerin ekseriyetini lafzen rivâyet etmekle birlikte manen rivâyet ettikleri de vardır.²⁷² Hadisleri genel itibariyle senetsiz bir şekilde aktaran müellif, şâhit olarak getirdiği hadislerin kaynaklarını bazen belirtirken bazen belirtmemiştir. Kaynağını belirttiği rivâyetlere “أخرج”, “روى”, “عند فلان” ve “خبر فلان” gibi lafızlarla başlayıp hangi kaynaktan aktardığını belirtmiştir.²⁷³ Kaynağını belirtmediği hadislere ise genel itibariyle “صح”, “روى”, “كما جاء في الحديث”, “كما ورد”, “كما في الرواية”, “كما في الحديث”, “روي” gibi lafızlarla başlamıştır.²⁷⁴ Müellif, bu lafızlarla şâhit olarak aktardığı hadislerin metnini bazen zikrederken²⁷⁵ bazen de zikretmeyip sadece yapmış olduğu şerhe delil sayılabilecek bir hadisin varlığına işaret etmiştir.²⁷⁶

Müellif, şâhit olarak naklettiği hadislerin büyük çoğunluğunu Kutub-i tis‘a’dan almıştır. Bunun dışında kendisinden nakilde bulunduğu kaynakları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) *el-Müsnedü’s-şâhîh ‘ale’t-tekâsîm ve’l-envâ’*

²⁷⁰ Müellif bu hadisi manayla rivâyet etmiştir. İlgili hadis şu şekildedir: “إِذَا خَلَصَ الْمُؤْمِنُونَ مِنَ النَّارِ خُيِّسُوا بِقَنْطَرَةٍ بَيْنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، فَيَتَقَاصُونَ مَظَالِمَ كَانَتْ بَيْنَهُمْ فِي الدُّنْيَا، حَتَّى إِذَا نَقَوْا وَهَدَّبُوا، أُذِنَ لَهُمْ بِدُخُولِ الْجَنَّةِ. فَوَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِهِ، لَأَحْدُهُمْ بِمَسْكِنِهِ فِي الْجَنَّةِ أَذْلُ بِمَنْزِلِهِ كَانَ فِي الدُّنْيَا (Mü’minler cehennemden kurtuldukları zaman cennetle cehennem arasındaki köprüde geçişleri engellenir. Burada dünyada aralarında bulunan zulümlerden birbirine hakkını vererek hesaplaşırlar. Bu günahlardan tamamen temizlenip arındıkları zaman cennete girmelerine izin verilir. Muhammed’in canı elinde olan Allâh’a yemin ederim ki, o mü’minlerden herhangi biri cennetteki yerini dünyada yaşadığı yerinden daha iyi bilir.)” Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Mezâlim”, 1 (No. 2440); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/13 (No. 11095)].

²⁷¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 390. Ayrıca bkz. 214, 260, 341, 461, 548, 564.

²⁷² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 205, 243, 334, 428, 575.

²⁷³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 127, 200, 262, 328, 353, 385, 388, 403, 439, 467, 519, 599, 629, 633.

²⁷⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 130, 168, 224, 280, 302, 360, 402, 419, 428, 502, 541, 607, 617.

²⁷⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 127, 143, 233, 292, 341, 506, 507, 616, 627.

²⁷⁶ İbn Hacer, *el-Fethu’l-mübîn*, 132, 217, 292, 305, 316, 404, 500, 507, 587.

- Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i ve *el-Mu'cemu'l-evsaf*'ı
- Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*'i.
- Beyhakî'nin *es-Sünenül-kübrâ'sı* ile *el-Câmi'u'l-musannef fî şu'abi'l-îmân*'i.
- Abdurrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) *el-Muşannef fî'l-ḥadîs*'i.
- Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsnedu'l-kebîr*'i.
- İbn Ebi'd-Dunyâ'nın (ö. 281/894) *Hüsnu'z-zan billâhi 'azze ve celle*'si.
- Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (ö. 294/906) *Ta'zîmu ḳadri's-şalât*.
- Ebû Ca'fer el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) *eḍ-Ḍu'afâ'u'l-kebîr*'i.
- Ebû Nasr İbn Vad'ân el-Mavsılî'nin (ö. 494/1100) *el-Erba'ûnu'l-vad'âniyye*'si.²⁷⁷

²⁷⁷ Müellif bu esere 'el-Erba'ûnu'l-mevdû'a" da dendiğini belirtmiştir. Bkz. (İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 513). Asıl adı Ebû Nasr Muhammed b. Alî b. Ubeydillâh b. Ahmed b. Vad'ân el-Mavsılî'dir. Ebû Tâhir es-Silefî, eserin müellifi hakkında şöyle demektedir: "Onun erba'ının hepsini okudum. Kitabını incelediğimde, onun kitabında yalancılığın işaret eden büyük hezeyanlarla senetleri birbirine karıştırılmış metinler olduğunu farkettim." Bkz. [Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Muhammed Rıdvân Araksûsî (Beyrût: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430), 4/214; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1438), 7/382. Ayrıca İbn Nâsir es-Selâmiyyu el-Bağdâdî onun hakkında şöyle demektedir: "Onu gördüm. Ancak ondan hiçbir şey dinlemedim. Çünkü o, yalancılıkla itham edilmiştir. Kendisi 'el-Erba'ûn' kitabını Zeyd b. Rıfâe'den çalmıştır. Zeyd ise onu uydurmuştu. O, çokça yalan söyleyen biriydi. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisleri ile Lokman'ın, bilginlerin ve diğerlerinin sözlerini birbirine karıştırıp hadisleri uzatırdı." Bkz. [Ebû Sa'd Abdu'l-Kerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1397), 7/324; Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî İbn Nâsiri'd-dîn ed-Dimeşkî, *Tavziḥu'l-Muştebih fî zabḥi Esmâ'i'r-Ruvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Kunâhum*, thk. Muhammed Nâim el-Araksûsî (Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1993), 5/226; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 2/103; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 7/382]. İbn Vad'ân el-Mavsılî'nin itham edilmesinin en büyük sebebi Zeyd b. Rıfâe'den intihal ettiği bu erbaündür. Bu müzevver kitapta hikmetli sözler ve ibretlik vaazlar mevcut olmuş olsa dahi bu durum onun cürmünü hafifletmez. Çünkü bir rivâyetin makbûliyeti için tetkik edilen temel şey rivâyetin hikmetli cümleler barındırması değil, nispet edildiği kaynak ile irtibatının keyfiyetidir. Nitekim bu durumu İbn Hacer el-Askalânî şu şekilde ifade etmiştir: "Şüphesiz ki onun bu erba'ını kasıtlı yapılmış bir rezalet ve asılsız bir yalandır. Velew ki onda güzel sözler ve etkili vaazlar olsa bile. Bir kişinin bütün güzel sözleri Rasûlullâh -صلی الله علیه وسلم- a nispet etmesi doğru değildir. Çünkü Rasûlullâh -صلی الله علیه وسلم- ancak güzel şeyler söylemişse de bütün güzel şeyleri sadece Rasûlullâh -صلی الله علیه وسلم- söylememiştir. Tefvîk Allâh'tandır". Bkz. (İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 7/384).

Müellif bu kaynaklardan sahih, hasen ve zayıf birçok rivâyet aktarmıştır. Bu rivâyetlerin bazılarının derecelerini belirtirken²⁷⁸ birçoğununkini belirtmemiştir. İhtiyaç duyması halinde rivâyetlerin merfu veya mevkuf olduğunu belirtmiştir.²⁷⁹

4.8. Sahâbe Kavliyle İstişhâd

Şârihler, hadislerin şerhinde sahâbe kavillerinden çokça istifade etmişlerdir. Ashâb-ı kirâm (r. anhum), Hz. Peygamber (s.a.s) ile doğrudan muhatap olmaları nedeniyle müstesna bir konuma sahiplerdir. Özellikle ayetlerin sebep-i nüzûllerinin ve hadislerin sebep-i vürûdlerinin canlı şahitleri olmaları sebebiyle, kendilerinden sonrakilerine nasip olmayacak bir nimete mazhar olmuşlardı. Hiç şüphe yok ki, hükümlerin hangi olaylar üzerine tatbik edildiğine ve ne tür toplumsal bağlamlar çerçevesinde icra edildiğine doğrudan muhatap olmak, herhangi bir yöntem çerçevesinde sahip olunan bilgidен daha üstündür. Nitekim onlar da (r. anhum) bu nimetin farkında olmuşlardır ve Hz. Peygamber’den (s.a.s.) dinlerini öğrenmek için büyük bir gayret sarf etmişlerdir. Hz. Ömer’in (r.a.) komşusuyla münavebesi²⁸⁰ ve bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından Ebû Hureyre’nin (r.a.) hadis öğrenimine olan hırsının beyan edilmesi²⁸¹ bu hususa örneklik teşkil etmektedir. Bu sebeplerden ötürü tabiîn uleması ve diğerleri, ashâb-ı kirâmı (r. anhum) hemen her ilim dalında Kur’ân ve sünnetten sonra ilk başvuru mercii olarak görmüşlerdir.

Bütün şârihler gibi İbn Hacer el-Heytemî de hadislerin şerhinde, fikhî meseleler başta olmak üzere birçok konuda sahâbe kavillerinden istişhadda bulunmuştur. Örneğin beşinci hadiste²⁸² evlerin bir bölümünün mescit yapıp orada itikâfa girilmesinin bidat olduğunu belirttikten sonra İmam Beyhakî’den nakille²⁸³ İbn Abbâs’ın (r. anhum) şu ifadelerini aktarır: “Hiç şüphe yok ki bidat, Allâh Teâlâ’nın nezdinde işlerin en

²⁷⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 127, 149, 186, 205, 262, 291, 312, 376, 405, 451, 492, 520, 588.

²⁷⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 98, 250, 289, 302, 351, 403, 443, 552, 592, 607, 630.

²⁸⁰ Buhârî, *es-Sahîh*, “İlim”, 33 (No. 89).

²⁸¹ Buhârî, *es-Sahîh*, “İlim”, 33 (No. 99).

²⁸² İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أُمِّ عَبْدِ اللَّهِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “مَنْ أَخَذَتْ فِي أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ مِنْهُ، فَهُوَ رَدٌّ” (Mu’minlerin annesi, Ümmü Abdillâh Âişe –Allâh ondan razı olsun- Rasûlullâh’ın –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurduğunu tahdîs etti: “Kim bizim bu dinimizde bulunmayan yeni bir şey ortaya çıkarırsa, o merduttur).” Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Sulh”, 5 (No. 2697); Müslim, *es-Sahîh*, “Ekdiye”, 6 (No. 1718)].

²⁸³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdîr Atâ (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424), 4/519 (No. 8573).

sevimsizidir. Muhakkak ki evlerin bir bölümünün mescit yapıp orada itikâfa girilmesi bidatlerden bir bidattir.”²⁸⁴

Müellif fikhî meseleler dışında edep/ahlak gibi birçok alanda da sahâbe kavlinden istişhadda bulunmuştur. Örneğin ikinci hadiste geçen “*مَا الْمُسْتَوَّلُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ*” (*Bu konuda kendisine sorulan sorandan daha bilgili değildir*)” ifadesinden yola çıkarak müftü veya âlim bir kimsenin cevabını bilmediği bir soru karşısında yapması gerekenleri şu şekilde izah etmektedir:

Müftü veya âlim bir kişiye cevabını bilmediği bir soru sorulduğu zaman “bilmiyorum” demesi gerekir. Bu onun değerini düşürmediği gibi takvasına ve ilminin çokluğuna delil olur. Bununla ilgili Hz. Ali- Allah onu şereflendirsin-: “*Bana en çok rahatlık veren şey, bilmediğim bir şey sorulduğunda ‘bilmiyorum’ diye karşılık vermemdir.*”²⁸⁵ demiştir.²⁸⁶

İbn Hacer’in sahâbeden istişhâdların ekseriyeti, bu örnekte olduğu gibi hadislerin şerhinde vurguladığı ahlak/edep kurallarına yaptığı izahlara yöneliktir. Bunlarla birlikte nadiren de olsa kelimelerin anlamları²⁸⁷ ve ayetlerin tefsiri²⁸⁸ ile ilgili izahlarda da sahâbe kavlinden istişhadda bulunmuştur.

4.9. Tâbiîn ve Diğer Âlimlerin Kavilleriyle İstişhâd

İbn Hacer el-Heytemî, hadislerin şerhinde yer yer tâbiîn ulemasının kavillerine başvurduğu görülmektedir. Şâhit olarak getirdiği bu kaviller genel itibariyle ahlak konularıyla ilgilidir. Örneğin on beşinci hadiste geçen²⁸⁹ “*مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ. فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمُتْ*” (*Allah’a ve ahiret gününe inanan kimse ya hayırlı söz söylesin ya da sussun!*)” ifadesine yapmış olduğu şerhe, tâbiînin önde gelen isimlerinden Vehb b. Münebbih’in (ö. 114/732) “*bilge kimseler hikmetin doruk noktasının sükût olduğu üzerine icmâ etmişlerdir.*”²⁹⁰ sözünü şâhit olarak aktarmıştır.²⁹¹ Müellifin tâbiîn

²⁸⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 229. Ayrıca bkz. 229, 276, 339, 344, 476, 493.

²⁸⁵ Dârimî, *es-Sünen*, “İlim”, 5 (No. 183).

²⁸⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 179. Ayrıca bkz. 142, 298, 333, 387, 454, 463, 472, 511, 581, 619).

²⁸⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 122, 239.

²⁸⁸ İbn Hacer, *el-Fethu’l-mubîn*, 166, 388, 454.

²⁸⁹ Buhârî, *es-Sahîh*, “Rikâk”, 23 (No. 6475); Müslim, *es-Sahîh*, “Îmân”, 19 (No. 47).

²⁹⁰ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, *eş-Şumt ve âdâbu’l-lisân*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1410), 278.

²⁹¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 319.

ulemasından bulunduğu istiṣhâdların geneli bu örnekte olduğu gibi ahlak konuları ile alakalıdır.²⁹²

İbn Hacer el-Heytemî, tâbiîn sonrası ulemadan da çokça istiṣhâdda bulunmuştur. Bu durumu hemen her hadisin şerhinde görmek mümkündür. Müellif, yapmış olduğu bu istiṣhâdlar da çoğunlukla doğrudan şahıslardan aktarımda bulunmaktadır. Bununla birlikte bazen “الاهل”,²⁹⁷ “المحققون”,²⁹⁶ “المتكلمون”,²⁹⁵ “الاصوليون”,²⁹⁴ “المحدثون”,²⁹³ “الفقهاء”,²⁹⁸ “الصوفية”,²⁹⁹ “الحكماء”,²⁹⁹ “الأطباء”,³⁰⁰ ve “المؤقتون”³⁰¹ gibi lafızlarla belli bir ilim dalının âlimlerini kastederek istiṣhâdda bulunduğu da görülmektedir.

İbn Hacer el-Heytemî seleflerinden birçok farklı konuda istiṣhâdda bulunduğu görülmektedir. Şerhinde işlemiş olduğu konuyla ilgili muhtelif görüşleri genel itibarıyla zikreden müellif, konuyu tartıştıktan sonra kendi görüşünü yine bir âlimin sözüyle dile getirir. Onun bu tutumu birçok hadisin şerhinde görülen bir durumdur. Bu konuya örnek olarak bir akâid konusu olan “imanın dil ile ikrarı” meselesi zikredilebilir. Bu meselede, imanın nasıl olması ile ilgili mezheplerin ihtilaflarını zikreder. Daha sonra dil ile ikrar hakkında şu ifadelere yer verir:

Musannifin *Şahîḥ-i Müslim* şerhinde, kalben iman edip imkânı olduğu halde dil ile ikrar etmeyen kimsenin ebediyen cehennemde kalacağına dair muhaddislerden, fakihlerden ve kelamcılardan Ehl-i sünnetin ittifakına dair bir nakil yer almıştır.³⁰² Buna çokça itiraz edilmiştir. Çünkü icmâ bu görüşün üzerine değildir. Dört mezhep imamından sadece “Şüphesiz ki o, telaffuzu terk etmiş olmasıyla beraber asi bir mümindir.” sözü vârid olmuştur. Bilakis Eş'arî mezhebinin cumhuru ve Hanifî mezhebinden bazı muhakkikler Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) ifade

²⁹² Örnekler için bkz. (İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 189, 252, 276, 302, 319, 352, 401, 451, 472, 501, 511, 589, 598, 604, 617).

²⁹³ İbn Hacer, *el-Fethu'l-mübîn*, 164, 171, 204, 209.

²⁹⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 130, 364.

²⁹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 430.

²⁹⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 164, 170, 174.

²⁹⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 148, 155, 260, 545.

²⁹⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 177, 242.

²⁹⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 319.

³⁰⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 203.

³⁰¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 179.

³⁰² Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, 2/18.

ettiği “dünya ahkâmının kişi üzerinde icra edilebilmesi için imanin dil ile ikrar edilmesi gerekir.”³⁰³ görüşünü benimsemişlerdir.³⁰⁴

Müellif, akâid ile ilgili konularda olduğu gibi fıkıh ve fıkıh usulü meselelerinde,³⁰⁵ kelime manalarının tespitinde ve dil kaidelerinde,³⁰⁶ edep ve ahlak ile ilgili konularda³⁰⁷ ulemadan çokça alıntıda bulunmuştur. Bu açıdan İbn Hacer el-Heytemî'nin seleflerine olan bağlılığının şerh metoduna yansıdığını söylememiz mümkündür.

4.10. Arap Şiiriyle İstişâd

Şârihlerin, hadislerin şerhinde kullandıkları bir diğer malzeme, eserlerini edebî yönden zenginleştiren şiirlerdir. Şerhlere bakıldığında kullanım oranı açısından farklılık gösteren şiirler, her zaman kendisine müracaat edilen kaynaklardan olmuştur.³⁰⁸ Bunun birincil sebebi olarak şârihlerin, hadislere yükledikleri manaya, şiirlerle sanatsal bir boyut kazandırarak daha etkili olmalarını hedeflediklerini söylememiz mümkündür.

İbn Hacer el-Heytemî de hadislerin şerhinde şiiri kullanmaktan mustağnî kalmamıştır. Bununla birlikte hadislerin şerhinde en az şiirlerden istişâdda bulunduğu gözlemlenmektedir. Müellifin şiirlerden yapmış olduğu istişâdlar genel itibariyle hadislere yapılan şerhe yöneliktir. Örneğin on dokuzuncu hadiste³⁰⁹ geçen

³⁰³ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *el-Musâyere fî ilmi' -kelâm ve'l- 'akâ'idi'l-munciye fî'l-âhire*, thk. Muhyiddîn Abdulhamîd Muhammed (Mısır: Mektebetü'l-Mahmûdiyyeti'l-Ticâriyye, 1348), 175.

³⁰⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 152.

³⁰⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 193, 223, 228, 240, 260, 312, 318, 498.

³⁰⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 201, 205, 249, 260, 394, 423.

³⁰⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 252, 257, 306, 307, 320, 454.

³⁰⁸ Türcan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*, 87.

³⁰⁹ İlgili hadis şöyledir: “عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كُنْتُ خَلَفَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . إِذَا سَأَلْتُ . فَاسْأَلِ اللَّهَ . وَإِذَا

اسْتَعْنَيْتَ . فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ . وَاعْلَمْ أَنَّ الْأُمَّةَ لَوِ اجْتَمَعَتْ عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ . لَمْ يَنْفَعُوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ لَكَ . وَإِنْ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ . لَمْ يَضُرُّوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيْكَ . رُفِعَتِ الْأَقْلَامُ . وَجَفَّتِ الصُّحُفُ” (Ebu'l Abbas,

Abdullah bin Abbas (r. anhumâ) şöyle anlattı: *Bir gün, Rasûlullâh'ın (salât ve selâm onun üzerine olsun) bindiği hayvanın arkasına binmiştim. Dedi ki: “Evladım! Sana birkaç söz öğreteceğim; Allâh'ın emir ve yasaklarını gözet ki, Allâh da seni gözet sin. Sen Allâh'ı gözet ki, onu karş ında (hazır) bulas ın. Bir şey dilediğin zaman yalnızca Allâh'tan dile! Yardım isteyeceğin zaman sadece Allâh'tan yardım iste! Bil ki, bütün insanlar, herhangi bir hususta sana fayda vermek için bir araya gelmiş olsa, Allâh'ın senin için yazdığından başka bir fayda veremezler. Aynı zamanda, sana herhangi bir hususta zarar vermek için bir araya gelmiş olsalar, Allâh'ın senin için yazdığından başka bir zarar veremezler. Çünkü kalemler kaldırılmış, sayfaların mürekkebi kurumuştur.”* Bkz. [Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr (Sunenu't-Tirmizî)*, "Sıfatu'l-Kıyâme", 22 (No. 2516); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/293 (No. 2669)].

“فَاسْأَلِ اللَّهَ، وَإِذَا اسْتَعْنَتْ، فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ” (Bir şey dilediğin zaman yalnızca Allah’tan (c.c.) dile! Bir yardım isteyeceğin zaman yalnız Allah’tan (c.c.) yardım iste!)” cümlesinin şerhinde kişinin Allah’tan istemediğinde Allah’ın ona kızdığını ifade eder. Hadise yapmış olduğu bu şerhine muhteva itibariyle benzerlik gösteren şu beyitleri söyleyenini belirtmeksizin şahit olarak zikreder:

اللَّهُ يَغْضَبُ إِنْ تَرَكْتَ سْؤَالَهُ

Allah kendisinden istemeyi terk ettiğinde kızar

وَبَنِيَّ آدَمَ حِينَ يَسْأَلُ يَغْضَبُ

*Âdemoğlu kendinden bir şey istendiğinde kızar.*³¹⁰

İbn Hacer el-Heytemî şahit olarak getirdiği bu şiirlerin sahiplerini bazen belirtirken³¹¹ ekseriyette belirtmemiştir.³¹² Sahibini belirtmediği şiirleri aktarırken “وقول الشاعر”³¹³ veya “كما قيل”³¹⁴ ifadelerini kullanarak aktarır. Bunlarla birlikte herhangi bir ifade kullanmadan doğrudan şiiri aktardığı da vâkîdir.³¹⁵

³¹⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 372. Ayrıca bkz. 396, 405, 463, 473, 511, 551, 553, 579).

Bu beytin vezni “kâmil” veznidir. Beytin tamamı şu şekildedir:

لَا تَسْأَلَنَّ بَنِيَّ آدَمَ حَاجَةً

Evladım âdemoğlundan hiçbir ihtiyacını isteme!

وَسَلِّ النَّبِيَّ أَبَوَانَهُ لَا تُحْجِبْ

(İhtiyacını) kapıları asla kapanmayandan iste!

اللَّهُ يَغْضَبُ إِنْ تَرَكْتَ سْؤَالَهُ

Allâh kendisinden istemeyi terk ettiğinde kızar

وَبَنِيَّ آدَمَ حِينَ يَسْأَلُ يَغْضَبُ

Âdemoğlu kendinden bir şey istendiğinde kızar.

³¹¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 463, 529, 551, 553.

³¹² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 251, 372, 396, 405, 473, 511, 579.

³¹³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 396, 579.

³¹⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 251, 405.

³¹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 372, 511.

5. Hadislerin Vurûd Sebeplerini Aktarması

Şârihlerin, hadisleri şerh ederken gözetmiş oldukları hususlardan biri de, şerh edilecek hadisin hangi olay, sebep ve bağlam³¹⁶ çerçevesinde vârid olduğuyla ilgili bilgilerdir. Çünkü bir ifadenin doğru anlaşılması için hangi sebep çerçevesinde serdedildiğinin bilinmesi ciddi önem arz etmektedir. Bu husus gözetilmediği takdirde, şerh edilen hadise delalet etmediği bir mana yüklenmesi söz konusu olabilmektedir.³¹⁷ Elbette ki bütün hadislerin muayyen bir sebep çerçevesinde vârid olması söz konusu değildir.³¹⁸ Ancak muayyen bir sebep neticesinde vârid olmuş bir hadisi şerh ederken hataya düşmek istemeyen şârihler, hadislerin delalet ettiği manayı doğru bir şekilde tespit edebilmek için “Esbâbu vurûdi’l-hadîs” ilmine başvurmuşlardır.

Muteahhirûn döneminden sonraki usûl kitaplarında önemi vurgulanan³¹⁹ “Esbâbu vurûdi’l-hadîs” ilminin yapılmış müstakil bir tarifine rastlamadık. Yapılan tarifler genel itibariyle “esbâbu nuzûli’l-Kur’ân” ilmi ile aralarında benzerlik kurularak yapılmıştır. Örneğin Molla Ali el-Kârî’nin şerhinde Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) “*Sebeb-i nuzûli’l-Kur’ân ilmi (Kur’ân ayetlerinin nüzûl sebebi anlamında olduğu) gibi Esbâbu vurûdi’l-hadîs ilmi de Hz. Peygamber’in -salât ve selâm onun üzerine olsun- hadisi kendisi için söylediği sebep anlamındadır.*” şeklinde ifade etmiştir.³²⁰ Bu ilim dalının ayrıntılı bir tanımına gerek duyulmamasının sebebi Taşköprizâde’nin de (ö. 968/1561) belirttiği gibi “Esbâbu vurûdi’l-hadîs” isminden bu ilim dalının kapsamının ne olduğunun anlaşılmasıdır.³²¹ Nitekim Yahyâ İsmâîl Ahmed’in *el-Lüma fî esbâbi’l-ḥadîṣ* isimli esere yazmış olduğu mukaddimedeki “*sebeb-i vurûdi’l-hadîs, hadisin vârid olmasına sebep*

³¹⁶ Bağlamın önemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Görmez, *Sünnet ve hadisin anlaşılması ve yorumlanmasında metodoloji sorunu* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 356-358.

³¹⁷ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu’n-naẓar*, 906.

³¹⁸ Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Kemâlidîn el-Huseynî ed-Dımaşkî, *el-Beyân ve’t-ta’rîf fî esbâbi vurûdi’l-ḥadîṣi’s-şerîf* (Halep: Dâru’l-Hukume, 1329), 1/3.

³¹⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *en-Nuket ‘alâ Mukaddimeti İbni’s-Şalâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâ Ferîc (Riyâd: Edvâu’s-Selef, 1419), 1/70; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-naẓar*, 313.

³²⁰ Molla Ebu’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî, *Şerhu şerhi Nuḥbeti’l-Fiker*, thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm (Beyrût: Dâru’l-Erkâm, 1419), 814.

³²¹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu’s-sa’âde ve mişbâhu’s-siyâde fî mevzû’âtî’l-’ulûm* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1405), 2/342.

olan şeydir".³²² şeklindeki kısa ve öz tarifi, "Esbâbu vurûdi'l-hadîs" isminin açılmış hali olduğunu söylememiz mümkündür.

Ülkemizde yapılan tanım çalışmalarına bakıldığında genel itibariyle zikredilen tanımlarla aynı olmakla birlikte biraz daha genişletilmiş tanımlarla karşılaşmaktayız. Örneğin hadis ilimleri kavramlarının tespitinde ön plana çıkan Mücteba Uğur "Esbâbu vurûdi'l-hadîs" terimini: "*Esbâbu'l-hadîs de denir. Hadislerin söyleniş, bir fiil bildiriyorsa işleniş sebeplerini konu olarak alan ilim dalının adıdır. Kur'ân-ı Kerim için esbâb-ı nüzûl ne ise hadisler için Esbâbu vurûdi'l-hadîs odur.*" şu şekilde tanımlamaktadır.³²³ Hadis ilimleri kavramı söz konusu olduğunda akla gelen isimlerden biri olan Abdullah Aydınli ise "Esbâbu vurûdi'l-hadîs" terimini "*Rasûlullâh'ın -salât ve selâm onun üzerine olsun- herhangi bir sözü söylemesine veya bir işi yapmasına yol açan sebep, vesile ve durumlar*" şeklinde tarif etmiştir.³²⁴ Buraya kadar verilen tanımlardan hareketle "Esbâbu vurûdi'l-hadîs" ilminin "Hz. Peygamber'in bir hadisi söylemesine, yapmasına ya da ona ait herhangi bir özelliğin bilinmesine vesile olan her şey" şeklinde yapılmış olan tarifi,³²⁵ bu ilim dalının en kapsamlı tanımı olduğunu söylemek mümkündür.

Yahyâ İsmâîl Ahmed'in yapmış olduğu bir başka tarif daha vardır ki bu tarif ile "Esbâbu vurûdi'l-hadîs" ilminin ne gibi işlevleri olduğunu açıkça ortaya koymuştur: "*Umûm veya husûs, mutlak veya mukayyed, nesih ve benzer olmak üzere hadiste kastedilen manayı belirleyen bir yoldur*".³²⁶ Görüldüğü üzere bu tarif "Esbâbu vurûdi'l-hadîs" ilminin şerh edebiyatı açısından önemini ortaya koymaktadır. Çünkü hadisler arasındaki umûm-husûs, mutlak-mukayyed, nâsih-mensûh gibi hususlar hadislerin şerhini doğrudan etkilerler ve şârihlerin bu hususlardan müstağni kalmaları söz konusu değildir. İbn Hacer el-Heytemî'nin de "Esbâbu vurûdi'l-hadîs" ilminden istifade edip hadislerin vurûd sebeplerini belirttiği görülmektedir. Bazı hadislerin vurûd sebepleri,

³²² Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Lüma' fi esbâbi'l-hadîs*, thk. Yahyâ İsmâîl Ahmed (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404), 11. Yapılan benzer tarifler için bkz. [Nûreddîn İtr, *Menhecu'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1439), 289; Seyyîd Abdumâcid el-Gavrî, *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Hadîsiyye* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1433), 90.

³²³ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 82.

³²⁴ Abdullah Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2015), 71.

³²⁵ Serkan Demir, *Rivâyet Kitaplarında Esbâbü'l-Hadîs* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 19.

³²⁶ Suyûtî, *el-Lüma' fi esbâbi'l-hadîs*, 11.

bizzat hadisin içinde zikredilirken³²⁷ bazılarının vurûd sebepleri hadisin başka tariklerinde zikredilmektedir.³²⁸ İbn Hacer'in de üzerinde durduğu vurûd sebepleri, ilgili hadisin içinde yer almayıp başka tarikleriyle bilinen vurûd sebepleridir.

Müellif, hadislerin vurûd sebeplerini muhtelif şekillerde aktarır. Bunlardan yalnızca birinci hadisin³²⁹ vurûd sebebini şerh içerisinde açıkça beyan ederek şu şekilde aktarmıştır:

Bu hadisin vurûd sebebi olarak – bazı muhaddisler sahih bir senedinin olmadığını söyleseler bile- şu şekilde bir rivâyet aktarılır: Mekke'de yaşayan bir adam Ümmü Kays adında bir kadını sevmekteydi. En sonunda ona evlenme teklif ettiyse de Ümmü Kays hicret etmediği sürece onunla evlenmeyi reddetti. Adam da Medine'ye onun için hicret etti.”³³⁰

³²⁷ Vurûd sebeplerinin bizzat içinde zikredilen hadislerin *el-Erba'üne'n-Neveviyye*'de yer alan örnekleri için bkz. [Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Erba'ün fî mebâni'l-İslâm ve kavâ'idu'l-aḥkâm*, thk. Kusay Muhammed Nursî el-Hallâk- Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430), 48, 68, 74, 75, 83, 86, 89, 91; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 139, 328, 386, 389, 434, 457, 469, 480].

³²⁸ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî el-Bulkînî, *Meḥâsinu'l-işlâḥ fî tazmîni Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Âişe Abdurrahmân (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 2008), 698; Suyûtî, *el-Lüma' fî esbâbi'l-ḥadîs*, 66; Nûreddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, 289.

³²⁹ İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ أَبِي حَفْصٍ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، فَهَاجَرَتْهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا، أَوْ امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا، فَهَاجَرَتْهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ” (Müminlerin emiri Ebi Hafs Ömer bin Hattab –Allâh ondan razı olsun- rivâyet şöyle dedi: Rasûlullâh'ı -salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle söylerken duydum: “Ameller niyetlere göredir. Bir kimse için ancak niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti, Allâh'a ve Resul'üne -salât ve selâm onun üzerine olsun-ise onun hicreti, Allâh'a ve Resul'ünedir. Kimin hicreti elde edeceği bir dünyalık veya nikâhlayacağı bir kadına ise, onun hicreti hicretine sebep olan şeydir.” Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Bedyu'l-vahy”, 1 (No. 1); Müslim, *es-Sahîh*, “İmâre”, 45 (No. 1907); Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Talâk”, 11 (No. 2201)].

³³⁰ İlgili rivâyet şu şekildedir: “قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: «مَنْ هَاجَرَ يَبْتَغِي شَيْئًا فَهُوَ لَهُ»، قَالَ: هَاجَرَ رَجُلٌ لِيَتَزَوَّجَ امْرَأَةً يُقَالُ لَهَا: أُمُّ، قَبَسَ وَكَانَ يُسَمَّى مَهَاجِرًا قَبَسَ (Abdullâh (r.a.) şöyle dedi: “Kim bir şeyi isteyerek hicret ederse kendisine istediği o şey vardır.” Daha sonra şöyle devam etti: “Bir adam kendisine Ümmü Kays denen bir kadınla evlenmek için hicret etti. Bu sebepten ötürü Ümmü Kays'ın muhaciri diye isimlendirilmişti.”) Bkz. [Ebu'l-Kâsım Musnidü'd-dunyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Silefî (Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1983), 9/106 (No. 8540)]. Şârihler genel itibarıyla “إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ” hadisinin vârid olma sebebinin bu haber olduğunu söylemişlerdir.

Bkz. [Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısri, *et-Tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-şahîh*, thk. Dâru'l-Felâh Tahkik Kurulu vd. (Katar: Dâru'l-Felâh- Vezîretu'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1429), 2/192; Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedrüdîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetu'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Şehhât Ahmed Et-Tahhân vd. (Kâhire: es-Sehhar li't-Tabâati ve'n-Neşri, 1433), 1/114; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Huseyn b. Hasen er-Remlî el-Makdisî, *Şerhu Suneni Ebî Dâvûd*, thk. Dâru'l-Felâh Tahkik Kurulu (Feyyûm: Dâru'l-Felâh, 1437), 9/642; Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî, *Beḥlu'l-mechûd fî ḥalli Suneni Ebî Dâvûd*, thk. Takiyyu'd-dîn en-Nedvî (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1435), 8/199. Ancak İbn Receb el-Hanbelî, bu haberin meşhur olup muteahhir ulemadan birçok âlimin kitabında zikrettiğini söyledikten sonra sahih bir senedinin olmadığını ifade eder. Bkz. (İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-ḥikem*, 1/67). Bununla birlikte İbn Hacer el-Askalânî, Taberî'nin rivâyetinin İmam Buhârî ve İmam Müslim'in sıhhat

Birinci hadisin vurûd sebebi dışındaki diğer hadislerin vurûd sebeplerini ise, ilgili hadisin vârid olma sebebi olduğuna delalet edecek herhangi bir lafız kullanmadan şerhin sonunda aktarmaktadır. Bu duruma örneklik teşkil eden dokuzuncu hadisin³³¹ vurûd sebebini şu şekilde aktarır;

Bu hadis, dinin kaidelerinden ve islâmın erkânlarından bahseden çok önemli bir hadistir. Bu sebepten ötürü onun hıfz edilmesi ve kendisine itina gösterilmesi gerekir. Ancak Müslim bu hadisin farklı tariklerinden daha uzun halini zikretmiştir. Zikretmiş olduğu bu hadisin lafızları şu şekildedir: “Ebû Hureyre –Allâh Teâlâ ondan razı olsun- şu şekilde haber vermiştir: ‘Rasûlullâh –salât ve selâm onun üzerine olsun- bize şu şekilde hitap etti: ‘Ey insanlar! Allâh Teâlâ hacca sizin üzerinize farz kıldı. Siz de hac vazifenizi yerine getirin!’ O sırada bir adam: ‘Her sene mi Yâ Rasûlallâh -salât ve selâm onun üzerine olsun-?’ diye sordu. Adam sorusunu birkaç defa tekrarlarsa da Rasûlullâh -salât ve selâm onun üzerine olsun- cevap vermedi. Daha sonra Rasûlullâh –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurdu: ‘Eğer ‘evet’ diye cevap verseydim her sene üzerinize farz olurdu ve siz buna güç getiremezsiniz.’ Daha sonra: ‘Sizi kendi halinize bıraktığım zaman siz de beni bırakınız. Sizden öncekiler ancak çok soru sormaları ve peygamberlerine ihtilaf etmelerinden dolayı helak olmuşlardır. Size bir şey emrettiğim zaman gücünüzün yettiğinde onu yerine getirin. Sizi bir şeyden men ettiğim zaman ondan sakının.’”³³² diye buyurdu.³³³

şartlarına uyduğunu söyler. Ayrıca bu hadisin vârid olma sebebinin bu haber olduğuna dair bir delil görmediğini de ifade etmiştir. Bkz. [Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Şahîhi’l-Buhârî*, thk. Şuayb el-‘Arnavût, Âdil Murşid (Dımaşk: Dâru’r-Risaleti’l-Alemiyye, 1434), 3/19].

³³¹ İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ صَخْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "مَا تَهَيُّتُكُمْ عَنْهُ. فَاجْتَنِبُوهُ، وَمَا أَمَرْتُكُمْ بِهِ. . فَاَفْعَلُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ؛ فَإِنَّمَا أَهْلِكَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَثْرَةً مَسَائِلِهِمْ، وَاخْتِلَافُهُمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ (Ebu Hureyre Abdurrahman bin Sahr (r.a.)’dan: “Rasûlullâh’ın (salât ve selâm onun üzerine oldun) şöyle buyurduğunu duydum: “Sizi men ettiğim şeylerden sakının. Emrettiklerimi de gücünüzün yettiği oranda yerine getirin. Şüphesiz sizden öncekileri, çok soru sormaları ve peygamberlerine karşı muhalefet etmeleri helak etmiştir.”). Bkz. [Buhârî, *Buhârî*, “İ’tisam”, 2 (No. 7288)].

³³² Müslim, *es-Sahîh*, “Hâc”, 73 (No. 1337).

³³³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 277. Ayrıca bkz. 362, 548.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HACER EL-HEYTEMÎ'NİN HADİSLERİN ŞERHİNE İLMÎ KABULLERİNİ YANSITMASI

Şerh edebiyatı, şârihlere ilmî meselelerde kendi görüşlerini aktarma imkânı veren önemli bir alandır. İçerik bakımından çok kısıtlı olan şerh eserlerinde dahi müelliflerinin ilmî görüşlerinin yansımaları görülmektedir. Özellikle İbn Hacer el-Heytemî gibi çok yönlü bir şârihin ilmî kabullerinin yapacağı telife yansması kaçınılmaz bir durumdur. Nitekim şerh edebiyatının aslen şârihlerin hadislerden yapmış oldukları istinbatların mahsulü olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu durumun gâyet tabii olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bu durum bize yaşadıkları asrın ilmî, siyasi ve sosyal yapısını daha iyi tanıma fırsatı sunmaktadır. Müelliflerin görüşleri yaşadıkları asırdaki ilmî anlayışın, tartışılan konuların ve dönemler arasında geçirdiği merhalelerin anlaşılmasına büyük bir katkıda bulunması hasebiyle ciddi önem arz etmektedir. Dolayısıyla İslâm ilimlerinin ve kültürünün mimarları olan bu şahsiyetlerin incelenip eserlerinin hakkıyla tahkik edilmesi, bu mirasın zenginliğini göstermesi açısından son derece mühimdir.

İbn Hacer el-Heytemî, diğer şârihler gibi hadislerin delalet ettiği ilmî meseleleri kendi kabulleri çerçevesinde aktarmıştır. Bu kabullerini genellikle şerh içerisinde aktarırken bazen de gerekli görmesi halinde “tenbîh (تنبيه)”³³⁴ başlığı altında müstakil bir konu olarak aktarmıştır. Bu başlık altında aktarılan bilgiler, müellifin İslam ilimlerindeki ihtilaflı meselelere yönelik mülâhazalarından ibarettir. Müellif tenbîhlerin dışında gerekli görmesi halinde, şerhin bitiminden sonra hadisin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bilgilerde verir. Bu bilgileri de “fayda (فائدة)”³³⁵ veya “kâide (قاعدة)”³³⁶ başlıkları adı altında aktarır.³³⁷

Müellif, ilmî bir mesele ile ilgili izahlarını ve kabullerini ekseriyetle toplu olarak müstakil bir bölümde aktarır. Ancak nadiren de olsa toplu olarak müstakil bir bölümde

³³⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 103, 166, 196, 204, 267, 285, 301, 322, 337, 356, 420, 467, 519, 592, 598.

³³⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 432, 525, 536, 610, 611..

³³⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 477, 524.

³³⁷ Mehtebet'ul-Ezheriyye ile Hasan b. Ali el-Medâbiğî'nin nüshasında bu şekildedir. Ancak *el-Fethu'l-mübîn*'in mevcut baskılarında müellifin “tenbîh”, “fâide” ve “kâide” adı altında aktardığı konularla alakalı özel başlıklar konulduğunu gördük. Bu durum müellifin olmayıp yayınevlerinin tasarrufudur.

aktarmayıp şerhinin muhtelif yerlerine serpiştirdiği de görülmektedir. Kanaatimizce bunun sebebi müellifin meseleleri izah etmedeki üslubudur. İbn Hacer izah ettiği bir meseleden doğrudan başka bir meselenin izahına geçebilmektedir. Onun bu üslubu kullanımı çok nadir görülse de vâkîdir. Müellifin bu üslubu kullanımının örneği ileride ele alınacak olan bid'at meselesinde görülecektir.

1. Akâid ile İlgili Meseleler

Eş'arîyye mezhebine mensup olan İbn Hacer el-Heytemî'nin eserlerine bakıldığında, akâid ilmine olan vukûfiyeti ve meseleleri izahtaki mahareti net bir şekilde görülmektedir. Çalışmamızın konusu olan eserinde de hadislerin delalet ettiği akîdevî meselelere giren müellif, bu meseleleri ehl-i sünnet akidesine uygun şekilde izah etmektedir.

1.1. İman ile İlgili Bazı Meseleler

İman, akâid ilminin konuları arasında üzerinde çokça durulan konulardan biridir. Hiç şüphesiz bunun sebebi, bir kişinin dini hayatının imanına göre şekillenip değer kazanmasıdır. İbn Hacer el-Heytemî de iman konusunu ikinci hadiste geçen “ فَأَخْبَرَنِي عَنْ ”

الإيمان (bana imanın ne demek olduğunu söyle)” ifadesinin şerhinde tafsilatıyla izah etmiştir. Şimdi müellifin iman konusu ile ilgili görüşlerini genel hatlarıyla kendi tasarrufumuz olan başlıklar çerçevesinde inceleyelim.

1.1.1. İmân'ın Tanımı

İbn Hacer el-Heytemî, iman konusuna öncelikle kelimenin lugavî ve ıstılâhî anlamını açıklayarak başlar. Mutlak tasdik anlamında olan iman kelimesinin “أَمَنَ” fiilinin “فَاعِلٌ” vezninden değil “أَفْعَلٌ” vezninden olup mastarının “فَعَالًا” olduğunu belirtir.³³⁸ İbn Hacer şer'î olarak kalp ile tasdik olarak ifade ettiği iman kavramını şu şekilde tanımlar:

³³⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 150.

“Hz. Peygamber’in dininden, harici bir delil gerektirmeden bilinmesi zaruri olanları kabul edip itaat etmektir.”³³⁹ Yapmış olduğu bu tanımı şu şekilde detaylandırmaktadır:

Hz. Peygamber’in –salât ve selâm onun üzerine olsun- dininden bilinmesi zorunlu olanları kabul edip itaat etmektir. Daha sonra icmâlî olarak mülâhaza edildiğinde meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman edilmesi icmali iman için yeterli gelir. Tafsili olarak iman ise ayrıntılı bir şekilde her birinin isimlerini bilip iman etmektir. Tıpkı Cebraîl’e, Musa’ya ve İncil’e iman etmek şeklinde mülâhaza edildiği gibi. Tafsili iman için (inanılacak şeylerin her birine) açık ve geniş şekilde, ayrıntılı olarak inanmak şarttır. Bundan dolayı muayyen bir şekilde bildiğini muayyen bir şekilde tasdik etmeyen kişi kâfir olur. Bazı şârihlerin görüşleri arasında karar kıldığım mana ise bütün meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman etmenin gerektiğidir. Bu sebepten ötürü “Cibrîl” gibi ismiyle aynî bir şekilde sabit olana aynî iman vacip olur. İsmiyle bilmeyen kimse ise icmali olarak iman eder. Kitaplar, peygamberler ve resuller içinde durum böyledir. *Aynî iman*, ismi aynî olarak bilen kimseye vaciptir. Aynî olarak bilmeyen ise icmali olarak hepsine iman eder. Ancak şunun da bilinmesi gerekir ki bir şeye imanın vacip olması için sadece muayyen olması yeterli olmadığı gibi o şeyin inkârının küfür olması içinde sadece sabit olması yeterli değildir. Bilakis kesin bilgi olması için mütevatir olması gerekir.³⁴⁰

İbn Hacer el-Heytemî, “iman” kavramına yapmış olduğu açıklamaların eş‘arîler’in ve mâturîdîler’in ekseriyetinin tercihinine göre olduğunu³⁴¹ belirtmiştir.³⁴² Müellif daha sonra ehl-i sünnet mezhebi dışındaki diğer mezheplerin görüşlerini “temrîd” sigasıyla (قیل) aktarır.³⁴³ Özellikle Kerrâmîyye mezhebine mensup olanların imanın sadece dil ile

³³⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 151. Ayrıca bkz. [Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *el-İ’lâm bi-kavâ’i’l-İslâm*, thk. Muhammed Avvâd el-Avvâd (Dâru’t-Takvâ, 1428), 109].

³⁴⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 151. İbn Hacer el-Heytemî’nin bu konudaki daha geniş açıklamaları için bkz. (İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 197-203).

³⁴¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Beyrût: Dâru’n-Nefâis, 1422), 471; Ebu’l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî, *el-İbâne ‘an uşûli’d-diyâne*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn (Dimaşk: Mektebetu Dâru’l-Beyân, 1411), 43; Sa’düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâ’idi’l-Nesefiyye*, thk. Ali Kemâl (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyye, 1436), 114; Ahmed ed-Derdîr, *Şerhu’l-Harîdeti’l-behiyye*, thk. Abdusselâm b. Abdulhâdî Şennâr (Dimaşk: Mektebetu Dâru’d-Dekkak, 2004), 161.

³⁴² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 151..

³⁴³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 151.

ikrardan ibaret olduğunu iddia etmeleri³⁴⁴ sebebiyle, ebedi cehennemlik olduklarını savunmuştur.³⁴⁵

İbn Hacer el-Heytemî daha sonra iman kavramı ile alakalı olarak İmam Nevevî'nin kalp ile tasdik edilip imkânı dâhilinde olmasına rağmen dil ile ikrar etmeyen kişi hakkındaki görüşlerini tenkit eder. Müellif bu husustaki mülâhazalarını şu şekilde dile getirir:

Musannifin *Şerhü'l-Müslim* isimli eserinde, kalben iman edip imkânı olduğu halde dil ile ikrar etmeyen kimsenin ebediyen cehennemde kalacağına dair muhaddislerden, fakihlerden ve kelamcılardan ehl-i sünnetin ittifakına dair bir nakil yer almıştır.³⁴⁶ Buna çokça itiraz edilmiştir. Çünkü icmâ bu görüşün üzerine değildir. Dört mezhep imamından sadece “*Şüphesiz ki O, telaffuzu terk etmiş olmasıyla beraber asi bir mümindir.*” sözü vârid olmuştur. Bilakis eş'arî mezhebinin cumhuru ve Hanefî mezhebinden bazı muhakkikler Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm'ın ifade ettiği “*dünya ahkâmının kişi üzerinde icra edilebilmesi için imanın dil ile ikrar edilmesi gerekir.*”³⁴⁷ görüşünü benimsemişlerdir.³⁴⁸

İbn Hacer el-Heytemî'nin şerhinde “iman” kavramını nasıl tanımladığını ve bu tanım ile alakalı ilmi kabullerini görmüş olduk. Müellif daha sonra şerh içerisinde “tenbîh (تنبيه)” başlığı altında müstakil bir konu olarak iman ile islâmın birbirinden farklı kavramlar olup olmadığı konusunu tartışır.

1.1.2. İman ve İslâm Kavramları Üzerine

İman ile *İslâm*'ın birbirinden farklı kavramlar olup olmadığı konusu, mezhepler arasındaki ihtilâflı konulardan biridir. İmâm-ı Âzam'ın (ö. 150/767) yanında,³⁴⁹ Ebû

³⁴⁴ Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-İhtilâfu'l-muşallîn*, thk. Naîm Zerzûr (Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 1430), 120; Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firâḳ ve beyânu'l-firḳati'n-nâciye minhum*, thk. Muhammed Osmân el-Huṣṭ (Kahire: Mektebetü İbn Sinâ, 1409), 302; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelusî el-Kurtubî, *el-Faṣl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, thk. Muhammed İbrâhîm Nasr, Abdurrahmân Umeyre (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1405), 2/226; Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî, *Minhâcu's-Sunneti'n-nebeviyye fî nakẓi kelâmi's-ş-şif'a ve'l-kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyâd: Dâru'l-Fâdîle, 1424), 2/503.

³⁴⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 151.

³⁴⁶ Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, 2/18.

³⁴⁷ İbnü'l-Hümâm, *el-Musâyyere*, 175.

³⁴⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 152.

³⁴⁹ Molla Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*, thk. Vehbi Suleymân Ğavci (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419), 264.

Mansûr el-Mâturîdî³⁵⁰ ve Fahrüddîn er-Râzî gibi birçok âlim³⁵¹ iman ile islâmın bir olduğunu savunurken İmam Buhârî, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Eş'arî mezhebine mensup âlimlerin ekseriyeti iman ile islâmın birbirlerinden farklı olduğunu savunmuşlardır.³⁵² Müellif konuyla ilgili mezhepler arasındaki ihtilaflara girmeden önce bu iki kavramın birbirinden ayrılamaz iki önemli unsur olduğunu, lugavî açıdan ister eş anlamlı olsun ister farklı anlamda olsun biri olmadan diğzerinin de olmayacağını açıkça belirtir.³⁵³ Daha sonra bu konuda ihtilaf edenlerin delillerini şu şekilde aktarır:

Allâh Teâlâ'nın ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا﴾ "Bedeviler 'İman ettik' dediler.

De ki: 'İman etmediniz. Fakat 'boyun eğdik' deyin".³⁵⁴ ayetinde ve hadislerde olduğu üzere bu iki kavramın birbirlerinden farklı olduğuna işaret eden haberler vârid olmuştur. İman ve islâm, manalarının aslı itibariyle böyledir. Bu ayet hakkında İbn Abbâs (r. anhumâ) ve diğzerlerinin yapmış olduğu en sahih tefsire göre burada kastedilenler münâfık değildir. Bilakis bunların imanları zayıftır.³⁵⁵ Ayetin devamındaki ﴿وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ "Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz"³⁵⁶ ifadesi de onların amellerinin kendisiyle kabul olacağına işaret eder. O vakit imanın eksikliğinin caiz olduğu sonucu çıkarılabilir.³⁵⁷ Aynı şekilde "zina eden kimse zinası sırasında mü'min olarak zina etmez"³⁵⁸ hadisinde açıklanmıştır. Bu hususta ehl-i sünnetin iki

³⁵⁰ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 491.

³⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî İbn Mende, *Kitâbü'l-İmân*, thk. Ali Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî (Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1406), 1/123.

³⁵² Eş'arî, *el-İbâne*, 48; Ahmed ed-Derdîr, *Şerhu'l-Harîdeti'l-behiyye*, 167; Muhammed el-Emin b. Abdullâh b. Yûsuf b. Hasan el-Uremî el-Alevî el-Herîrî, *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân fi ravâbi ulûmi'l-Kur'ân* (Cidde: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tavki'n-Necât, 1426), 28/10.

³⁵³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 166.

³⁵⁴ el-Hucurât 49/14.

³⁵⁵ Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1440), 6/728.

³⁵⁶ el-Hucurât 49/14.

³⁵⁷ Ebu'l-Berekât en-Neseî (v. 710/1310) İmân ve İslâm kavramlarıyla ilgili meselede Hucurât Suresinin on dördüncü ayetinin delil olamayacağını şu şekilde ifade eder: "İmân tasdik anlamındadır. İslâm ise kelime-i şehadetinde ortaya koyduğu gibi müminlerle barışa girip savaştan çıkmak demektir. Sen Allâh'ın (c.c.) ﴿وَلَمَّا يَخْلُ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ﴾ 'Henüz imân kalplerinize girmedir' ayetini görmez misin? Bil ki dil ile ikrar edilen kalbe girmeden imân olmaz. Bu islâm olur. Dildeki kalbe girince imân olur. Bu ayette kastedilen ise lugavî anlamıdır. Ancak şeriattaki manalarına gelince imân ve islâm doğru anlaşıldığı zaman aynı manaya gelir". Bkz. (Ebu'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve haqâ'iku't-te'vil*, thk. Tefîk Memdûh Tukle (İstanbul: Mektebetu'l-İrşâd, 1441), 4/304.)

³⁵⁸ İlgili hadis şu şekildedir: "عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا يَزْنِي الرَّأْيِي حِينَ يَزْنِي" وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَشْرِبُ الْخَمْرَ حِينَ يَشْرِبُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَسْرِقُ حِينَ يَسْرِقُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَنْتَهَبُ نَهْيَةَ النَّاسِ إِلَيْهِ فِيهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَأَبْصَارُهُمْ حِينَ يَنْتَهَبُهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ [Ebu Hureyre'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.): "Zina eden kimse zina ederken mü'min olarak zina edemez. Şarap içen kimse şarabı içerken mü'min olarak içmez. Hırsızlık yapan kimse hırsızlık yaparken mü'min olarak hırsızlık yapmaz. İnsanların gözü onun

görüşü vardır. Birincisi zikrettiğimiz bu görüştür. İkincisi ise aslen ondan iman tamamen gitmiş değildir. Aynı şekilde kâmil manada iman sahibi bir mümin olduğu da çıkarılamaz. Bilakis imanı nâkıs bir mümin denilerek kayıtlandırılır. Bu “İslâm” ismine aykırıdır. Çünkü onun rükunlarından birinin olmaması düşünülemez. Hatta “İslâm”ın hepsi, şehadet olmadan bir anlam ifade etmez. İkisinin arasındaki farka gelince imanın aksine İslâm’ın olmayışı hemen akabinde açık bir şekilde küfrün ispatını getirir (ancak imanda zayıflık veya nakıs olma hali küfrü gerektirmez).

Bu iki kavramın aynı manada olduğuna dair deliller de vârid olmuştur. İki kavramın birbirinden ayrılamayacak manada olması veya eş anlamlı olması açısından ﴿فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

“Nihâyet orada bulunan müminleri çıkardık”³⁵⁹ ayeti örnek olarak verilebilir. Bu hususta birçok kimse bu iki kavramın “fakir” ile “miskin” kavramları gibi olduğunu söyledi. İkisinden birinden ayrılırsa diğerine dâhil olur. Birinin diğerinden ayrı olması diğerinin de ondan ayrı olduğunu gösterir. Aralarında bir ilişki kursak bile birbirlerinden farklılık gösterirler. Tıpkı İmam Ahmed’in (r.h.) rivâyetinde olduğu gibi: “İslâm apaçık ortadadır. İman ise kalptedir.”³⁶⁰

Bir diğer delil de Abdü’l-Kays heyeti ile ilgili hadistir. Bu hadiste Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- onlara “Siz iman ne demek olduğunu biliyor musunuz?” diye sordu. Onlar da “hayır” diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- “Allah’tan başka ilah olmadığına şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek ve ganimetin beşte birini vermeniz demektir” diye buyurdu.³⁶¹ Cibrîl hadisinde islâm diye

yağmacılık eden kimsede mü’min olarak yapmacılık etmez]” Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Mezâlim”, 30 (No. 2475); Müslim, *es-Sahîh*, “İmân”, 34 (No. 57)].

³⁵⁹ Ez-Zâriyât 51/35. “İmam” ve “islâm” kavramlarının aynı olduğunu söyleyenler Zâriyât suresinin otuz beşinci ayetini otuz altıncı ayeti ile birlikte değerlendirerek bu iki kavramın aynı manada olduklarını söylemişlerdir. Allâhu Subhânehû ve Teâlâ Zâriyât suresinin otuz beşinci ve otuz altıncı ayetlerinde şöyle buyurmuştur: ﴿فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (35) ﴿فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ (36) “Derken, orada bulunan müminleri çıkardık. (35) Zaten orada bir ev dışında müslüman da bulamadık. (36)” Bkz. [Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtûrîdî, *Te’vîlâtü l-Kur’ân*, thk. Halil İbrahim Kaçar, Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 1426), 14/146; Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Teysîr fî t-tefsîr*, thk. Mâhîr Habbûş (İstanbul: Dâru’l-Lubâb, 1440), 14/52-53; Ebu’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku t-tenzîl*, 4/334.

³⁶⁰ İlgili hadis şudur: “ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "الْإِسْلَامُ عَلَانِيَةً، وَالْإِيمَانُ فِي الْقَلْبِ". قَالَ: ” ثُمَّ يُشِيرُ بِيَدِهِ إِلَى صَدْرِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ. قَالَ: ثُمَّ يَقُولُ: " التَّقْوَى هَاهُنَا، التَّقْوَى هَاهُنَا ” [Enes’in (r.a.) Rivâyet ettiğine göre Rasûlullâh –salât ve selâm onun üzerine olsun- şöyle buyurdu: “İslâm apaçık ortadadır. İmân ise kalptedir.” Sonra eliyle göğsüne işaret ederek üç kere “işte takva buradadır” dedi.]” Bkz. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/135 (No. 12381)].

³⁶¹ İlgili hadisin tamamı şu şekildedir: “ ابْنُ عَبَّاسٍ قَالَ: قَدِمَ وَقَدْ عَبْدَ عَبْدِ الْقَيْسِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَقَالُوا: إِنَّ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ الْمُشْرِكِينَ مِنْ مُضَرَ، وَإِنَّا لَا نَصِلُ إِلَيْكَ إِلَّا فِي أَشْهُرٍ حُرِّمْ، فَمَرْنَا بِجَمَلٍ مِنَ الْأَمْرِ أَنْ عَمَلْنَا بِهِ دَخَلْنَا الْجَنَّةَ، وَتَدْعُو إِلَيْهَا مَنْ وَرَاءَنَا. قَالَ: " أَمْرُكُمْ بِأَرْبَعٍ، وَأَنْهَاكُمْ عَنْ أَرْبَعٍ: أَمْرُكُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ، وَهَلْ تَذَرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ؟ شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَإِقَامُ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ، وَتَعْطُوا مِنَ الْمَغْنَمِ الْخُمْسَ، وَأَنْهَاكُمْ عَنْ أَرْبَعٍ: لَا تَشْرَبُوا فِي الدُّبَاءِ وَالنَّقِيرِ، ” [İbn Abbâs (r. anhumâ) şöyle dedi: “Abdu’l-Kays kabilesinden bir heyet Rasûlullâh’ın gelerek şöyle dediler: Bizimle senin aranda Mudar kabilesinin müşrikleri var. Biz senin yanına ancak haram aylarda gelebiliyoruz. Bize dinden öyle cümleler söyle ki bunu yaptığımızda

anlattığını bu hadis de “iman” diye anlattı. Bu sebepten bu iki kavramın şer’ an işlevleri yönünden birbirinden ayrılamayacak iki anlam ifade ettiği sonucu çıkarılabilir. Bu anlamlar tasdik ve itaattir.³⁶²

Müellif aktarmış olduğu bilgilerden sonra islâmın imanı kapsayıp kapsamadığını, delil olarak kullanılan hadisler etrafında oluşan ihtilaflar gibi konulara da atıfta bulunmuş; ancak bu konuları uzatmanın bir faydası olmadığını belirtmiştir.³⁶³ Sonuç olarak iman kavramını özel hususları tasdik anlamında değerlendirmiştir.³⁶⁴ İbn Hacer’e göre önemli olanın iman, islâm, küfür ve münafıklık konusuna her Müslümanın ciddi ihtimam göstermesidir. Çünkü kişinin cennet ehlinden veya cehennem ehlinden olmasının bu konudaki durumuna bağlı olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁵

1.1.3. İmanın Azalıp Eksilmesi Meselesi

İbn Hacer el-Heytemî, iman ile islâmın birbirinden farklı kavramlar olup olmadığı bahsi ile alakalı gördüğü dört meseleyi etraflıca tartışmıştır. Bu bağlamda ilk tartıştığı mesele, iman ile ilgili en çok tartışılan konulardan biri olan imanın artması veya eksilmesi meselesidir. Eserinde bu meseleyi tafsilatlı bir şekilde ele alan İbn Hacer el-Heytemî, İmâm-ı Âzam ve ona tabi olanların imanda azalıp eksilmeyi kabul etmediklerini;³⁶⁶ eş’arîler’den bazılarının ise kabul ettiklerini³⁶⁷ belirterek meseleye giriş yapar.

cennete girelim ve onları geride bıraktığımız kabilemizin insanlarına anlatalım ". Bunun üzerine Allâh Rasûlu (s.a.s.) şöyle buyurdu: “Size dört şeyi emrediyorum ve dört şeyi de yasaklıyorum. Size îmânı emrediyorum. Siz îmânın ne demek olduğunu biliyor musunuz? Allâh’tan başka ilah olmadığına şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek ve ganimetin beşte birini vermeniz demektir. Size dört şeyi de yasaklıyorum. Dubbâ, nekîr, zurûf, muzeffet ve hanteme içmeyin sakın”.] Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Tevhîd”, 56 (No. 7556); Müslim, *es-Sahîh*, “İmân”, 6 (No. 17)].

³⁶² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 166-167. Ayrıntılı deliller için bkz. [Ebu’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu’temid en-Nesefî, *Tebşîratu’l-edille fî Usûli’d-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid Îsâ (Kâhire: Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 2011), 2/1096].

³⁶³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 168.

³⁶⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 168.

³⁶⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 169.

³⁶⁶ Alî el-Kârî, *Şerhu’l-Fıkhi’l-Ekber*, 255; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî, *Muḥaṣṣalu’l-efkârî’l-mutekaddimîn ve’l-mute’ahḥirîn mine’l-‘ulemâ’ ve’l-ḥukemâ’ ve’l-mutekellimîn*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa’d (Kâhire: Mektebetu’l-Kulliyeti’l-Ezheriyye, ts.), 239; Teftâzânî, *Şerhu’l-‘Akâ’idi’l-Nesefiyye*, 117; Ebu’l-Hasan Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî (İbn Ebi’l-İz), *Şerhu’l-‘Akâ’idi’l-Ṭahâviyye*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrût: Dâru’l-Risâleti’l-Âlemiyye, 2012), 2/514.

³⁶⁷ Ebu’l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş’arî, *el-İbâne ‘an usûli’d-diyâne*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn (Dımaşk: Mektebetu Dâru’l-Beyân, 1411), 49; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *el-İnşâf fî mâ yecibü i’tikâduh ve lâ yecûzu’l-cehlu bih*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî (Kâhire: Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 1421), 54; İmâmu’l-Haremeyn Ebu’l-Meâlî Ruknüddîn Abdulmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cuveynî İmâmu’l-Haremeyn el-Cuveynî, *Kitâbu’l-İrşâd ilâ kavâṭi’i’l-edille fî usûli’l-i’tikâd*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Tevfîk Alî Vehbe

Eş'arî âlimlerden olan Fahrüddîn er-Râzî imanda azalıp eksilmeyi kabul etmeyenlerdendir. Müellif Fahrüddîn er-Râzî'ye göre bu meseledeki ihtilafın tasdik kelimesinin manasından kaynaklandığını, çünkü tasdik isminin kesin itaat anlamında olması sebebiyle sâlih amelle veya günahla değişmeyeceğini belirtmiştir.³⁶⁸ Çünkü iman yakîn derecesine ulaşmış tasdik ismidir. Bu şekildeki iman ise çelişki ihtimali taşıyan herhangi bir değişikliği kabul etmez. Nitekim imanın muhatabı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) getirdiği bilinmesi zorunlu olan şeylerin bütünüdür. Bir şey bütün olduğunda onun çoğalıp azalması düşünülemez. Azalıp çoğalan bir şeyin bütünlüğünden bahsedilemez.³⁶⁹

Müellif daha sonra Fahrüddîn er-Râzî'nin bu ifadelerine karşı imanda azalıp eksilmeyi kabul edenlerin itirazlarını ve delillerini şu şekilde aktarır:

İmanda azalıp eksilmeyi kabul edenler imanın aslen tasdik olduğunu itiraf etmişlerdir. Ancak kitap ve sünnetten ﴿زَادَهُمْ إِيمَانًا﴾ veya ﴿لِيَزِدُوا إِيمَانًا﴾ gibi nasların zahiri manaları iman azalıp eksildiği görüşünü onlara benimsetmiştir.³⁷⁰ Bunun dışında İmam Buhârî ve onun dışındakiler tasdik azalmayı ve eksilmeyi kabul etmesinde aklen bir engel olmadığını söylemişlerdir. Çünkü yakîn olan kuvvetinin farklılığından dolayı tasdikten daha özeldir. Görmez misin ki bu mesele ikinin yarısının bir olması gibi apaçık ortadadır. Bu kesin nazariyelerin en saklısı bile bu yaratılmış âlem gibidir. Aynı şekilde herkes bizim tasdikimizin

(Kâhire: Mektebetu's-Sekâfetu'l-Dîniyye, 1430), 308; Ebû Fâris Abdulazîz b. İbrâhîm b. Ahmed İbn Bezîze, *el-İs'âd fî şerhi'l-İrşâd*, thk. İmâd es-Suheyli, Abdurrezzâk Besrûr (Kuvveyt: Dâru'z-Ziyâ, 1435), 590; Ebû Muhammed İzzüddîn Abdulazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsım es-Sulemî ed-Dımaşkî, *Ma'nâ'l-İmân ve'l-İslâm*, thk. İyâd Hâlid Tabbâ' (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1413), 20. Nasların zahirini alan Zahirîler'de aynı şekilde imânda azalıp eksilmeyi kabul ederler. Bkz. (İbn Hazm, *el-Faṣl*, 2/239).

³⁶⁸ İbn Hacer'in Fahrüddîn er-Râzî'den aktarmış olduğu ifadelerin birebir kaynağını tespit edemedik. İfadelerin benzeri için bkz. (Fahrüddîn er-Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, 239). Fahrüddîn er-Râzî'nin ifadelerinin benzerinin tespitini de bizzat kendimiz değil Hamza el-Bekrî *el-Mubînu'l-mu'în li-fehmi'l-Erba'in* isimli eserin tahkik bölümünde aktarmıştır. Bizde oradan alıntılادık. Bkz. (Alî el-Kârî, *el-Mubînu'l-mu'în li-fehmi'l-Erba'in*, 177).

³⁶⁹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1419), 5/210; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmûd Ömer Dimyâtî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 8/360.

³⁷⁰ Müfessirler ilgili naslarda kastedilen ziyadenin imanın zatında değil taalluk ettiği amelde olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. [Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Turkî (Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1427), 5/423; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelusî, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 1/512; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, thk. Seyyid İmrân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433), 5/99; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fî t-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1431), 3/347; Ebu's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-meşânî*, thk. Mâhîr Habbûş (Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1431), 5/138; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr* (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1989), 4/169.

Ebubekir'in (r.a.) tasdiki gibi olmadığını, Ebubekir'in tasdikinin de peygamberlerin (a.s) tasdiki gibi olmadığını kesin surette kabul eder.³⁷¹

İbn Hacer el-Heytemî'nin aktarmış olduğu bu deliller imanda azalıp eksilmeyi kabul edenlerin genel kanaatidir. Müellif daha sonra imanda artma ve eksilmeyi kabul etmeyenlerin bu meseledeki kanaatlerine ve delillerine geçer. Öncelikle onların tasdik etkisinden ne anladıklarına değinir. Bu bağlamda imanda artma ve eksilmeyi kabul etmeyenler tasdik bizzat kendisinde artma ve eksilmeyi kabul etmediklerini, tasdik haricine yapmış olduğu etkinin artıp eksilebileceğini ifade ettiklerini söyler. Bununla birlikte yine onların, sözü geçen farklılığın şiddet ve zayıflık anlamında bir farklılık olmayıp var olanın ortaya çıkması ve tekaddüm veya teahhür etmesi şeklinde anladıklarını ifade eder. Daha sonra imanda artma ve eksilmeyi kabul etmeyenlerin delillerini şu şekilde aktarır:

İmanda azalıp eksilmeyi kabul etmeyenler şöyle derler: *"Delillerde zikredilen artma kalpteki nurun ve imanın meyvelerinin artmasıdır. Buda tasdik kalpte, (deliller) ortaya çıktıkça kalıcı olmasıdır."* O halde o, iki zaman arasında kalmayan bir arazdır. O ikisinin sürekli devam etmesi cemâl ve kemâlin şuhûduyla zorunlu olanın şuhûdunun sürekliliği içindir. İmanın kemâl hali peygamberler (a.s.) içindir. İmanın bu çeşidine müminlerin büyükleri de peygamberlerle (a.s.) beraberdir. Onlar için sabit olanlar onların dışındakiler için sabit olmamıştır.³⁷²

Müellif iki fırkanın da delillerini aktardıktan sonra buradaki ihtilafın tasdik manasından değil ziyadenin tasdik zatında olup olmadığı yönünde olduğunu ifade eder. Bu bağlamda İmam Nevevî'nin *"tasdik kendisi nazarın çokluğu ve delillerin tezahürü sebebiyle artabilir. Sıddıkların imanının müellifin imanından daha kuvvetli olduğunu kimse inkâr edemez."* İfadelerini aktararak burada tasdik bizzat kendisinin kastedildiğine dikkat çeker.³⁷³ Ekmeluddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) *Şerhu 'Akâdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* isimli şerhinde bu meseleye işaret ederek şöyle demiştir:

İmam Tahâvî "iman tektir" dedi.³⁷⁴ Çünkü İman, Rasûlullâh'ın (s.a.s.) getirmiş olduğu şeylerin tümünü tasdik etmekten ibarettir ve mükellefler arasında iman edilmesi gereken hususlarda bir farklılık yoktur. Yine *"İman ehli, iman esası bakımından eşittir"* dedi. Çünkü sema ehlinden olan melekler ile yeryüzü ehlinden olan insan ve cinlerin imanları, iman aslı bakımından tektir. O asıl, Allah'ın vahdaniyetini, fiili ve zati sıfatlarının sabit olduğunu ve iman edilmesi gereken

³⁷¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 169.

³⁷² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 169-170.

³⁷³ Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, 2/17.

³⁷⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Beyânu 'akâ'id Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1416), 22.

hususların tamamını, toplu olarak tasdik etmektir. Mükellef olan herkes bu hususlarda eşittir. İmam Azam Ebu Hanife *el-‘Âlim ve’l-müte‘allim* adlı kitabında buna işaret ederek şöyle demiştir: “Bizim imanımızın aslı, Meleklerin imanının aslı gibidir. Zira biz Allah’u Teâlâ’nın vahdaniyetine, rububiyetine ve Onun katından gelen her şeye tıpkı meleklerin ikrar ettikleri ve Resul ve Nebi’lerin tasdik ettikleri gibi iman ettik.”³⁷⁵ İşte bu hususta imanımızın aslı, onların imanının aslı gibidir. Onların bundan sonra imanda ve bütün ibadetlerde sevap hususunda birtakım üstünlükleri vardır. Bunlar, imanın asıllarının üzerine ziyadelerdir. Çünkü Allah’u Teâlâ onları peygamberlikle insanlara üstün kıldığı gibi, aynı şekilde onların ibadet ve sevaplarını da üstün kılmıştır. Onlar Rahman’ın emin kullarıdır ve insanlardan hiç kimse ibadet ve sakınmalarında onlara denk olamaz.³⁷⁶

İbn Hacer el-Heytemî söz konusu ziyadenin kuvvetin değil nurun ziyadesi olsa bile ihtilafın sabit olduğunu belirtmiştir. Bunun da sebebini “imanın tereddütsüz ve kesinlik olmaksızın tahakkuk etmediği sabit oldu” şeklinde bir şey söylenmemesine bağlamıştır.³⁷⁷ Bu bağlamda Hz. İbrâhîm’in ﴿وَلَكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي﴾ “fakat kalbim tam mutmain olsun diye”³⁷⁸ sözüne bakıldığında mana zahiriyle ele alınması halinde daha önceden mutmain olmadığı anlaşılır. İbn Hacer bu şekilde anlaşılmasının kesinlikle doğru olmadığını söylemiş ve bu Hz. İbrâhîm’in (a.s.) bu ifadesinin belli hususlar çerçevesinde tevil edildiğini söylemiştir. Ona göre bu ayete yapılan tevillerin en güzelinin de İzzüddîn b. Abdisselâm’ın (ö. 660/1262) şu tevilidir:

O dirilişin delillerinden emindir. Ancak burada subûtuyla kesin olan diriltmenin keyfiyetini görmeyi arzu etmiştir. Bu durum bir kişinin hiç görmediği son derece yeşil ve güzel bir bahçeyi, gördüğünü iddia eden bir kişiden öğrenmesine benzer. Hiç şüphesiz bizzat kendi görmediği sürece kalbi ne teskin olur ne de mutmain olur. Bu sebepten ötürü kalbinin münazaadan sükûnet bulması için bu olayın (dünya gözüyle) nasıl görüldüğünü idrak etmek istedi veya delillerle elde edilen bilgiden sonra aşikâr olan hakiki bilgiyi istedi.³⁷⁹

Görüldüğü İbn Hacer el-Heytemî imanın tanımı ile islâmın birbirinden farklı kavramlar olup olmadığı konularındaki metodunun aksine bu konuda net bir şekilde görüşünü belirterek mensubu olduğu Eş’arî mezhebinin görüşünü savunmuştur.

³⁷⁵ İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit İmâm-ı Âzam, *el-‘Âlim ve’l-müte‘allim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kâhire: Mektebetu’l-Hâncî, 1368), 14.

³⁷⁶ Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *Şerhu ‘Akîdeti Ehli’s-sünne ve’l-cemâ‘a*, thk. Abdusselâm b. Abdilhâdî Şennâr (Beyrût: Dâru’l-Beyrûtî, 1430), 101.

³⁷⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 170.

³⁷⁸ el-Bakara 2/260.

³⁷⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 171.

1.1.4. İmanın Mahlûk Oluşu

İbn Hacer el-Heytemî'nin ele aldığı bir diğer mesele imanın mahlûk olup/olmadığı meselesidir. Müellifin aktarımına göre Hanefî mezhebinden bazı alimler imanın mahlûk olduğunu söylemişlerdir ve İmâm-ı Âzam da bu hususu açık bir şekilde belirtmiştir.³⁸⁰ Onların dışındakiler ise imanın mahlûk olmadığını söylemişlerdir. Bununla birlikte bu iki grup, kulların fiillerinin hepsinin mahlûk olduğu noktasında ittifak etmişlerdir.³⁸¹

İbn Hacer el-Heytemî, bazı kimselerin bu ihtilafı meselede aşırıya kaçarak imanın mahlûk olduğunu söyleyenleri Kur'ân-ı Kerîm'i mahlûk saymakla özleştirip tekfir ettiklerini³⁸² belirtir.³⁸³ Yine müellifin aktarımına göre imanın mahlûk olduğunu söyleyenler kendilerini tekfir edenlere şu şekilde karşılık vermişlerdir:

Bu cehalet ve anlayış kıtlığıdır. Eğer iman kalp ile tasdik veya hem kalp ile tasdik hem dil ile ikrarsa bunların ikisi de Allah'ın (c.c.) yaratmış olduğu kulların fiilleridir. Aynı şekilde fakihlerin ifade ettiğine göre (Kur'ân'da geçen bir dua olsa da) Kur'ân kastıyla okunmadığı sürece Kur'ân gibi itibar görmez. Bu durumda imanı mahluk görmeyenler, bir kimsenin Kur'ân'dan bir bölüme uygun olan zikirlerini hatta konuşmalarını Allâh Teâlâ'nın kelamının manaları olup mahlûk olmadığını söylemeleri gerekirdi. Bu sebepten dolayı akıl sahibi birisi bunları söylemez. Nitekim şهادeti telaffuz eden bununla okumayı değil tasdikle ikrarı kastetmektedir.³⁸⁴

İbn Hacer el-Heytemî'de bir kişinin Kur'ân okuyuşunun hâdis olduğuna inanılmasının vacip olduğunu söylemiştir. Bu işin itibârî olduğunu ve öncesinin yokluk olması sebebiyle kadim olmasının imkânsız olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte kastedilen bizzat Allâh Teâlâ'nın kelamının manasıysa onun asla mahlûk olmadığını belirtmiştir.³⁸⁵

³⁸⁰ Müellifin bu ifadesinin aksine Ebu'l-Yusr el-Pezdevî (v. 493/1100), Nûh b. Ebî Meryem el-Mervezî'nin (v. 173/789) İmâm-ı Âzam'ın imanın mahlûk olduğunu söylediğini aktarmıştır. Bkz. [Sadru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed b. el-Huseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Uşûlu'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kâhire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1424), 158].

³⁸¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 171.. Ayrıca bkz. [Pezdevî, *Uşûlu'd-dîn*, 158; Ebû Azbe Hasan b. Abdulmuhsin, *er-Ravdatu'l-behiyye fi ma beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâturîdiyye* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1322), 71].

³⁸² Ebu'l-Yusr el-Pezdevî Buhârîli imamların imanın mahlûk olduğunu söyleyen birinin arkasında namaz kılmanın caiz olmadığına ittifak ettiklerini aktarmıştır. Bkz. (Pezdevî, *Uşûlu'd-dîn*, 158).

³⁸³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 171.

³⁸⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 171. Benzer ifadeler için bkz. [Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 485; İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî, *Tuhfetu'l-murîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd*, thk. Alî Cum'a Muhammed eş-Şâfiî (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1422), 96].

³⁸⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 172.

İbn Hacer el-Heytemî daha sonra bu mesele ile alakası kurulan Allâh Teâlâ'nın “mü'min” vasfına değinir. Bu vasfa imanın ezelde kadîm olan kelamıyla vahdaniyetinin haberini tasdik etmek olduğunu ifade eder. Bu tasdik ne hâdisdir ne de mahlûktur. Meselenin nihâyetinde aslen bir ihtilafın olmadığını dile getirir. Çünkü kastedilenin mükellefin imanıysa bunun kesinlikle mahlûk olduğunu, kastedilenin Allâh Teâlâ'nın “mü'min” vasfıysa bunun asla mahlûk olmadığını belirtir.³⁸⁶

1.1.5. İmanda İstisna

İmanda istisna meselesi bir kişinin “inşallâh müminim” demenin câiz olup olmayacağını konu edinir. İbn Hacer el-Heytemî'nin de aktardığı üzere³⁸⁷ İmâm-ı Âzam ve ashâbı bir kişinin “inşallâh müminim” demesini caiz görmemişlerdir. Çünkü iman ancak tamamının bulunması halinde iman olur ve böyle bir kavramda istisna yapılması (inşallâh denilmesi) sırf itikattan ibaret olan iman kavramında şüphe anlamına gelir.³⁸⁸ Eş'arîler ise caiz görmüşlerdir.³⁸⁹ Müellif iki fırkanın delillerini aktarmadan önce buradaki ihtilafın, gerçekten de kendinden şüphe duyduğu için “inşallâh” diyen bir kişinin yaptığı istisnadan kaynaklanmadığını, böyle kimsenin kâfir olacağını belirtir.³⁹⁰ Müellif imanda istisna olduğunu söyleyenlerin kanaatlerinin sebeplerini ise şu şekilde aktarır:

İmanda istisna olduğunu caiz görenler imanda şüphe manasına gelecek mutlak bir istisnayı kastetmemişlerdir. Bu ifadelerinde sadece teberrükü kastetmişlerdir. Yapmış oldukları bu istisnayı Allâh Teâlâ'nın ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا﴾ ٢٣ ﴿إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ﴾ “Allah'ın dilemesine bağlamadıkça hiçbir şey hakkında ‘ben bunu yarın muhakkak yaparım’ deme”³⁹¹ ayetine tabi olmak için yaptılar. İstisna talebi sonucu kesin şeyler için bile geçerlidir. Bu durum ﴿لَقَدْ صَدَّقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الْرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ﴾ “Şanına yemin olsun ki, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Harâm'a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi.”³⁹² ayetinde açıkça görülmektedir. Allâh Teâlâ'nın

³⁸⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 173.

³⁸⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 173.

³⁸⁸ Alî el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, 476; Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 486; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebşîratü'l-edille*, 2/1093; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'id* 'l-Nesefiyye, 121.

³⁸⁹ Bâkîllânî, *el-İnşâf*, 56; Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, 240; Teftâzânî, *Şerhu'l-Maķāşid*, 5/214.

³⁹⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 174.

³⁹¹ el-Kehf 18/23-24.

³⁹² El-Fetih 48/27.

haberinin kesinliği “Allah dilerse” ifadesiyle gelmiştir. Buda bütün her şeyin Allah’ın isteği üzerine olduğunu kula öğretip onu bu yönde terbiye etmek içindir.³⁹³

İbn Heytemî aktarmış olduğu bu bilgiler bağlamında “dileme” hususunda da bazı açıklamalarda bulunur. Bu bağlamda kurtuluşun ancak son nefeste imanla gerçekleşeceğini ve kişinin son hali de bilinen bir şey olmayıp gelecekte olan bir iş olduğunu belirtir. Nihâyetinde “istisna” meselesini teberrükle tabi olmayla ve kötü sondan korkmayla alakalandırır.

İbn Hacer daha sonra imanda istisnayı caiz görmeyenlerin bu meseledeki kanaatlerini şu şekilde ifade eder:

İmanda istisnayı caiz görmeyenler istisnayı küfür halinde bulunma töhmetinden kesin bir şekilde uzaklaştırmak için yasakladılar. Uygun olan kasıttaki bir kapalılık olmamasıdır. Kişinin istisnayı çok dile getirmesi belki de gerçekten de imanında tereddüt edinmesine sebep olabilir. Buna cevabı töhmetin kendisini yok edecek karinelerle birlikte olmayacağıdır.³⁹⁴

1.1.6. İmanın Devamlılığı

İbn Hacer el-Heytemî’nin iman ile ilgili değindiği son mesele imanın sürekliliği meselesidir. Müellif’e göre iman hem hükmî olarak hem şer’î olarak uyku, gaflet, baygınlık, delilik, ölüm halinde hatta bilgi ve tasdik çatıştığı durumda bile kalıcıdır. Bu durumu da nikâh ve benzeri akitlerin sürekliliğine benzettir. Nasıl ki uyuyan bir kimsenin uyku sırasında nikahı düşmediği gibi imanı da gitmeyip sürekliliği devam eder.³⁹⁵

1.2. Ru’yetullâh (Allâh Teâlâ’nın Ahirette Görülmesi) Meselesi

Allah’ın ahirette görülüp görülmeyeceği (ru’yetullâh) meselesi, mezhepler arasında çokça tartışılmış meselelerden biridir. Ehl-i sünnet mezhepleri, Allah’ın ahirette görülebileceği üzerine ittifak ederken,³⁹⁶ Mutezile mezhebi görülmeyeceğini iddia

³⁹³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 174.

³⁹⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 174.

³⁹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 175.

³⁹⁶ Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 141; Ebu’l-Hasan el-Eş‘arî, *el-İbâne*, 58; Tahâvî, *Beyânu ‘akâ’idi Ehli’s-sunne ve’l-cemâ‘a*, 13; Teftâzânî, *Şerhu’l-‘Akâ’idi’l-Nesefiyye*, 77; Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâşid*, 4/192; Ebu’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî, *er-Red ale’l-mantıkıyyîn (Naşîhatu ehli’l-îmân fi’r-red ‘alâ mantıki’l-Yûnân)*, thk. Abdussamed Şerefüddîn el-Kutubî (Beyrût: Muessesetu’r-Reyyân, 1426), 282.

etmiştir.³⁹⁷ İbn Hacer el-Heytemî’de, ikinci hadiste geçen “أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ” (İhsan, onu görüyormuşçasına Allah’a ibadet etmendir. Her ne kadar sen onu görmüyorsan da o, muhakkak seni görmektedir)” ifadesinin şerhinde ru’yetullâh meselesine değinir.³⁹⁸ Öncelikle Allah’ın dünyada aklen görülebilmesi meseline değinen müellif, bu durumun aklen mümkün olduğunu söyleyenler olduğunu belirtir. Bu bağlamda hadisi lugavî açıdan değerlendirerek şöyle der:

Hadisteki “لَمْ يَطِيرَ” ifadesindeki “لا”nın aksine tıpkı “زَيْدٌ لَمْ يَقُمْ” ifadesinde kullanılan anlamdadır ve mümkün olan nefiydir. Allah’ın dünyada görülmesinin imkânı aklen haktır.³⁹⁹ Bu sebepten dolayı Mûsâ (a.s.) bunu istedi. Bir peygamberin Allah (c.c.) için caiz olmayacak bir şeyi istemesi imkânsızdır.⁴⁰⁰ Bu Allâh’ı (c.c.) bilmemezliktir. Bu onun için imkânsız olurdu ve bir peygamber kesinlikle bu durumdan masumdur.⁴⁰¹

İbn Hacer el-Heytemî daha sonra Allah’ın (c.c.) ahirette görülmesinin mümkün olduğunu ve kesinlikle vuku bulacağını belirtir. Bu konuda Mutezile’nin muhalefetlerinin aksine Kur’ân-ı Kerimden ayetlerin ve neredeyse mütevatir seviyesine ulaşmış hadislerin olduğunu belirtir. İbn Hacer el-Heytemî Mutezile’nin bu tutumunun aşırı inatlarından, cehaletlerinin kötülüğünden ve nasları anlamada bozuk ve yetersiz akıllarından kaynaklandığını belirtir ve onların bu durumundan Allâh Teâlâ’ya sığınır.⁴⁰²

³⁹⁷ Ebu’l-Hasen Kādî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu’l-Uşûli’l-ğamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/374; Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eğâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*, thk. Halil Me’mun Şihâ (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1430), 384.

³⁹⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 177.

³⁹⁹ Allâh’ın dünyada görülebileceği meselesi ihtilaflı bir meseledir. Bazı alimler bu mesele hakkında müellifle aynı kanaatte olup imamların Allâh’ın dünyada görülebileceği hususunda ittifak ettiklerini ifade etmiştir. Bkz. [Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim*, 3/172178; Curcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 8/130; Alî el-Kârî, *Şerhu’l-Fıkhî’l-Ekber*, 353]. Kimi alimler de Allâh’ın bu dünya da görülebileceği görüşünü reddetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. [İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 6/303; Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî İbn Cuzey, *et-Teshîl li-‘ulûmi’t-tenzîl*, thk. Alî b. Hamd es-Sâlihî (Mekke: Mekke, 1439), 2/293; İmâm-ı Rabbânî Ebu’l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *el-Mebde’u ve’l-Me’âd*, thk. Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1428), 48-49; Huccetu’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-dîn*, thk. Dâru’l-Minhâc Tahkik Heyeti (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1440), 1/346].

⁴⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/483; Muhammed İmdâd Hüseyin Pîrzâde, *İmdâdu’l-Kerim fi tefsîri hayri’l-kelim*, thk. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm es-Seyyid (Ammân: Dâru’l-Feth, 1440), 2/93.

⁴⁰¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 177.

⁴⁰² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 178.

1.3. Ehl-i Sünnet Dışındaki Diğer Mezheplere Karşı Tutumu

İbn Hacer el-Heytemî ehl-i sünnet dışındaki diğer mezheplere karşı çok sert bir tutum takınmıştır ve ehli-i sünnet dışındaki bütün mezhepleri “haram olan bid’at” kapsamında değerlendirmiştir.⁴⁰³ Yöneltilmiş olduğu eleştirilerde tavizsiz ve reddedici bir üslup kullanan müellifin tahkîrâmiz ifadeler kullandığı da görülmektedir.⁴⁰⁴

Müellifin şerhinde en çok eleştirdiği mezhep hiç şüphesiz Mutezile mezhebidir. Allah’ın fiillerini arazlarla illetlendirmeleri,⁴⁰⁵ melekleri peygamberlerden üstün görmeleri,⁴⁰⁶ kulların fiilleri meselelerinde⁴⁰⁷ hak yoldan çıktıklarını ifade etmiştir. Nitekim Kur’ân’ın mahluk olduğunu söylemeleri ve Allah’ı hakkıyla bilmemelerinden ötürü tekfir edildiğini belirtip bu konuda “*Kim ‘Kur’ân mahlûktur’ derse kafir olur*”⁴⁰⁸ rivâyetini aktarmıştır.⁴⁰⁹

İbn Hacer el-Heytemî’nin eleştirdiği mezheplerden biri de Kaderiyye mezhebidir. Bu eleştirilerden birisi kadere iman ile alakalıdır. Müellif kadere imanı iki kısma ayırır. Bunların birincisi Allah’ın (c.c.) kulların hayır veya şer yapacakları bütün fiilleri önceden bildiğine iman etmek; ikincisi ise kulların hayır-şer, iman-küfür ayırmaksızın bütün fiillerini Allâh Teâlâ’nın yarattığını bilmektir. Müellif, ikinci kısmı Kaderiyenin hepsinin inkâr ettiğini, birinci kısmı ise sadece kaderiyenin gulâtının inkâr ettiğini ifade eder. Onların bu inkârından dolayı birçok kimsenin onları tekfir ettiğini belirten müellif, bu hususta İmam Şâfiî’nin ve İmam Ahmed’in kesin ifadesinin olduğunu söyler.⁴¹⁰

İbn Hacer el-Heytemî’nin eleştirdiği mezheplerin bir diğeri de Şîa mezhebidir. Özellikle Hulefâ-yi Râşidîn ve “takiyye” meselelerinde Şîa’ya karşı takındığı sert tutumu

⁴⁰³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 477.

⁴⁰⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 78, 178, 217.

⁴⁰⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 78.

⁴⁰⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 87.

⁴⁰⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 164,430.

⁴⁰⁸ Masdariyet teşkil eden eserler bu rivâyeti selevin sözü olarak aktarmışlardır. Bkz. [Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, thk. Fehd b. Suleymân el-Fuheyd (Kâhire: Mektebetu Dâru’l-Hicâz, 1435), 514; Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî İbn Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî (Demmâm: Dâru İbni’l-Kayyim, 1406), 1/102. Ancak bazı kaynaklarda ashâb-ı kirâm’a (r. anhum) isnat edilmiştir. Bkz. [Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî, *er-Red ‘ale’l-Cehmiyye*, thk. Bedr b. Abdullâh el-Bedr (Kuveyt: Dâru İbni’l-Esîr, 1416), 189; Ebû’l-Kâsım (Ebû’l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî, *Şerhu uşûli i’tikâdi Ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*, thk. Neşet b. Kemâl el-Mısırî (İskenderiye: Dâru’l-Basîre, 1422), 1/212.

⁴⁰⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 164.

⁴¹⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 163.

net bir şekilde eserlerine yansıtmıştır. Hiç şüphesiz onun bu sert tutumunda yaşadığı asırda Şîi faaliyetlerinin artması ziyadesiyle etkili olmuştur.⁴¹¹ Şerhinde de “takiyye” meselesine değinen müellif Şîa mezhebinin öne sürdüğü delilleri şu şekilde değerlendirir:

Şîa ve diğerleri –Allah onların belasını versin- Hz. Ali (r.a.) ile Hz. Ebûbekir (r.a.) arasındaki mübâyaayı takiyye olduğunu iddia ettiler. Takiyyenin cevazı içinde Allah’ın (c.c.) ﴿لَا مَنَ اكْرَهَ﴾ “kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere”⁴¹² ayetiyle ﴿لَا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقِيَةً﴾ “Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır”⁴¹³ – “تَقِيَةً” şeklinde de okunmuştur. - ayetinden ve de Rasûlullâh’ın -salât ve selâm onun üzerine olsun- şu hadisinden delillendirdiler: Bir adam Hz. Peygamber’in -salât ve selâm onun üzerine olsun- huzuruna gelmek için izin istedi. Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- onun için “O, aşiretin ne kötü kardeşidir” diye buyurdu. Adam içeri girince ona karşı yumuşak sözlü oldu ve onun yüzüne güldü. Daha sonra kendisine -salât ve selâm onun üzerine olsun- bunun sebebi sorulduğunda “insanların en şerlisi kötülüğünden korunmak için insanların terk ettiği kimsedir” diye buyurdu.⁴¹⁴

Müellif takiyyenin ispatı için yapılan bu delillendirmeleri tartışmasız dikkate alınmayacak delillendirmeler olduğunu beyan ettikten sonra meseleyi ayrıntılarıyla ele aldığı eş-Şavâ ‘iku’l-muhrika ‘alâ ehli’r-Rafz ve’z-zendeke isimli eserine yönlendirmiştir.⁴¹⁵

İbn Hacer el-Heytemî ehli sünnet dışındaki diğer mezheplerin tekfiri meselesine de değinir. Bu bağlamda ehl-i sünnet âlimlerinin, üzerine ittifak edilmiş dinin zaruri bilgilerine muhalefet eden kimsenin tekfiri noktasında ihtilaf ettiğini aktarmakla

⁴¹¹ İbn Hacer el-Heytemî, eş-Şavâ ‘iku’l-muhrika, 39.

⁴¹² En-Nahl 16/106.

⁴¹³ Âli İmrân 3/28.

⁴¹⁴ İlgili hadis şu şekildedir: عَنْ عَائِشَةَ ، أَنَّ رَجُلًا اسْتَأْذَنَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَلَمَّا رَأَاهُ قَالَ بَيْتَسَ أَخُو الْعَشِيرَةِ ، فَلَمَّا انْطَلَقَ الرَّجُلُ ، قَالَتْ لَهُ عَائِشَةُ وَبَيْتَسَ ابْنُ الْعَشِيرَةِ . فَلَمَّا جَلَسَ ، تَطَلَّقَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي وَجْهِهِ وَانْبَسَطَ إِلَيْهِ ، فَلَمَّا انْطَلَقَ الرَّجُلُ ، قَالَتْ لَهُ عَائِشَةُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ ، حِينَ رَأَيْتَ الرَّجُلَ قُلْتَ لَهُ كَذَا وَكَذَا ، ثُمَّ تَطَلَّقْتَ فِي وَجْهِهِ وَانْبَسَطْتَ إِلَيْهِ ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : [Âişe annemizin (r.a.) tahdis ettiğine göre: Bir adam Hz. Peygamber’in (s.a.s.) huzuruna gelmek için izin istedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) onu uzaktan görünce “O, aşiretin ne kötü kardeşidir” yahut “Aşiretin ne kötü oğludur” diye buyurdu. Adam içeri girip oturunca ona güler yüz gösterdi ve ona ona yumuşak sözler söyledi. Adam gidince Âişe: “Yâ Rasûlallâh! Adamı gördüğün zaman onun için şöyle sözler söyledin, sonra da onun yüzüne karşı güleç oldun ve ona yumuşak sözler söyledin” dedi. Rasûlullâh (s.a.s.): “Yâ Âişe! Sen beni ne zaman aşırı hareket edici buldun? Kıyamet günü Allâh katında mevkice insanların şerlisi, kötülüğünden korunmak için insanların terk ettiği kimsedir” diye buyurdu.”] Bkz. [Buhârî, es-Sahîh, “Edeb”, 38 (No. 6032); Müslim, es-Sahîh, “el-Birr ve’s-Sıla ve’l-Âdâb”, 22 (No. 2591)].

⁴¹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, el-Fethu’l-mübîn, 611.

birlikte⁴¹⁶ fakihlerin ve kelamcılarının cumhurunun, dinin zarurileri dışındakilere muhalefet edeni tekfir etmediklerini belirtir.⁴¹⁷ Bununla birlikte Mutezile mezhebini, tercih ettikleri görüşleri sebebiyle Kaderiyye'den saymakla birlikte Allâh Teâlâ'nın (c.c.) kulların fiillerini yaratmasını inkâr etmeleri noktasında Mecûsilere ortak olduklarını söylemiştir. Çünkü Mecûsiler'de iman ve küfrü kulun fiillerinden sayıp Allâh Teâlâ'nın yarattığına inanmamışlardır. Bu görüşlerinden dolayı edilen tercih edilen görüşe aykırı olsa da onların tekfirinin kuvvetlendiğini, bidatleriyle ilk döneminin icmâsını bozduklarını ifade etmiştir.⁴¹⁸

Yaşadığı asırda Ehl-i sünnet müdafaasında ön plana çıkan İbn Hacer el-Heytemî, Eş'arîyye mezhebine bağlılığını sürdürmekle birlikte Mâturîdiyye mezhebinin görüşlerine de yer vermiştir. İzah ettiği meselelerin bazılarında mutlak bir tercihte bulunmayıp sadece iki tarafın görüşlerini aktarmıştır. Ancak Ehl-i sünnet ve batıl gördüğü diğer mezhepler söz konusu olunca, Ehl-i sünnet dışındaki diğer mezheplere karşı taviz vermeden çok sert bir tutum ile mukabele etmiştir.

2. Fıkıh ile İlgili Meseleler

İbn Hacer el-Heytemî'nin en etkili olduğu alanın fıkıh alanı olduğunu söylememiz mümkündür. Daha önce de belirttiğimiz üzere kendisi, Şâfiî mezhebi içerisinde yaşadığı çağa ve sonrasına damgasını vurmuş bir âlimdir. Özellikle *Tühfetu'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc* isimli şerhi bugün bile Şâfiî mezhebi içerisinde en önemli fetva kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Onun fıkıh alanındaki bu vukûfiyeti şerhine de yansımıştır. Şimdi

⁴¹⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 163.

⁴¹⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 164. İbn Hacer'in mensubu olduğu Eş'arî mezhebinde de bu görüş hakimdir. Örneğin Mutezile âlimleri Allâh'ın kuluna adil davranıp iyi muamelede bulunmasını bir zorunluluk olarak değerlendirmişlerdir. Onları tekfir edenler olsa da bu tutum makbul görülmemiştir. Nitekim cumhura göre Allâhu Teâlâ hakkında böyle bir görüş serdeden kimsenin haddi aştığı belirtilmekle birlikte tekfir edilmez. Ehl-i sünnet mezhebinin, Mutezile'nin bu görüşüne karşı tutumunu Ebu'l-Berekât Ahmed ed-Derdîr (v. 1201/1787) meşhur şiirinde şu şekilde ifade etmiştir:

ومن يقل فعل الصلاح وجب

Allâh'ın doğru fiil yapmasının Onun (c.c.) üzerine vacip olduğunu söyleyen kimse

على الإله قد أساء الأدبا

Allâhu Teâlâ'ya karşı edepsizlik yapmış olur.

Bkz. (Ahmed ed-Derdîr, *Şerhu'l-Harîdeti'l-behiyye*, 101).

⁴¹⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 164.

şerhinde ele aldığı fikhî meseleleri nasıl değerlendirip izah ettiğini bazı örnekler eşliğinde inceleyelim.

2.1. Bid'at Meselesi*

İslam'ın ilk devirlerinden itibaren Müslümanların gündeminde yerini koruyan en önemli meselelerden biri, sünnetin karşıtı olarak ifade edilen⁴¹⁹ “bid'at” meselesidir. Bid'at kelimesi sözlükte “icat etmek, önceden olmayan bir şey ortaya koymak” gibi anlamlara gelir.⁴²⁰ İstılâhî olarak ise “Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- zamanında bilinmeyen her fiil” şeklinde geniş bir tanıımı yapılmıştır.⁴²¹ Bu tanım dışında “dinle ilgili olup [Hz. Peygamber'den -salât ve selâm onun üzerine olsun- sonra ortaya çıkan] ilâve veya eksiltme özelliği taşıyan her şey”⁴²² veya “dinde, kemâle ermesinden sonra ortaya çıkan şey” şeklinde sadece din işlerini kapsayan daha dar bir tanıımı da yapılmıştır.⁴²³

Müellif İbn Hacer el-Heytemî, beşinci⁴²⁴ ve yirmi sekizinci hadislerin⁴²⁵ şerhlerinde bid'at meselesi ile ilgili izahlarda bulunur. Bid'at kavramını “şâri'in emrine ve de umumi

* Müellif İbn Hacer el-Heytemî bid'at meselesi ile ilgili izahları ve ilmî kabullerini müstakil bir bölümde toplu şekilde aktarmamıştır. Bu sebepten ötürü daha önceki başlıklardaki kullandığımız metodun aksine bu başlıkta müellifin tertibine uymayacağız. Bu metodu müellifin bid'at meselesi ile ilgili ilmî kabullerini bir bütün halinde aktarabilmek için tercih ettik.

⁴¹⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-Fadîle, 1432), 40.

⁴²⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 475; Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî, *Kitâbu'l-Havâdiş ve'l-bida'*, thk. Abdulmecîd et-Turkî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1410), 108; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtûbî, *el-İ'tisâm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân (Mısır: Meketebetu't-Tevhîd, 1428), 1/41; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: Kuveyt Hükümeti Matbaası, 1385), 20/307; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Emîn Muhammed Abdulvehhâb, Muhammed Sâdık el-Ubeydî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 1419), 1/341.

⁴²¹ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdulazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sulemî ed-Dimaşkî, *Qavâ'idü'l-ahkâm fi meşâlihi'l-enâm*, thk. Nezîh Kemâl Hammâd, Osmân Cum'a Demîriyye (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1421), 2/337.

⁴²² Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münîr*, 42; Muhammed b. Pîr Alî el-Birgîvî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Rahmetullâh Hâfız Muhammed Nâzım en-Nedvî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1432), 51.

⁴²³ Ebu'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî, *el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bida' ve'l-havâdiş*, thk. Muhammed Muhibbüddîn Ebû Zeyd (Kâhire: Dâru Mecdi'l-İslâm, 1427), 86; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/342; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 20/309.

⁴²⁴ İlgili hadisin kaynağı için 282. dipnota bkz.

⁴²⁵ İlgili hadîs-i şerîf şu şekildedir: *عن أبي نجيع العرياض بن سارية رضي الله عنه قال: وعظنا رسول الله صلى الله عليه وسلم موعظة وجلت منها القلوب، وذرفت منها العيون، فقلنا: يا رسول الله: كأنها موعظة مودع فأوصنا، قال: "أوصيكم بتقوى الله، والسمع والطاعة وإن تأمر عليكم عبد، فإنه من يعش منكم فسيرى اختلافا كثيرا، فعليكم بسنتي وسنة الخلفاء*

ve hususi deliline aykırı olarak sonradan ortaya çıkmış şey” şeklinde tanımlamıştır.⁴²⁶ Müellif bid’atı, sultânu’l-ulemâ olarak bilinen İzzüddîn b. Abdisselâm’ın taksîmine⁴²⁷ göre vâcip, haram, mendûb, mekrûh ve mubâh olmak üzere beş kısma ayırır.

2.1.1. Vâcip Bid’atlar

Kur’ân-ı Kerîm’in cem edilmesi,⁴²⁸ Kur’ân-ı Kerîm ile sünneti anlamak için Arapça diliyle iştigal etmek, cerh ve ta’dîl ilminin, fıkıh ve fıkıh uslunun tedvîni örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte ehl-i bid’ata reddiye için akâid ile ilgili eserlerin telif edilip farz-ı kifâye olan şeriatın muhafaza edilmesi de vâcip bidatlardandır. Çünkü kaide gereği “mutlak vacibin kendisiyle tamamlandığı şeyde vaciptir”.⁴²⁹

2.1.2. Mendûb Bid’atlar

Kervansaray ve medrese gibi İslâm’ın ilk asrında olmayan faydalı işler, tasavvufun incelikleri ve cedel ilmi ile ilgili açıklamalar mendûb bid’atlara örneklik teşkil eder.⁴³⁰ Bu kısımda verilecek en meşhur örnek teravih namazının mescitte cemaatle kılınmasıdır. Müellif bu meseleyi şu şekilde aktarmaktadır:⁴³¹

الراشدين المهديين، عضوا عليها بالنواجذ، وإياكم ومحدثات الأمور؛ فإن كل بدعة ضلالة (Ebu Necîh el-İrbâd b. Sâriye (Allâh ondan razı olsun) şunu anlattı: “Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) bize, kalpleri ürperten, gözleri yaşartan bir vaaz verdi. Bunun üzerine biz de şöyle dedik: ‘Ya Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun)! Bu verdiğin vaaz vedalaşan bir kimsenin vaazına benziyor. O halde bize tavsiyede bulun!’ Bunun üzerine Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle buyurdu: ‘Size Allâh’tan (celle celâluhu) korkmanızı, idareciniz zenci bir köle bile olsa, ona itaat etmenizi tavsiye ediyorum. Çünkü sizin aranızda yaşayanlardan bazıları, birçok ihtilâflar görecekler. O halde siz, benim sünnetim ile râşid ve hidâyete erişmiş halifelerin sünnetine sarılın. Onlara azı dışerinizle sınıksız sarılın. Dinî konularda sonradan ortaya çıkarılan bid’atlardan de sakının. Çünkü her bid’at sapıklıktır.’) Bkz. [Tirmizî, es-Sünen, “İlim”, 16 (No. 2676); Ebû Dâvûd, es-Sünen, “Sunnet”, 6 (No. 4607)].

⁴²⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 476; İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ğavâ’idu’l-ağkâm fî meşâlihi’l-enâm*, 2/337.

⁴²⁷ İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ğavâ’idu’l-ağkâm fî meşâlihi’l-enâm*, 2/337. Ayrıca bkz. [Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Huseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddu’l-muhtâr ‘ale’d-Durri’l-muhtâr*, thk. Husâmüddîn Muhammed b. Sâlih Ferfûr (Ammân: Dâru’s-Sekâfe li’t-Turâs, 1421), 3/531].

⁴²⁸ Buhârî, *es-Sahîh*, “Fedâilu’l-Kurân”, 3 (No. 4986); Tirmizî, *es-Sünen*, “Tefsîru’l-Kurân”, 10 (No. 3103).

⁴²⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 476; İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ğavâ’idu’l-ağkâm fî meşâlihi’l-enâm*, 2/337. Bu kaide etrafında ciddi ihtilâflar vardır. Meselenin ayrıntıları için bkz. [Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-uşûl*, thk. Muhammed Suleyman el-Eşkar (Beyrût: Muessesetu’l-Risâle, 1417), 1/138; Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırlî el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi’l-fuşûl*, thk. Dâru’l-Fikr tahkik bölümü (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1424), 128.

⁴³⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 477; İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ğavâ’idu’l-ağkâm fî meşâlihi’l-enâm*, 2/338.

⁴³¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 223.

Ömer -Allâh Teâlâ ondan razı olsun- döneminde insanları teravih namazını mescitte cemaatle kılma uygulaması başladı. Bu ameli Hz. Peygamber -salât ve selâm onun üzerine olsun- birkaç gece yaptıktan sonra terk etmişti.⁴³² Ömer -Allah ondan razı olsun- “*bu ne güzel bir bid’attır*”⁴³³ dedi. Yani: velev ki o sonradan ortaya konulmuş olsun daha önce zikredilen merdûd amellerden değildir. Bilakis sünnete uygundur. Çünkü Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) teravihi cemaatle kılma sebebini farz olmasından korkmasına bağladı. Teravihin cemaatle kılınmasının farz kılınması ihtimalide Hz. Peygamber’in -salât ve selâm onun üzerine olsun- vefat etmesiyle ortadan kalktı.⁴³⁴ Nitekim İmam Şâfiî (Allah ondan razı olsun) dedi ki: “Hz. Peygamber’den -salât ve selâm onun üzerine olsun- sonra ortaya çıkmış bir şey kitaba, sünnete, icmâya veya herhangi bir rivâyete aykırıysa o sapık bir bid’attır. Hz. Peygamber’den -salât ve selâm onun üzerine olsun- sonra ortaya çıkmış bir şey bunların hiçbirine aykırı değilse o güzel bir bid’attır”.⁴³⁵

İbn Hacer el-Heytemî bizzat kendisi de verilen örneklerdeki gibi şeriatın hiçbir delili ve kaidesi ile çelişmeyen yeniliklerin reddedilmeyip makbul görüldüğünü söyler.⁴³⁶ Güzel bid’atların mendûb oluşu üzerinde ittifak edildiğini, güzel bid’atlerden kastının ise “daha önce geçtiği üzere muvafık olup fiili şer’î bir uyarı gerektirmeyen şey” olduğunu

⁴³² İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى فِي الْمَسْجِدِ لَيْلَةً، فَصَلَّى بِصَلَاتِهِ نَاسٌ، ثُمَّ صَلَّى اللَّيْلَةَ الْقَابِلَةَ، فَكَثُرَ النَّاسُ، ثُمَّ اجْتَمَعُوا مِنَ اللَّيْلَةِ الثَّلَاثَةِ أَوِ الرَّابِعَةِ، فَلَمْ يُخْرَجِ إِلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ "ذَاتَ صَلَواتِ اللَّهِ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا أَصْبَحَ، قَالَ: " قَدْ رَأَيْتُ الَّذِي صَنَعْتُمْ، وَلَمْ يَمْنَعْنِي مِنَ الْخُرُوجِ، إِلَيْكُمْ إِلَّا أَنِّي خَشِيتُ أَنْ تُفْرَضَ عَلَيْكُمْ ". وَذَلِكَ " [Hz. Aişe (r. anha) anlattı: “Bir gece Rasûlullâh teravih namazını kaldı. Cemaat de beraberinde kaldı. İkinci gece yine kaldı, o gece cemaat çoğaldı. Daha sonra üçüncü «veya dördüncü» gece cemaat toplandı, fakat Rasûlullâh (teravihi kıldırma için) gitmedi. Sabah olunca: ‘Gece toplandığını gördüm, ama teravih namazının size farz kılınmasından korktuğum için, size teravih kıldırmadım’ diye buyurdu. Bu olay Ramazan ayında oldu”]. Bkz. [Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvaṭṭa*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Mahmûd Muhammed Halîl (Beyrût: Muessesetu’l-Risâle, 1412), “Salât”, 17 (No. 274); Buhârî, *es-Sahîh*, Buhârî, *es-Sahîh*, “Salâtu’t-Terâvîh”, 1 (No. 2012)].

⁴³³ İlgili hadis şu şekildedir: “عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ الْقَارِيِّ، أَنَّهُ قَالَ: خَرَجْتُ مَعَ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ لَيْلَةً فِي رَمَضَانَ إِلَى الْمَسْجِدِ، فَإِذَا النَّاسُ أَوْزَاعٌ مُتَفَرِّقُونَ، يُصَلِّي الرَّجُلُ لِنَفْسِهِ، وَيُصَلِّي الرَّجُلُ قِصْلِي بِصَلَاتِهِ الرَّهْطُ، فَقَالَ عُمَرُ: إِنِّي أَرَى لَوْ جَمَعْتُ هَؤُلَاءِ عَلَى قَارِيٍّ وَاحِدٍ لَكَانَ أَمْثَلًا. ثُمَّ عَزَمَ فَجَمَعَهُمْ عَلَى أَبِي بَنٍ كَعْبٍ، ثُمَّ خَرَجْتُ مَعَهُ لَيْلَةً أُخْرَى وَالنَّاسُ يُصَلُّونَ بِصَلَاةِ قَارِيَّتِهِمْ، قَالَ عُمَرُ: نِعَمَ الْبِدْعَةُ هَذِهِ، وَالَّتِي يَنَامُونَ عَنْهَا أَفْضَلُ مِنَ الَّتِي يَقُومُونَ. يُرِيدُ أَجْرَ اللَّيْلِ، وَكَانَ النَّاسُ يُقُومُونَ أَوْلَهُ [Abdurrahman b. Abdulkârî anlatır: “Ramazan’da Hz. Ömer’le beraber mescide gittik. Cemaat dağınık vaziyette, kimi kendi başına, kimi birkaç kişilik cemaate imam olarak teravih kılıyorlardı. Bu vaziyeti gören Ömer (r.a.) ‘Vallâhi bunları bir imamın arkasında toplasam, daha iyi olur’ dedi. Hemen Ubey b. K’âbi imam yaparak cemaati onun arkasında topladı. Daha sonra başka bir gece onunla mescide gittim, teravihi cemaatle kılıyorlardı. Bunun üzerine Ömer (r.a.) ‘Bu ne güzel bid’attır. ‘Fakat bu namazlarını gecenin sonuna bırakıp da bu namazdan sonra uyuyanlar, şimdi namaz kılanlardan daha faziletlidirler’ sözünü de ilâve etti. Ömer, bu sözüyle teravihi gecenin sonunda kılmayı kastediyordu. İnsanlar ise teravihi gecenin evvelinde kılıyorlardı”].” Bkz. [İmam Mâlik, *el-Muvaṭṭa*, “Salât”, 18 (No. 279); Buhârî, *es-Sahîh*, “Salâtu’t-Terâvîh”, 1 (No. 2010)].

⁴³⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 223.

⁴³⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ Kitâbi’s-Sünen*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1437), 2/633.

⁴³⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 222.

ifade eder.⁴³⁷ Hatta ilimlerin tasnifi gibi bazılarının farz-ı kifâye olduğunu belirtir.⁴³⁸ Sonradan ortaya çıkmış mendûb bir bid'at örneği olarak musannifin (r.h.) şeyhi Ebû Şâme el-Makdisî'den (ö. 665/1267) Hz. Peygamber'in (s.a.s.) mevlidinde sadakalar verip fakirlere ihsanda bulunulması, süslemeler yapılıp mutlu olunmasını aktarır.⁴³⁹ Nitekim Ebû Şâme el-Makdisî bu bid'atın kendi zamanlarının en güzel bid'atı olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁰

2.1.3. Haram Bid'atlar

Ehl-i sünnet ve'l-cemaate muhalefet eden bütün ehl-i bid'at mezhepleri haram bid'atlara örneklik teşkil eder.⁴⁴¹

2.1.4. Mekrûh Bid'atlar

Câmilerin süslenmesi ve Mushafların allanıp pullanması mekrûh bid'atlara örneklik teşkil eder.⁴⁴²

İbn Hacer el-Heytemî, kötü bid'atların anlaşılması için bazı örnekler verir. Bu örnekleri iki gruba ayıran müellif, birinci grup kötü bid'atları “*Şerîata apaçık veya dolaylı olarak aykırı olan şey. Aykırı olan bu şey Allah'a (c.c.) itaat ve yakınlık olduğu zannedilse de bazen haram bazen de mekrûh bir iştir.*”⁴⁴³ şeklinde tanımlar. Bu örneklerin biri, kendilerini (olmadıkları halde) tasavvuf ehli olduklarını iddia eden bir cemaate intisap etmek gelir. İbn Hacer bu cemaatin zühd ve takva yolunu benimsemiş gerçek tarikat şeyhlerine muhalefet eden, haramı mubâh gören ibâhiyyeden⁴⁴⁴ kimseler olduğunu ifade eder. Onun da ifade ettiği gibi bu sebeplerden ötürü bu cemaat tasavvuf ehli yerine küfür veya fık ehli olarak isimlendirilmedir.⁴⁴⁵

⁴³⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 223.

⁴³⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 224.

⁴³⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 224.

⁴⁴⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Bâ'is*, 93.

⁴⁴¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 477; İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm fî meşâlihi'l-enâm*, 2/338.

⁴⁴² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 477; İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm fî meşâlihi'l-enâm*, 2/338.

⁴⁴³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 224.

⁴⁴⁴ İbâhiyye ehli dinî emirlerin ve ahlâk kurallarını kabul etmeyen, kat'î delillerle sabit haramları dahi mubâh gören ve kendilerinden teklifin kaldırıldığını iddia ederler. Bkz. [Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî, *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-muşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1402), 74].

⁴⁴⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 224.

İbn Hacer el-Heytemî, ikinci grup kötü bid'atların bir zamana, mekâna, şahsa veya duruma has ibadetler ile alakalı bid'atlar olduğunu söyler. Bazı ibadetler bir zamana, mekâna, şahsa veya duruma has ibadetler olmalarına rağmen bazıları cehaletlerinden dolayı bu ibadetleri mutlak itaat vehmiyle genelleştirirler. Örneğin şek gününde, teşrîk gününde oruç tutmak veya visâl orucu tutmak gibi.⁴⁴⁶

Müellifin zikrettiği bid'at örneklerinden bazıları Receb ayının ilk cumasındaki gece kılınan regâib gecesi namazı ile şaban ayının yarısındaki gece kılınan namazlardır. Bu iki bid'at namaz ülkemizde de kimi çevrelerce sünnet olarak itibar edilip kılınmaktadır. İbn Hacer el-Heytemî, bu iki namazın onu güzel bulanın aksine iki münker bid'at namaz olup o ikisi hakkında gelen hadislerin mevzu olduğunu söyler. Ayrıca musannifin (r.h.), ondan önce gelenlerin ve ondan sonra gelenlerin bu hususu beyan ettiklerini⁴⁴⁷ belirtir.⁴⁴⁸ Bununla birlikte İmam İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin bu iki bid'atın uygun olduğunu söylemişse de bu görüşüne getirmiş olduğu delillerin cumhur tarafından iptal edilip görüşünün reddedildiğini belirtir.⁴⁴⁹ Daha sonra şaban ayının yarısındaki gece kılınan namazın kılınış şeklini aktaran müellif, bunların hepsinin bid'at olduğunu açık bir şekilde ifade eder.⁴⁵⁰

İbn Hacer el-Heytemî, mezkûr iki namazın bid'at olduğunu açıkça belirtmekle birlikte, bu iki geceyi avamın içinde meşhur olduğu şekilde diğer gecelerden farklı bir halde ihya etmenin şaban ayı ile ilgili gelen rivâyetlerle çelişmediğini ifade eder. Bu hususta zikrettiği ilk rivâyet⁴⁵¹ “قوموا ليلاها، وصوموا يومها” (Şaban ayının on beşinci gecesinde

⁴⁴⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 225.

⁴⁴⁷ Musannif İmam Nevevî (r.h) bu meseleyi ayrıntılı bir şekilde ele almayıp sadece bid'at olduğunu ifade etmiştir. Meselenin ayrıntıları için hocası Ebû Şâme el-Makdisî'nin kitabına yönlendirmiştir. Bkz. [Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Mutayî' (Kâhire: Mektebetu'l-İrşâd, 1428), 3/549]. Ebû Şâme el-Makdisî'nin bu mesele hakkındaki görüşleri için bkz. (el-Makdisî, *el-Bâ'is*, 142, 157).

⁴⁴⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 225.

⁴⁴⁹ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdulazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sulemî ed-Dımaşkî, *et-Tergîb 'an şalâti'r-Regâ'ibi'l-mevzû'a ve beyânü mâ fi'hâ min muhâlefeti's-suneni'l-meşrû'a*, thk. Muhammed Zuheyr eş-Şâviş, Nâsirüddîn el-Elbânî (Beyrût: Mektebetu'l-İslâmî, 1405), 28-31; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Bâ'is*, 135.

⁴⁵⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 225. Ayrıca bkz. [a.mlf., *el-Minhâcu'l-kavîm*, 141; a.mlf., *Eşrefu'l-vesâ'il ilâ fehmi's-semâ'il*, thk. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 408].

⁴⁵¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 225.

rivâyetidir.⁴⁵⁹ Müellifinde aktardığı üzere⁴⁶⁰ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî “şaban ayının yarısındaki gece ile ilgili işitilmiş makbul bir rivâyet yoktur” demiştir.⁴⁶¹

İbn Hacer el-Heytemî, bu bağlamda aktardığı bütün hadislerin neticesinde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) bu gece için özel bir namaz kılmadığını, kıldığı namazın diğer gecelerdeki gibi bir namaz olduğunu onun bu namazlarının mutlak sünnet olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶²

2.1.5. Mubâh Bid’atlar

Yiyecek, içecek ve elbiseler oldukça geniş bir alan, ikindi ve sabah vaktinin akabinde tokalaşmak gibi (şeriatla doğrudan alakalı olmayan) örnekler verilebilir.⁴⁶³

İbn Hacer el-Heytemî bu taksime gitmesinin sebebini, şeriatın kaidelerine arz edilen bir bid’at örneğinin mutlaka bu beş kısımdan birinin kapsamına gireceği şeklinde ifade etmiştir.⁴⁶⁴ Bununla birlikte İzzüddîn b. Abdisselâm, sonradan ortaya çıkan bir şeyi hangi kısma dahil edileceği hakkında da şeriatın kaidelerine arz edilip hangisiyle münasip düşüyorsa onun gibi değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁵ Ancak Ebû İshâk eş-Şâtübî bu taksime itiraz etmiştir. Çünkü ona göre şeriatın bir nasa veya kaideye dayanağı bulunan zaten bid’at sayılamaz.⁴⁶⁶ Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “أحدث في أمرنا هذا” (Kim dinimizde bulunmayan yeni bir şey ortaya çıkarırsa)” ifadesinin manasının, Kur’ân-ı Kerîm’de veya sünneti seniyyede açıkta veya gizlice yer almayan

⁴⁵⁹ İlgili rivâyet şu şekildedir: عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: فَقَدْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً، فَخَرَجْتُ، فَإِذَا هُوَ بِالْبَقِيعِ فَقَالَ: "أَكُنْتُ تَخَافِينَ أَنْ يَجِيفَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَرَسُولُهُ". قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي ظَنَنْتُ أَنَّكَ أَتَيْتَ بَعْضَ نِسَائِكَ. فَقَالَ: "إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَنْزِلُ لَيْلَةَ النِّصْفِ مِنْ شَعْبَانَ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا، فَيَغْفِرُ لَأَكْثَرِ مَنْ عَدَدَ شَعْرِ غَنَمٍ كُلِّ بِ" demiştir: “Bir gece Rasûlullâh’ı (s.a.s.) göremediğim ve aramak için dışarı çıktım. Onu (s.a.s.) Bakî’ mezarlığında buldum. Sonra şöyle buyurdu: ‘Allâh ve Rasûlü’nün sana haksızlık etmelerinden mi korkmuştun?’. Bende dedim ki: ‘Ey Allâh’ın Rasûlü (s.a.s.), hanımlarından birisinin yanına gittiğinizi zannetmiştim.’ Bunun üzerine şöyle buyurdu: ‘Allâh, Şaban ayının yarısında dünya semasına iner ve Kelb kabilesinin koyunlarının kolları sayısından daha çok günahları veya günah işleyenleri bağışlar.’”. Bkz. [Tirmizî, es-Sünen, “Savm”, 38 (No. 739)].

⁴⁶⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 226.

⁴⁶¹ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, ‘Ârizau’l-aḥveẓî fî şerḥi’t-Tirmizî, thk. Cemal Maraşlı (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1418), 3/216.

⁴⁶² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 226.

⁴⁶³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 477; İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ḳavâ’idu’l-aḥkâm fî meşâlihi’l-enâm*, 2/339.

⁴⁶⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 476.

⁴⁶⁵ İzzüddîn b. Abdisselâm, *Ḳavâ’idu’l-aḥkâm fî meşâlihi’l-enâm*, 2/337-338.

⁴⁶⁶ Şâtübî, *el-İ’tisâm*, 1/321-1322.

yeni bir görüşün ortaya atılması⁴⁶⁷ olduğunu kabul etmemiz halinde, Ebû İshâk eş-Şâtübî'nin (ö. 790/1388) itirazının yerinde bir itiraz olduğunu söylememiz mümkündür.

Görüldüğü üzere müellifin bid'at meselesinde itidalli bir yol benimsediğini söylememiz mümkündür. Şeriata aykırı olan, bir zamana, mekâna veya şahsa has bir ibadeti genelleştiren, şeriatın asıl ve kaidelerinde bir değişiklik veya yenilik ortaya koyan aslî (mekrûh/haram) bid'atlardan kesinlikle uzak durulmasını, aksi halde küfür tehlikesinin dahi söz konusu olduğunu söylemiştir. Ancak ilk asırda olmayıp sonradan ortaya çıkmış her şeyin, terkedilmesi gereken bid'at kapsamına alınmaması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Bu bağlamda medrese veya kervansaray gibi topluma önemli faydaları olan bazı bid'atların mendûb olduğunu, dinin daha iyi anlaşılmasını sağlayan islâmî ilimlerle iştigal gibi bazı bid'atların farz-ı kifâye olduğunu, hatta Kur'ân-ı Kerîm'in cem edilmesi hayati önem taşıyan bazı bid'atların vacip olduğunu ifade etmiştir.

2.2. Kıyasın Hadislerden Delili

Kıyâs, lügatte “ölçme, takdir, isabet ettirme veya bir nesneyi başka bir nesneye takdir etme” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶⁸ Istilâhî anlamına gelince usulcüler genel itibariyle kıyası: “*hakkında açık nas bulunan bir meselenin (aslın) hükmünü, aralarındaki ortak illet sebebiyle hükmü olmayan bir meseleye (fer'e) takdir edilmesi*” şeklinde tanımlarlar.⁴⁶⁹

İbn Hacer el-Heytemî, yirmi beşinci hadiste⁴⁷⁰ geçen “أَرَأَيْتُمْ لَوْ وَضَعَهَا فِي حَرَامٍ، أَكَانَ” (Bu arzuyu haram yoldan giderseniz, size *كَانَ لَهُ أَجْرٌ عَلَيْهِ وَزُرُ! فَكَذَلِكَ إِذَا وَضَعَهَا فِي الْحَلَالِ*).

⁴⁶⁷ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn*, 221; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Tuhfetu'l-ebrâr şerhu Meşâbîhi's-sunne*, thk. Nûrüddîn Tâlib (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf, 1435), 1/118; Şemseddîn Ahmed b. Suleymân b. Kemâl Paşa er-Rûmî el-Hanefî, *el-Fevâidu'l-Mutri'atu'l-Hiyâd fî Şerhi Kitâbi'r-Riyâd*, thk. Nûrüddîn Tâlib (Katar: Vezîretu'l-Evkâfî ve eş-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1435), 2/54.

⁴⁶⁸ Curcânî, *et-Ta'rîfât*, 152; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 11/370; Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî, *Ravzatu'n-nâzır ve cunnetu'l-münâzır fî usûli'l-fıkḥ 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl (Beyrût: Muessesetu'r-Reyyân, 1419), 2/140; Keâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrahmân, *Teysîru'l-vusûl ilâ Minhâci'l-Usûl min el-Menkûl ve'l-Ma'kûl*, thk. Abdulfettâh Ahmet Kutub (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîseti li'l-Tabâ'ati ve'n-Neşri, 1423), 5/153.

⁴⁶⁹ Abdulvehhâb Hallâf, *İlmu usûli'l-fıkḥ* (Kâhire: ed-Da'vetu ve Şebâbu'l-Ezher- Dâru'l-Kalem, 1430), 52; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzır*, 2/141; Ebu'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Keşfu'l-esrâr fî Şerhi Menâri'l-envâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1431), 2/197; İbn İmâmî'l-Kâmilîyye, *Teysîru'l-vusûl*, 5/154.

⁴⁷⁰ İlgili hadisin kaynağı için 216. dipnota bkz.

günah olmayacak mıydı? İşte arzunuzu helal yoldan giderdiğiniz takdirde, sizin için ecir vardır)” ifadesini şerh ederken burada “aslın zıt olmasıyla hükmünde zıt olması” şeklinde tanımladığı⁴⁷¹ “kıyâsu’l-aksın” delili olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷² Çünkü Hz. Peygamber’in (s.a.s.) mübarek ifadeleri, bir kişinin haram olan zinaya yönelmesinin kendisine günah kazandırdığı gibi haram olanı bırakıp mubah olan evliliğe yönelmesi kendisine ecir kazandırdığı anlamına gelir.⁴⁷³ Bu konuda İbn Mes’ûd’un (r.a.) şöyle bir sözü vardır: ‘Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle buyurdu: ‘Kim Allah’a (c.c.) şirk koşmadan ölürse cennete girer.’ Bende diyorum ki: Kim Allah’a (c.c.) karşı şirk koşarak ölürse cehenneme girer.’⁴⁷⁴

Müellif kıyâsu’l-aksın mukabili olan “kıyâsu’l-tard”da değinir. Kıyâsu’l-tardı “Aslın hükmünü ya daha evlâ ya eşit ya da altında bir şeyle fer’e kayıtlamak” şeklinde tanımlar.⁴⁷⁵ Daha sonra bazı usulcülerin kıyâsu’l-aksa karşı çıkışlarını, özellikle zâhirîler

⁴⁷¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 440. Ayrıca bkz. [Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1414), 593; Ebu’l-Hasen (Ebu’l-Kâsım) Seyfuddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebi el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-aḥkâm*, thk. Abdurrezzâk Afîfî (Riyâd: Dâru’s-Sumay’i, 1424), 3/227; Ebu’r-Rebî Necmüddîn Suleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî el-Hanbelî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrût: Muessesetu’l-Risâle, 1407), 3/222; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zuraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *İ’lâmu’l-muvakkî’in ‘an rabbi’l-‘âlemîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan âli-Selmân (Cidde: Dâru İbni’l-Cevzî, 1423), 2/283; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısıri el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ fî usûli’l-fıḥḥ*, thk. Abdulkâdir Abdullah el-Ânî (Kuveyt: Vezîretu’l-Evkâfî ve eş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1413), 5/46].

⁴⁷² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 440. Benzer istinbat örnekleri için bkz. [Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim*, 6/454; İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi’u’l-‘ulûm ve’l-ḥikem*, 1/701; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısıri, *el-Mu’in ‘alâ tefehhumi’l-Erba’in*, thk. Dağes b. Şebîb el-Acmiyyu (Kuveyt: Mektebetu Ehlu’l-Eser, 2012), 308].

⁴⁷³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 440; Muhammed b. Abdillâh b. Abdillaṭf el-Curdânî, *el-Cevâhiru’l-lu’lu’iyyetu fî şerhi’l-Erba’ine’n-Neveviyye*, thk. Dâru’l-Minhâc Tahkik Heyeti (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1440), 392.

⁴⁷⁴ İlgili rivâyet şu şekildedir: “عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً، وَقُلْتُ أُخْرَى: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ مَاتَ لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ النَّارَ (Abdullâh (Allâh ondan razı olsun) şöyle tahdîs etti: “Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle bir şey buyurdu: ‘Kim Allâh’a (c.c.) şirk koşmadan ölürse cennete girer.’ Bende derim ki: Kim Allâh’a (c.c.) karşı şirk koşarak ölürse cehenneme girer.’”) Bkz. [İmam Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/382 (No. 3625)]. İmam Buhârî’nin ve İmam Müslim’in aktardığı varyant müellifin aktardığı gibi olmayıp şu şekildedir: “عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ مَاتَ يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ النَّارَ (Abdullâh (Allâh ondan razı olsun) şöyle tahdîs etti: “Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle buyurdu: ‘Kim Allâh’a (c.c.) karşı şirk koşarak ölürse cehenneme girer.’ Bende diyorum ki: ‘Kim Allâh’a (c.c.) şirk koşmadan ölürse cennete girer.’”) Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, “Cenâiz”, 2 (No. 1238); Müslim, *es-Sahîh*, “İmân”, 40 (No. 92)].

⁴⁷⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 441.

kıyâsı tamamen reddedişlerini ⁴⁷⁶ belirten müellif, onların bu tutumlarını zayıf bir yaklaşım olarak değerlendirir. Çünkü İbn Hacer'in'de belirttiği üzere ulema kıyasın şartlarının tamamının mevcut olması halinde mutlak cevazı üzerine ittifak etmişlerdir. İbn Hacer bu şartları aktarmamıştır. Usulcüler nezdinde kıyasın şartları genel itibariyle şu şekildedir:

- Aslın hükmü kendine mahsûs olmaması.
 - Aslın hükmünün aklî ve şer'î kıyasın gerektirdiğine aykırı olarak gelmemesi.
 - Nasla sabit olmuş şer'i hüküm, kendine eşit olan fer'e aynen geçebiliyor olması.
- Bu şartta dört ayrı şartı ihtiva eder.
- Hüküm lugavî değil şer'î olmalı.
 - Hüküm hiç değişmeden olduğu gibi fer'e geçebilmedir.
 - Fer' asla denk olmalıdır. Asıldan aşağı olmamalıdır.
 - Fer' hakkında bir nas bulunmaması gerekir.⁴⁷⁷
- Ma'lûl olan nassın hükmü ta'lîlden sonra hiç değişmeden olduğu gibi kalmalıdır.⁴⁷⁸

İbn Hacer Tâbiîn'den nakledilen kıyası yeren ifadelerin ya nassa zıt kıyaslar olduğunu ya da şartların bazısını kaybeden kıyaslar olduğunu belirtir. Nitekim kıyasa karşı olanların yapmış oldukları muhalefetlerinin adetleri neticesinde olduğunu ve bu muhalefetlerinin bir önemi olmadığını açıkça ifade eder.⁴⁷⁹

2.3. Namazı Terkin Hükmü

Müslüman bir kimse, namazı inkâr ederek terk ederse ittifakla kafir olur ve mürted cezasıyla idam edilmesine hükmedilir. Bu noktada mezhepler arasında bir ihtilaf

⁴⁷⁶ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelusî el-Kurtubî, *el-Muḥallâ bi'l-âṣâr fî şerḥi'l-Mucellâ bi'l-iḥtişâr*, thk. Hâlid Rabbât (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1437), 2/131.

⁴⁷⁷ Zikredilen dört madde için bkz. [Molla Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî, *Tavdîhi'l-mebânî ve tenkîḥ il-meânî şerhu Muḥtsari'l-Menâr*, thk. Luey Abdurraûf el-Halîlî el-Haneî (Amman: Dâru'r-Reyyâhîn, 1442), 2/1006-1013; Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc, *Misâru'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl* (Ammân: Dâru'l-Feth, 1440), 329-331].

⁴⁷⁸ Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ ed-Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille fî'l-uşûl*, thk. Abdurrahîm Ya'kûb (Riyâd: Mektebetu'r-Ruṣd, 1429), 3/9; Âmidî, *el-İḥkâm fî uşûli'l-aḥkâm*, 3/241; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî, *Fethu'l-ğaffâr fî şerḥi'l-Menâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1422), 364; Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc, *Misâru'l-vusûl*, 326.

⁴⁷⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 441. Benzer değerlendirmeler için bkz. (Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, 6/454; Alî el-Kârî, *el-Mübînü'l-mu'în*, 518).

yoktur.⁴⁸⁰ Çünkü İbn Hacer el-Heytemî'nin de ifade ettiği üzere dinde bilinmesi zaruri olan bir farzı inkâr etmiş olur.⁴⁸¹ Bununla birlikte mezhepler, farzietini kabul etmekle birlikte tembelliği sebebiyle namazı terk eden bir müslümanın hükmü noktasında ihtilaf etmişlerdir.

İbn Hacer el-Heytemî'de sekizinci hadiste⁴⁸² geçen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ، وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ (‘‘Allah’tan başka ilâh yoktur ve Muhammed onun rasûlüdür.’’ demelerini sağlayıncaya, namaz kılıncaya ve zekât verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum.)’’ şeklindeki mübarek ifadelerinin şerhinde namazı terk eden müslüman hakkında görüşlerini aktarmıştır. Müellif mezkûr hadisin, vacipliğini inkâr etmese bile namazı terk eden bir kişinin katlinin delili olduğunu ve ulemanın ekseriyetinin görüşünün bu yönde olduğunu savunmuştur.⁴⁸³ Aynı istidlâli Musannif İmam Nevevî’de yapmıştır.⁴⁸⁴ İbn Hacer el-Heytemî’ye göre namazı terk eden müslüman bir kimse, kafir birinin aksine

⁴⁸⁰ Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, thk. Şuayb el-'Arnavût vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430), 1/123; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, thk. Zekerîya Umeyrât (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 1/532; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, thk. Sâid Bektâş (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye- Dâru's-Sirâc, 1435), 2/112; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414), 2/482; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*, thk. Muhammed Şâkir (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1415), 1/71; İmâm-ı Kureyş Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî İmâm Şâfiî, *el-Üm* (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1422), 2/563; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, *Nihâyetü'l-ma'âlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdulazîm Mahmûd ed-Dîb (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428), 2/651; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Minhâcu't-tâlibîn*, thk. Muhammed Muhammed Tâhir Şa'bân (Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 1426), 147; Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî (Riyâd: Dâru Âlemu'l-Kutub, 1417), 3/351.

⁴⁸¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Minhâcu'l-kavîm*, 201; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *el-Menhecu'l-kavîm fî mesâ'ilî't-ta'îlîm*, thk. Kusay Muhammed Nursî el-Hallâk (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1427), 337.

⁴⁸² İlgili hadis şu şekildedir: “أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ، وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ، فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَنِسَاءَهُمْ عَلَى اللَّهِ [Abdullah bin Ömer'in (r. anhumâ) tahdîs ettiğine göre: ‘‘Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle buyurdu: ‘Allâh’tan başka ilâh yoktur ve Muhammed onun resulüdür.’ demelerini sağlayıncaya, namaz kılıncaya ve zekât verinceye dek insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunu yaparlarsa, İslâm’ın hakkı olan hükümler dışında, kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Onların hesapları ise Allâh’a aittir.’’]. Bkz. [Buhârî, *es-Sahîh*, ‘‘İmân’’, 17 (No. 25); Müslim, *es-Sahîh*, ‘‘İmân’’, 8 (No. 22)].

⁴⁸³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 261.

⁴⁸⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhâcu'l-muhaddisîn ve sebîlu tâlibiyye'l-muhakkikîn fî şerhi Sahîhi Ebi'l-Huseyn Müslim ibni'l-Haccâc el-Kuşeyrî*, thk. Mâzin Muhammed es-Sirsâvî (Dimaşk: Dâru'l-Minhâcî'l-Kavîm, 1441), 2/349.

namazın farziyetine iman ederek terk etmiştir. Dolayısıyla namazı terk eden bir müslüman kafır sayılmamakla birlikte öldürülmesi gerekir.⁴⁸⁵

Musannif İmam Nevevî'nin ve Müellif İbn Hacer el-Heytemî'nin mezkûr hadisten yapmış oldukları bu istidlâl, birçok şârih tarafından tenkit edilmiştir. Bu şârihlerden biri olan Ebu's-Senâ Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451) bu mesele ile ilgili şöyle demektedir:

Nevevî bu hadiste namazı terk eden kişinin katlinin delili olduğunu ve cumhurun bu görüş üzerine olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁶ Ancak yapmış olduğu bu istidlâl doğru değildir. Çünkü burada emredilen öldürmek değil savaştır. Savaşın mubah oluşu, öldürmenin de mubah oluşunu gerektirmez.⁴⁸⁷ Burada iki tarafında fail olduğu "mufâale" babı kullanılmıştır.⁴⁸⁸ (Bir tarafın katil diğer tarafın maktul olduğu) öldürme işi kastedilmemektedir.⁴⁸⁹

Müellifin savunmuş olduğu bu görüş, Mâlikî mezhebiyle⁴⁹⁰ mensubu olduğu Şâfiî mezhebinin⁴⁹¹ görüşüdür. Hanbeli mezhebine göre ise ister namazın farziyetini inkâr etsin ister etmesin mürted olarak öldürülür.⁴⁹² Ancak Hanefî mezhebine ve Şâfiî mezhebinin imamlarından olan İmam Müzenî'ye (ö. 264/878) göre namazın farziyetini inkâr etmeyip

⁴⁸⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 261.

⁴⁸⁶ Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, 2/351.

⁴⁸⁷ Benzer ifadeler için bkz. [Ebu'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *İhkâmü'l-aḥkâm şerḥu 'Umdetu'l-aḥkâm*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî, Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Meketebetu's-Sunnetu'l-Muhammediyye, 1372), 2/219; Abdullâh b. Sâlim el-Basrî el-Şâfiî, *Ziyâu's-Sârî fî mesâliki ebvâbi'l-Buhârî* (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1433), 1/285; Seyyid Ebû Asım Nebîl b. Hâşim el-Gumerî, *Fethu'l-mennân şerḥ ve tahkîki Kitâbi'l-Dârimî Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye- Mektebu'l-Mekkiyye, 1419), 6/131].

⁴⁸⁸ Bedrüddîn el-Aynî burada şunu kastetmektedir: "قاتل-يقاتل-اقتال" fiili karşılıklı savaşan iki tarafın olduğunu ifade eder. Yoksa bir tarafın diğer tarafı öldürmesi anlamında değildir. Yani burada kastedilen mâna, namazı terk edenlerin sadece bu terkleriyle kalmayıp Müslümanlarla savaşmışlardır.

⁴⁸⁹ Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/453.

⁴⁹⁰ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelusî (Dede), *el-Beyân ve't-taḥşîl*, thk. Muhammed Haccî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408), 1/475; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zurkânî, *Şerḥ 'alâ Muḥtaşarı Ḥalîl*, thk. Abdusselâm Muhammed Emîn (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 1/273; Karâfî, *ez-Zaḥîre*, 2/283; Ebû Ömer Cemâüddîn Yûsuf b. Abdilberr en-Nemerî El-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Beşşâr A'vvâd Ma'rûf vd. (Londra: Muessesetu'l-Furkân, 1439), 3/333.

⁴⁹¹ İmâm Şâfiî, *el-Üm*, 2/563; Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muttaḥîn*, thk. Abduh Ali Kûşek (Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ, 1433), 2/175; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muḥtâc*, 1/478.

⁴⁹² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/354. Hanbeli mezhebinin imamlarından olan Takıyyüddîn, İbn Kudâme el-Makdisî'nin aktarmış olduğu bu görüşü paylaşmamaktadır. Ona göre, şâyet burada kastedilen imanın zıddında mutlak bir küfür ise, küfür akîdevî bir meseledir. Namaz diğer farzlar gibi bir farzdır. Ehl-i kiblenden birisi Hâricilerin aksine amel ile İslâm dairesinden çıkartılmaz Bkz. [Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî, *Şerḥu'l-'Umde fi'l-fikḥ*, thk. Muhammd Ecmel el-İslâhî, Zâhir b. Sâlim (Mekke: Dâru Âlemu'l-Fevâid, 1436), 2/63].

tembellikten dolayı terk eden bir müslüman mürted olmadığı gibi ölümüne de hükmedilmez. Onun cezası haptir.⁴⁹³

İbn Hacer el-Heytemî, “وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ” (*zekât verinceye dek*)” ifadesinin şerhinde, zekatını vermeyen kimse hakkında da görüşünü belirtir. Ona göre hadisteki “gaye” şart manasındadır. Dolayısıyla savaştan vazgeçmek için şehadet getirmek, namaz kılmak ve zekât vermek şart koşulmuştur. Şartlardan birinin kaybolması hepsinin kaybolması anlamına gelir.⁴⁹⁴ Ancak farziyetini inkâr etmemekle birlikte zekâtı terk eden bir kimse namazı terk eden biri gibi öldürülmez.⁴⁹⁵ Müellifin ve ulemeden muhtelif birçok kimsenin yapmış olduğu bu çıkarım çokça tenkit edilmiştir. Bu konu hakkında kendisine soru sorulan Şemsüddîn Muhammed el-Kirmânî (ö. 786/1384), mezkûr hadiste namaz ve zekâtın aynı hükümde olduğunu, ikisi için muhtelif hükümler verilemeyeceğini belirtmiştir.⁴⁹⁶ Yine Bedrüddîn el-Aynî, mezkûr hadisten namazı terk eden bir kişinin katline hükmedip aynı minvalde olmasına rağmen, zekât vermeyi terk edenin katline hükmetmeyen yaklaşımın tutarlı olmadığını ifade etmiştir.⁴⁹⁷

Genel itibariyle İbn Hacer el-Heytemî, dört mezhebin görüşlerine yer vermekle birlikte tercihini Şâfiî mezhebinden yana zikretmektedir ve delilleri ona göre aktarmaktadır. Eserinde taassuba vermemekle birlikte Şâfiî mezhebine olan bağlılığı hemen her meselede hissedilmektedir.

⁴⁹³ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Alî Cum'a Muhammed (Halep: Dâru's-Selâm, 1424), 2/112; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*, thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424), 1/514; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Huseynî ed-Dımaşkî, *Reddu'l-muhtâr 'ale'd-Durri'l-muhtâr*, thk. Husâmüddîn Muhammed b. Sâlih Ferfûr (Ammân: Dâru's-Sekâfe li't-Turâs, 1421), 2/468; Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc, *Minnetu'l-Fettâh 'alâ Merâkı'l-felâh şerhu Nûri'l-izâh* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1437), 697. İmam Muzenî'nin görüşü için bkz. (Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, 2/350; Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/289. İmam Muzenî'nin kitaplarından ulaşabildiklerimizi inceledik. Ancak onun kitaplarında bu mesele ile ilgili görüşünü beyan eden açık bir ifadesine rastlamadık. Bkz. [Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Muzenî, *el-Muhtaşar*, thk. Muhammed Abdulkâdir Şahin (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 53].

⁴⁹⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 261.

⁴⁹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 261.

⁴⁹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-derâri fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 1401), 1/123.

⁴⁹⁷ Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/454. Benzer ifadeler için bkz. [Şebbîr Ahmed ed-Diyûbendî el-Osmânî, *Fethu'l-mulhim fî şerhi Şahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî* (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1427), 1/381].

3. Hadis ile İlgili Meseleler

İbn Hacer el-Heytemî, her ne kadar fakih olarak şöhret bulmuş olsa da o, aynı zamanda döneminin önde gelen muhaddislerindendir. İmam Nevevî'nin *erba'ûnu* gibi kapsamı sınırlı bir derlemeyi şerh ederken başka hadislerden yapmış olduğu istinbatlardaki mahareti, ilmî kabullerini muhtelif birçok kaynaktan şâhit olarak getirdiği hadislerle delillendirmesi, onun hadis ilmine olan vukufiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Şimdi şerhinde hadis ilmi ve usulü ile ilgili ele aldığı meseleleri nasıl izah ettiğini örnekler eşliğinde inceleyelim.

3.1. Erba'ûn'lar ve Tasnif Sebepleri

Hadis literatüründe belirli sayılara göre derlenen birçok cüz⁴⁹⁸ çeşidi telif edilmiştir.⁴⁹⁹ Bunların en meşhuru Türkçede “kırk hadis”, Farsçada “çihil hadis (چهل حدیث)” ve Urduçada “çâlis hadîse (چالیس حدیثیں)” diye ifade edilen erba'ûnlardır. Musannif İmam Nevevî, eserinin mukaddimesinde muhaddislerin *erba'ûn* türü derlemeler ve tasnif sebepleri hakkında veciz bilgiler vermiştir. İbn Hacer el-Heytemî bu konuyu müstakil bir başlık altında incelemek yerine, musannifin verdiği bilgileri ziyadelerle zenginleştirip muhtasar ifadeleri genişleterek daha mufassal bir hale getirmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte ne musannif İmam Nevevî ne müellif İbn Hacer el-Heytemî ne de bir başka erba'ûn musannifi *erba'ûn* türü için müstakil bir tanımlamada bulunmamıştır. Bu sebepten ötürü İbn Hacer el-Heytemî'nin konuyla ilgili mülahazalarına geçmeden önce *erba'ûn* türünü özel bir ıstılah olarak ifade edecek şekilde tanımlamak yerinde olacaktır.

Klasik eserlerde *erba'ûn* türü eserler için terminolojik anlamda yapılmış bir tanıma rastlanılmamaktadır. Günümüzde bu tasnif türünü, terminoloji alanında ön plana çıkmış isimlerden biri olan merhum Mücteba Uğur “*Türkçede ‘kırk hadis’ özel tabiriyle bilinen ve kırk hadisten meydana gelen hadis derlemelerine denir*”⁵⁰⁰ şeklinde tanımlamıştır. Bir

⁴⁹⁸ Bir kişinin rivâyet ettiği veya bir konudaki hadisleri ihtiva eden hadis kitabı. Bkz. (Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 51).

⁴⁹⁹ Örnekler için bkz. [Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî, *er-Risâletu'l-mustetrafe li-beyâni meşhûri kutubi's-sunneti'l-muşerreffe*, thk. Muhammed el-Muntazır b. Muhammed ez-Zemzemi b. Muhammed el-Kettânî (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018), 86-104].

⁵⁰⁰ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 78.

diğer isim olan Abdullah Aydınli ise “*kırk veya buna yakın sayıda hadis ihtiva eden eser. Bu mânâda erba’üne hadisen veya el-ahâdisu’l-erba’ün da denir*”⁵⁰¹ şeklinde tanımlamıştır. Kanaatimizce bu tanımlar, *erba’ün* türünü belirli düzeyde ifade etseler de kâmil ve mümeyyiz değildir. Bu tanımlardan yola çıkarak *erba’ün* türü eserleri “*muhtelif bâb ve konularda, kırk veya kırk civarında hadîs-i nebeviyyeden veya hadîs-i kudsîyyeden müteşekkil derlemelerdir*” şeklinde tanımlamamız mümkündür.

Erba’ûnlar, ilk dönemlerden itibaren büyük ilgi görmüştür ve bu türden sayılmayacak kadar çok eser tasnif edilmiştir.⁵⁰² Muhaddislerin bu tasnif türüne rağbet göstermelerinin birçok sebebi vardır. Ezberlenmesinin kolay olması, adedin ihtiva ettiği anlam, hacminin latif faydasının büyük olması, kendilerinden talep edilmesi⁵⁰³ veya daha önceki âlimlere uymak istemeleri gibi⁵⁰⁴ sebepleri olmakla birlikte konuyla ilgili rivâyet,⁵⁰⁵ bu sebeplerin en meşhur olanıdır. Şimdi İbn Hacer’in kırk hadis rivâyeti ile ilgili mülâhazalarına geçelim.

3.1.1. “Kim din işleri ile alakalı benden kırk hadis naklederse...”

Rivâyeti

Hiç şüphesiz erba’ûn telifi sebepleri arasında zikredilen en meşhur sebep Hz. Peygamber’e (s.a.s.) isnat edilen “*من حفظ على أمتي أربعين حديثا ينتفعون بها بعث الله يوم القيامة فقها عالما*” (Kim ümmetime kendisinden faydalandığı kırk hadis naklederse

⁵⁰¹ Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 68.

⁵⁰² Nevevî, *el-Erba’üne’n-Neveviyye*, 39; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 107.

⁵⁰³ Örneğin Zekiyyüddîn El-Munzirî (v. 656/1258) bu durumu erba’îninde şu şekilde ifade etmektedir: “*Muhakkak ki sen benden sana ahkâm hadislerinden ezberleyeceğin, tefekkürüne günler boyu gayret göstereceğin ve sana kolay olması amacıyla senetsiz olan kırk hadis toplamamı istedin. Bende Allâhu Teâlâ’ya istiarede bulundum ve senin bu arzuna karşılık verip isteğini yerine getirdim. Bu eserdeki hadisleri Buhârî ve Müslim’in –Allâhu Teâlâ o ikisine rahmet etsin- sahihlerinden veya ikisinden birinin tek rivâyet ettiği hadislerden tahrîc ettim. (Bu amelde) Allâh ‘dan dileğim onun bana, sana ve diğer bütün Müslümanlara faydalı olmasıdır. Şüphesiz ki Allâh, merhametlilerin en merhametlisidir*”.

• Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdulazîm b. Abdilkavî el-Munzirî, *Erba’üne hadîşen fi’l-ahkâm mimmâ revâhu’ş-şeyhân ev ehaduhumâ*, thk. Seyyid İzzet el-Mursî, Muhamed İvad el-Menkuş (Kâhire: Dârul-Haremeyn, 1422), 15-16.

⁵⁰⁴ Örneğin Abdülğâfir b. İsmâîl el-Fârisî (v. 529/1134-35) bu hususu şu şekilde dile getirmektedir: “*Hadis ashâbının tasnif edilmiş erba’înlere verdikleri önemi gördüğümde bende onların derlenmesine önem gösterdim*”. Bkz.[Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed es-Silefî, *Kitâbu’l-erba’în el-mustağnî bi-ta’yini mâ fihi ‘ani’l-mu’in*, thk. Abdullâh Râbîh (Dımaşk: Mektebetu Dâru’l-Beyrûtî, 1412), 30]. Elbette ki kendilerinden öncekilere yönelik bu mutâbıklığın sebebi sünnet-i seniyyeye hizmet ve ahkâm-ı islâmı muhafaza içindir.

⁵⁰⁵ Söz konusu rivâyet müstakil başlık altında incelenecektir.

Allah, kıyamet gününde onu fakih ve âlim olarak diriltir)” rivâyettir.⁵⁰⁶ Bu rivâyet İmam Nevevî ve İbn Hacer el-Heytemî’nin belirttiklerine göre⁵⁰⁷ Hz. Ali’den (ö. 40/661),⁵⁰⁸ Abdullâh b. Mes‘ûd’dan,⁵⁰⁹ Selmân el-Fârisî’den [v. 36/656 (?)],⁵¹⁰ Muâz b. Cebel’den (ö. 17/638),⁵¹¹ Ebû Derdâ’dan,⁵¹² Abdullâh b. Ömer’den (ö. 73/693),⁵¹³ Enes b. Mâlik’den (ö. 93/711-12),⁵¹⁴ Ebû Hureyre’den,⁵¹⁵ Ebû Saîd el-Hudrî’den (ö. 74/693-94),⁵¹⁶ Abdullâh b. Abbâs’dan,⁵¹⁷ Ebû Umâme’den (ö. 86/705),⁵¹⁸ Câbir b.

⁵⁰⁶ (حفظ على) ifadesi, bazı tez ve makalelerde gündelik hayatta sık kullanılan “ezberlemek” manasında tercüme edilmiştir. Ancak kanaatimiz odur ki (حفظ على) ifadesi mezkûr rivâyette “nakletmek” manasında tercüme edilmelidir. Kelimelerin sözlük anlamı mühimdir. Ancak bir kelimenin sadece bir manası olmadığı gibi herhangi bir kelime her yerde aynı anlamda kullanılmaz. İfadelerin manasının doğru tespiti için ilgili kaynaklara müracaat etmek gerekir. Muhakkak ki, Kur’an’da geçen bir kelimenin kullanıldığı ayette ne anlama geldiğini tespit ederken tefsirlere başvurmak ne derece zaruriyse; bir kelimenin hadislerde ne anlama geldiğini öğrenebilmek için şerhlere başvurmak da o derece zaruridir. Zira şerh edebiyatının yegâne hedefi, hadislerde geçen kelimelerin lugavî anlamının aktarılması olmayıp zikredildiği rivâyette geldiği anlamın doğru şekilde tespit edilmesidir. (حفظ على) ifadesine şârihler tarafından verilen mana için bkz. [Nevevî, *el-Erba’üne’n-Neveviyye*, 134; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 101; İbnü’l-Mülakkin, *el-Mu’in ‘alâ tefehhumi’l-Erba’in*, 59; Alî el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, 1/517; Ebu’l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn ed-Dihlevî, *Lema’âtu’t-tenkîh fî şerhi Mişkâtü’l-Meşâbih*, thk. Takiyyüddîn en-Nedvî (Dimaşk: Dâru’n-Nevâdir, 1435), 1/598; Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcil’ârifîn b. Nûreddîn Alî el-Münâvî, *Fezû’l-kadîr şerhu Câmiu’s-Sağîr min Ehâdisi’l-Beşîri’l-Nezîr*, thk. Ahmed Abdusselâm (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422), 6/154; Ebu’l-Hasan Ubeydullâh b. Muhammed Abdisselâm el-Mubârekfûrî, *Mir’âtu’l-mefâtîh Şerhu Mişkâtü’l-Mefâtîh*, thk. Muhammed b. Suleymân b. Muhammed Emîn (Riyâd: Medarul-Kabes li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1438), 2/87.

⁵⁰⁷ Nevevî, *el-Erba’üne’n-Neveviyye*, 37; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 101.

⁵⁰⁸ İbnü’l-Cevzî, *l-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/119; Sadru’d-dîn Ebî Ali el-Hasan b. Muhammed el-Bekrî, *Kitâbu’l-erba’in*, thk. Muhammed Mahfûz (Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1400), 29.

⁵⁰⁹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetu’l-evliyâ ve tabakâtu’l-asfiyâ* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1416), 4/189; Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Huseyn ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Kitâbu’l-erba’ini’l-buldâniyye (Erba’üne hadîsen li-erba’üne şeyhen min erba’üne beldeten ‘an erba’in min erba’in li-erba’in fî erba’in)*, thk. Abdu’l-Hâc Muhammed el-Harîrî (Beyrût: el-Mektebetu’l-İslâmiyye, 1414), 43; İbnü’l-Cevzî, *l-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/119.

⁵¹⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/98; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu’l-mizân*, 3/557.

⁵¹¹ Râmhürmüzî, *el-Muḥaddisu’l-fâsıl*, 143.

⁵¹² Beyhakî, *el-Câmi’u’l-muşannef*, 3/239.

⁵¹³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî El-Kurtubi İbn Abdilber, *Câmi’u’l-beyânî’l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbeğî fî rivâyetihî ve Hamlihî*, thk. Şuayb el-‘Arnavût (Beyrût: Muessesetu’r-Risale Nâşîrûn, 1436), 64; İbnü’l-Cevzî, *l-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/24.

⁵¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu aşhâbi’l-Hadîs*, 46; İbn Abdilber, *Câmi’u’l-beyânî’l-ilm*, 65; İbnü’l-Cevzî, *el-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/125; İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 7/478; Bekrî, *Kitâbü’l-erba’in*, 44; Ebu’l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn b. Abdirrahmân el-Kurdî el-İrâkî, *el-Muğnî ‘an ḥamli’l-esfâr fî’l-esfâr fî tahrîci mâ fî’l-İhyâ’i mine’l-aḥbâr*, thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdilmaksûd (Riyâd: Dâru’t-Tâberiyye, 1415), 1/12 (No. 15).

⁵¹⁵ Râmhürmüzî, *el-Muḥaddisu’l-fâsıl*, 144; Beyhakî, *el-Câmi’u’l-muşannef*, 3/239; İbnü’l-Cevzî, *el-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/121; İbn Abdilber, *Câmi’u’l-beyânî’l-ilm*, 65.

⁵¹⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/121; Bekrî, *Kitâbü’l-erba’in*, 40.

⁵¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu aşhâbi’l-Hadîs*, 47; İbnü’l-Cevzî, *el-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/123; Ebû Bekr Muhammed b. Huseyn b. Abdillâh el-Bağdâdî el-Âcurrî, *Kitâbu’l-erba’in*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr (Riyâd: Edvâu’s-Selef, 1420), 65.

⁵¹⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-İlelu’l-mutenâhiye*, 1/122; Bekrî, *Kitâbü’l-erba’in*, 42.

Semure'den [v. 66/685-86 (7)],⁵¹⁹ Abdullâh b. Amr İbnü'l-Âs'dan (ö. 65/684-85)⁵²⁰ ve Nuveyre'den⁵²¹ (Allah hepsinden razı olsun) rivâyet edilmiştir.

İbn Hacer el-Heytemî, bu rivâyetin kırk hadis nakledenler için bir müjde olduğunu açıkça belirtir. Ona göre kişi ezberlemediği rivâyetleri bile nakletse, bu müjdenin kapsamına girer ve hadisleri tam ezberlemese bile sevabı tam olur. Ancak ezberlediği halde nakletmeyip sadece kalbinde taşısa bu müjdenin kapsamına girmez.⁵²² Nitekim muhaddislerden kimileri bu müjdenin kapsamına girebilmek için erba'ûn derlediklerini açıkça ifade etmişlerdir. Örneğin Mollâ Alî el-Kârî telif ettiği erba'ûnun mukaddimesinde bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “(Ey Rabbim!) Temennim dünyada iken sünnetten ‘Kim ümmetime kırk hadis naklederse’ şartına dâhil olup, ahirette ise senden (peygamberinin صلى الله عليه وسلم şu haberindeki)’ ona kıyamet gününde şâhit ve şefaâtçi olurum’ mükâfata nail olmaktır.”⁵²³

3.1.2. Kırk Sayısının Mahiyeti

Kırk sayısı, İslâm ilimleri ve sanatlarının hemen her alanında ihtimam görmüş bir rakamdır.⁵²⁴ Bu ihtimamın sebebi kırk sayısının naslarda delalet ettiği kemâlât anlamıdır. Mollâ Ali el-Kârî'nin de ifade ettiği gibi bu adet zahirde kemâl olma durumunun en düşük halidir.⁵²⁵ Hz. Mûsâ'nın (a.s.) Tûr Dağı'nda geçirdiği sürenin kırk gün olması⁵²⁶, insanın olgunluğa kırk yaşında ulaşması⁵²⁷, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nübüvvetin kırk yaşında gelmesi, açıktan tebliğe Müslümanların adedinin kırka ulaştıktan sonra başlanması ve bunun gibi birçok örnekte bu rakamın ön plana çıktığı görülmektedir. Müellif İbn Hacer el-Heytemî'de kırk sayısının önemine dikkat çekmiştir ve konuyla ilgi şu ifadelere yer vermiştir:

⁵¹⁹ Âcurrî, *Kitâbu'l-erba'in*, 125.

⁵²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-İlelû'l-mütenâhiye*, 1/124.

⁵²¹ Bekrî, *Kitâbü'l-erba'in*, 45; İbnü'l-Cevzî, *el-İlelû'l-mütenâhiye*, 1/126.

⁵²² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 102-103.

⁵²³ Molla Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî, *er-Ravdatü'l-behiyye fî şerhi'l-ehadisi'l-kudsiyyeti'l-erba'iniyye*, thk. Nezîr Muhammed Mektebî (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1424), 28. Benzer bir diğer örnek için bkz. (Silefî, *Kitâbu'l-erba'in*, 28).

⁵²⁴ İskender Pala, “Kırk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 22/466-467.

⁵²⁵ Alî el-Kârî, *el-Mübînü'l-mu'in*, 99.

⁵²⁶ el-Bakara 2/51.; el-A'râf Sûresi 7/142.

⁵²⁷ el-Ahkâf 46/15.

Bişru'l-Hâfi (ö. 227/841) bu adedin tercih edilmesine “Ey hadis ehli! her kırk hadisten biriyle amel edin” şeklinde işaret etti. Benzer şekilde Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) “mallarınızdan kırkta birini ödeyiniz; her kırk dirhemden bir dirhem (zekât için) vardır”.⁵²⁸ Yani: 200 dirheme ulaşması halinde vacip olur. Eğer daha az olursa vacip olmaz. Benim anladığım: kırkta bir sayısı, bütünlüğü ifade eden küçük sayıdır. Zekât hadisinin de işaret ettiği üzere malın kırkta biri geriye kalan için bir tezkiyedir”⁵²⁹.

⁵²⁸ Müellifin aktardığı lafızların birebir aynısı tespit edemedik. Aynı rivâyet farklı lafızlarla şu şekilde rivâyet edilmiştir: عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - قَالَ زُهَيْرٌ: أَحْسَبُهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنَّهُ قَالَ: "هَاتُوا رُغْعَ الْعُشُورِ مِنْ كُلِّ أَرْبَعِينَ دِرْهَمًا دِرْهَمًا، وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ شَيْءٌ حَتَّى تَتِمَّ مِائَتِي دِرْهَمٍ، فَإِذَا كَانَتْ مِائَتِي دِرْهَمٍ فَفِيهَا خُمُسُهُ دِرْهَمًا، فَمَا زَادَ فَعَلَى حِسَابِ ذَلِكَ، وَفِي الْغَنَمِ فِي أَرْبَعِينَ شَاةً شَاةً، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ إِلَّا تِسْعٌ وَثَلَاثُونَ فَلَيْسَ عَلَيْكَ فِيهَا شَيْءٌ". وَسَأَقِ صِدْقَةَ الْغَنَمِ مِثْلَ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: "وَفِي الْبَقَرِ فِي كُلِّ ثَلَاثِينَ تَبِيعٌ، وَفِي الْأَرْبَعِينَ مُسِنَّةٌ، وَلَيْسَ عَلَى الْعَوَامِلِ شَيْءٌ، وَفِي الْإِبِلِ". فَذَكَرَ صِدْقَتَهَا كَمَا ذَكَرَ الزُّهْرِيُّ. قَالَ: "وَفِي خُمْسِي وَعِشْرِينَ خُمُسُهُ مِنَ الْغَنَمِ، فَإِذَا زَادَتْ وَاحِدَةً فَفِيهَا ابْنَةُ مَخَاضٍ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ بِنْتُ مَخَاضٍ فَابْنُ لَبُونٍ ذَكَرٌ، إِلَى خُمْسِي وَثَلَاثِينَ، فَإِذَا زَادَتْ وَاحِدَةً فَفِيهَا بِنْتُ لَبُونٍ إِلَى خُمْسِي وَأَرْبَعِينَ، فَإِذَا زَادَتْ وَاحِدَةً فَفِيهَا حَقَّةٌ طَرَوْقَةُ الْجَمَلِ إِلَى سِتِّينَ". ثُمَّ سَأَقِ مِثْلَ حَدِيثِ الزُّهْرِيِّ. قَالَ: "فَإِذَا زَادَتْ وَاحِدَةً - يَعْنِي وَاحِدَةً وَتِسْعِينَ - فَفِيهَا حِقَّتَانِ طَرَوْقَتَا الْجَمَلِ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ، فَإِنْ كَانَتْ الْإِبِلُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، فَفِي كُلِّ خُمْسِينَ حَقَّةً، وَلَا يُفَرَّقُ بَيْنَ مُجْتَمِعٍ وَلَا يُجْمَعُ بَيْنَ مُفْتَرِقٍ خَشْيَةَ الصَّدَقَةِ، وَلَا تُؤْخَذُ فِي الصَّدَقَةِ هَرِمَةٌ وَلَا ذَاتُ عَوَارٍ، وَلَا تَيْسٌ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ الْمُصَدِّقُ، وَفِي النَّبَاتِ: مَا سَقَتَهُ الْأَنْهَارُ أَوْ سَقَتِ السَّمَاءُ: الْعُشْرُ، وَمَا سَقَى الْعَرَبُ فَفِيهِ نِصْفُ الْعُشْرِ". وَفِي حَدِيثِ عَاصِمٍ وَالْحَارِثِ: "الصَّدَقَةُ فِي كُلِّ عَامٍ". قَالَ زُهَيْرٌ: [Hz. Ali (r.a.) Hz. Peygamber'den (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle -ki Zuheyr "Ali'nin (r.a.) Hz. Peygamber'den (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle rivâyet ettiğini zannediyorum" rivâyet etmiştir: "Gümüşten kırkta birleri zekât olarak veriniz. Her kırk dirhemden bir dirhem, iki yüz dirheme varmadıkça sizin üzerinize zekât olarak hiçbir şey yoktur. İki yüz dirhem olduğunda onun beş dirhemi zekât olarak verilir. Bundan fazlası hesabına göredir. Davarda her kırk koyunda bir koyun zekât vardır. Yalnız otuz dokuz koyun varsa, onda senin üzerine zekât olarak hiçbir şey yoktur" (Ebû İshâk) davarın zekâtını Zuhri gibi nakletti ve 'Sığırdaki her otuz tanede bir yaşını bitirip iki yaşına basmış bir erkek sığır zekât olarak verilir. Kırk sığırdaki ise, iki yaşını bitirip üç yaşına basmış bir dişi sığır zekât olarak verilir. Âmil olarak çalışanlara zekât olarak bir şey yoktur'. Develerin zekâtını da Zuhri'nin zikrettiği gibi nakletti 'Yirmi beş deveye beş koyun, (zekât) vardır. (Bundan) bir tane fazla olursa, otuz beş kadarı için bir yaşını bitirip iki yaşına basmış bir dişi deve (zekât) vardır. Eğer bir yaşını bitirip iki yaşına basmış dişi deve olmazsa iki yaşını bitirip üç yaşına basmış bir erkek deve (verilir.) Bundan bir tane fazla olunca kırk beş kadar iki yaşını bitirip üç yaşına basmış bir dişi deve (zekât) vardır. Bir tane fazla olunca altmışa kadar onda erkek deveye çeki-lobileri üç yaşını bitirip dört yaşına basmış bir dişi deve (zekât) vardır' dedi. Sonra da Zuhri'nin hadisinden benzerini nakletti ve: "Bir tane fazla yani doksan bir olunca yüz yirmiye kadar onda erkek deve e çekilebilen üç yaşını bitirip dört yaşına basmış iki dişi deve zekât olarak verilir. Şâyet develer bundan çok olursa, her elli deveye üç yaşını bitirip dört yaşına basmış bir dişi deve zekât olarak verilir. Korkusuyla toplu olan mal ayrılmaz. Ayrı olan da bir araya toplanmaz. Zekâtta ne yaşlı ne ayıplı ne de döl hayvanı alınmaz. Ancak zekât memuru dilerse (alabilir.) İrmakların suladıkları veya yağmurun suladığı bitkilerde oşur vardır. Büyük kovalarla sulananlarda ise, oşrun yarısı vardır." Âsim ve el-Hâris'in hadisinde suda vardır: "Zekât, her sene (vaciptir)" Zuheyr dedi ki: "Zannedirim (Ebû İshâk "zekât" her sene) bir defa (vaciptir)" dedi. Âsim'in hadisinde şu vardı: "Develerin arasında ne bir yaşını bitirip iki yaşına basmış dişi deve ne de iki yaşını bitirip üç yaşına basmış erkek deve olmadığı zaman on dirhem (gümüş) veya iki koyun (verilir)". Bkz. [Ebû Dâvûd, es-Sünen, "Zekât", 4 (No. 1572)].

⁵²⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 104.

Kanaatimizce erba'ûn teliflerinde kırk adedinin nasslarda ifade ettiği bu anlam temel etken olmasa da etkisi net bir şekilde görülmektedir ve muhaddislerce göz ardı edilmeyip eserlerine yansıtılmıştır.

3.1.3. “Erba'ûn Rivâyeti” İle Amel Etmenin Hükümü

İbn Hacer el-Heytemî, “kırk” sayısının önemini ifade ettikten sonra “erba'ûn rivâyeti” ile amel etme meselesini ele alır. Geçmiş ulemanın mezkûr rivâyetiyle ilgili kanaatini ortaya koymak isteyen müellif, konuyla ilgili görüşünü belirtmeden önce kendisinden önceki muhaddislerin görüşlerini aktarır.⁵³⁰ Müellifin de aktardığı üzere Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Alî İbnü's-Seken, Ebû Bekr el-Beyhakî ve İbn Asâkir (ö. 571/1176), “erba'ûn” rivâyetin bütün tariklerinin zayıf olduğunu söylemişlerdir.⁵³¹ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nispet edilmesinin doğru olmadığını söylemiştir.⁵³² Nitekim İbn Hacer el-Askalânî, mezkûr rivâyetin bütün tariklerini bir cüzde topladığını ve hiçbirinin illetten kurtulamadığını belirtmiştir.⁵³³

Görüldüğü üzere müteahhir ulemanın “erba'ûn rivâyeti” ile ilgili genel kanaati, kendisiyle amel edilemeyecek düzeyde şiddetli zayıf olduğu yönündedir. Bununla birlikte Hâfız es-Silefî (ö. 576/1180), bu rivâyete ulemadan bir grubun sahih hükmü verdiğini söylemişse de⁵³⁴ müellifin de belirttiği üzere bu görüşe itibar edilmemiştir.⁵³⁵ İmam Munzirî Hâfız es-Silefî'nin bu ifadesine cevaben “*Onun bu yaklaşımının sebebi, zayıf hadislerin birbirlerini desteklediklerinde kuvvet oluşması görüşünü alması olabilir.*” demiştir.⁵³⁶ Ancak burada zayıf hadisin bütün çeşitleri kastedilmemiştir.⁵³⁷ Çünkü bazı

⁵³⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 105.

⁵³¹ Ebu'l-Hasan Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelu'l-vâride fi'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefi (Riyâd: Dâru't-Taybe– Dâru İbnu'l-Cevzî, 1405), 6/34; Beyhakî, *el-Câmi'u'l-muşannef*, 3/241 (No. 1598); İbn Abdilber, *Câmi'u'l-beyânî'l-ilm*, 65; İbn Asâkir, *Kitâbü'l-Erba'îne'l-büldâniyye (Erba'üne ḥadîşen li-erba'îne şeyḥan min erba'îne beldeten 'an erba'in min erba'in li-erba'in fi erba'in)*, 44.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye*, 1/126.

⁵³³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Telhîşü'l-habîr fi tahrici eḥâdîsi'r-râfi'iyi'l-kebîr*, thk. Ebû 'Âsım Hasan b. 'Abbâs b. Kutub (Kâhire: Mektebetu Kurtuba, 1416), 3/202 (No. 1428).

⁵³⁴ Silefî, *Erba'üne'l-büldâniyye*, 28. Hâfız el-Munzirî Silefî'nin bu ifadesine cevaben şöyle demiştir: “*Onun bu yaklaşımının sebebi, zayıf hadislerin birbirlerini desteklediklerinde kuvvet oluşması görüşünü alması olabilir.*” Bkz. [İbnü'l-Mulakkîn, *el-Mu'in 'alâ tefehhumi'l-Erba'in*, 60; Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el- Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 2/322].

⁵³⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 106. 99, 34, 98, 94

⁵³⁶ İbnü'l-Mulakkîn, *el-Mu'in 'alâ tefehhumi'l-Erba'in*, 60; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 106.

⁵³⁷ Nasıl ki sahih ve hasen hadis kendi içinde kısımlara ayrılıyorsa, zayıf hadiste kendi içinde birçok kısma ayrılır. Bu kısımlandırma râvinin veya senedin durumuna göre ya da zahirde mevzu görünmesine

zayıf rivâyetler birbirini destekleyerek kuvvet bulsalar da bazıları barındırdıkları zayıflığın şiddetinden veya sorunu tedavi eden devânın yetersiz kalmasından dolayı izale olmaz.⁵³⁸ Zira İmam Munzirî'nin de ifade ettiği üzere senedin muzlim⁵³⁹ olması veya zayıflığının şiddetiyle meşhur olan biri olduğunda senet, tariklerinin çokluğuyla ne kuvvet bulur ne de hüccet olarak kullanılır.⁵⁴⁰ Örneğin mestur gibi zayıf hadisin kimi çeşitleriyle, kendisini destekleyen başka tarikler bulunca amel edilebilirken metruk gibi çeşitler ile hiçbir surette amel edilemez.⁵⁴¹ Daha önce de belirtildiği üzere “erba’ûn rivâyetinin” bütün senetlerinde, kendisiyle amel etmeye engel olan bir zayıflık vardır. Dolayısıyla mezkûr rivâyetle faziletli amellerde dahi amel edilemez.

Müellif İbn Hacer el-Heytemî, “erba’ûn rivâyetinin” zayıf olup mevzu olmadığını açıkça belirtmekle birlikte “imamlar, her ne kadar uydurma olmasa da şiddetli zayıf olan bu rivâyete nasıl itimat ederler?” sorusunun akıllara gelebileceğini göz önünde bulundurmuştur. Bu soruyu şu şekilde cevaplamıştır:

Biz bu rivâyetin şiddetli zayıf olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü imamların işaret ettiği gibi bu rivâyetin bütün tariklerinde çokça yalan söyleyen veya yalancılıkla itham olunmuş râviler olduğu görüşü doğru değildir. Bu rivâyeti şiddetli zayıf olduğunu kabul etsek bile anlaşılması gereken imamların bu rivâyete itimat etmedikleridir. Bilakis musannifinde zikredeceği üzere bu rivâyetin dışındaki diğer sahih hadislerle itimat ederler.”⁵⁴²

Müellif 'in de belirttiği üzere İmam Nevevî, eserini mezkûr rivâyete değil “لِيُبَيِّنَ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ ، عَنِ النَّبِيِّ”⁵⁴³ hadisi ile (burada olan, olmayana tebliğ etsin) الشَّاهِدُ الْغَائِبِ

rağmen bâtınında sıdk barındırma ihtimaline karşı ihtiyaten yapılmıştır. Bkz. (İbnü's-Salâh, *Muḥaddime*, 99).

⁵³⁸ İbnü's-Salâh, *Muḥaddime*, 34; Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn b. Abdurrahmân el-Kurdî el-İrâkî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423), 1/159; Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Suneykî el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî bi-şerhi ('alâ) Elfiyyeti'l- 'Irâkî*, thk. Senâullâh ez-Zahidî (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1440), 98; Zafer Ahmed b. Latîf el-Usmânî et-Tehânevî, *Qavâ'id fî 'Ulûmî'l-Hadîs*, thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1439), 94.

⁵³⁹ Muzlim (المُزَلِّم): Râvilerinin çoğu mechûl olan senede muzlim denir. Bkz. [Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 242; Abdullâh b. Abdurrahman es-Sa'd, *el-Mufasssalu fî şerhi'l-mûkîza* (Riyâd: Dâru'l-Tevhîd li'l-Neşr, 1439), 278; Gavrî, *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Hadîsiyye*, 741.

⁵⁴⁰ Alî el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuḥbeti'l-Fiker*, 294.

⁵⁴¹ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *Zaferü'l-emânî fî Muḥtaşari'l-Cürcânî*, thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429), 1/186.

⁵⁴² İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 106.

⁵⁴³ İlgili hadis şu şekildedir: “ وَأَمْسَكَ إِنْسَانٌ بِخَطَامِهِ - أَوْ بِرَمَامِهِ - قَالَ: ” أَتَيْتُ شَهْرَ هَذَا ؟ فَسَكَنَتْنا. ” قَالَ: ” قُلْنَا: بَلَى. قَالَ: ” أَتَيْتُ يَوْمَ النَّحْرِ ؟ ” قُلْنَا: بَلَى. قَالَ: ” أَتَيْتُ يَوْمَ هَذَا ؟ فَسَكَنَتْنا. ” قَالَ: ” أَتَيْتُ يَوْمَ هَذَا ؟ فَسَكَنَتْنا. ” قَالَ: ” أَتَيْتُ يَوْمَ هَذَا ؟ فَسَكَنَتْنا. ” قَالَ: ” أَتَيْتُ يَوْمَ هَذَا ؟ فَسَكَنَتْنا. ”

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " نَضَرَ اللَّهُ أَمْرًا سَمِعَ مَقَالِي، فَوَعَاَهَا وَحَفِظَهَا وَبَلَّغَهَا، فَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ [İbn Mes'ûd'un (r.a.) aktardığına göre Hz. Peygamber (salât ve selâm onun üzerine olsun) şöyle buyurmuştur: "Allah, bizden herhangi bir şeyi işiten ve işittiği gibi de tebliğ edip başkalarına aktaran kişinin yüzünü ak etsin. Çünkü tebliğ edilen kişi, benden işiterek tebliğ edenden daha anlayışlı ve kavrayışlı olabilir."]"⁵⁴⁴ hadisine itimat ederek derlediğini ifade etmiştir.⁵⁴⁵

"Erba'ûn" rivâyeti üzerine yaptığımız çalışmada mezkûr rivâyetin ulaştığımız 14 sahabîden aktarılan bütün senetlerini inceledik. Her ne kadar rivâyet birçok farklı kanaldan gelmiş olsa da ulaştığımız senetlerin râvileri, ya hadis uydurduğu üzerinde ittifak edilmiş ya da cerh ve ta'dil imamı tarafından yalancılıkla itham edilmiştir. Bu durum da bize mezkûr rivâyetin herhangi bir varyantıyla amel edilemeyeceğini göstermektedir. Müellif İbn Hacer el-Heytemî'nin eserlerinde söz konusu rivâyet ile ilgili bir araştırma yaptıysak da bu ifadelerini açıklayan veya delillendiren bir bilgi tespit edemedik. Bununla birlikte hadis usulünün önde gelen birçok ismi, mezkûr rivâyeti kendisiyle amel edilemeyecek derecede şiddetli zayıf kabul etmektedirler. Örneğin Şemsüddîn es-Sehâvî zayıf hadislerin birbirini desteklemede yetersiz kalmasından sonra "Kim ümmetime kırk hadis naklederse" rivâyetini örnek olarak zikreder ve şöyle der:

Nevevî bu hadisin birçok tarihinin olmasıyla birlikte hafızların onun zayıflığı üzerinde ittifak ettiğini söylemiştir. Nitekim tariklerinin çokluğu onu itibar derecesine ulaştırmada güçsüz kalmıştır. Öyle ki kendisi ile amelin hiçbir surette caiz olmadığı reddedilmiş münker mertebesinde kendisiyle faziletli işlerde amel etmenin caiz olduğu zayıf mertebesine yükseltmede birbirlerini destekleyememişlerdir. Belki de bu zayıf tarikler kendisinde basit bir

حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْمِيهِ بِغَيْرِ اسْمِهِ، فَقَالَ: " أَلَيْسَ بِذِي الْحِجَّةِ ؟ " قُلْنَا: بَلَى، قَالَ: " فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ، وَأَمْوَالَكُمْ، وَأَعْرَاضَكُمْ يَبْنِيكُمْ حَرَامٌ [Ebû Bekir'in (r. a.) zikrettiğine göre Rasûlullâh (salât ve selâm onun üzerine olsun) devesi üzerinde oturdu. Devenin dizginini bir adam tutuyordu. "Bugün hangi gündür?" diye sordu. Biz sessiz kaldık, öyle ki başka bir isim ile tesmiye edecek zannettik. "Kurban günü değil mi?" buyurdu. "Evet" dedik. Sonra "Bu ay hangi aydır?" diye sordu. Yine sessiz kaldık, öyle ki isminden başka bir isim ile tesmiye edecek zannettik. "Zilhicce değil mi?" buyurdu. "Evet" dedik. (Sonra) "Bu hangi şehirdir?" diye sordu. Yine sustuk, öyle ki isminden başka bir isim ile tesmiye edecek zan ettik. "Mekke değil mi?" buyurdu. "Evet" dedik. (Bunun üzerine) buyurdu ki: "Kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız bu şehir içinde, bu ayda bugünün haramlığı kadar diğerine haramdır. Burda olan, olmayana tebliğ etsin. Olabilir ki şahit olan kimse, kendisinden daha iyi anlayan birine tebliğ etmiş bulunur." Bkz. [Buhârî, es-Sahîh, "İlim", 9 (No. 67); Müslim, es-Sahîh, "Kasâme ve'l-Muhâribîn", 9 (No. 1679)].

⁵⁴⁴ Tirmizî, es-Sünen, "İlim", 7 (No. 2656); İbn Mâce, es-Sünen, "Sünnet", 18 (No. 232).

⁵⁴⁵ Nevevî, el-Erba'ûne'n-Neveviyye, 43.

zayıflığın olduğu tariklerin derecesindedir. Eğer bu hadisin kaynağı basit bir zayıflıktan geldiği farz edilseydi hasen li ğayrihi mertebesine yükselmiş olurdu.⁵⁴⁶

3.2. Faziletli Amellerde Zayıf Hadisle Amel Etmenin Caiz Oluşu

Sahih veya hasen hadisin şartlarından birini veya birkaçını taşımamakla beraber, mevzû olduğu da söylenmeyen rivâyetlere zayıf denir.⁵⁴⁷ Zayıf hadisle amel meselesinde muhtelif görüşler aktarılmış olmakla birlikte cumhurun görüşü, akîdevî ve fikhî meselelerde delil olarak kullanılmasının haram olup faziletli amellerde zayıf hadisle amel edilmesinin caiz olduğudur.⁵⁴⁸ İmam Ahmed b. Hanbel bu konuyla ilgili şöyle demiştir:

Rasûlullâh'dan –salât ve selâm onun üzerine olsun – helal ve haram, sünnetler veya ahkâm hakkında rivâyette bulunduğumuzda, senetlerde kesinlikle sıkı tutarız. Ancak Nebî'den –salât ve selâm onun üzerine olsun– faziletli ameller ile hüküm koymayan veya herhangi bir hükmü kaldırmayan bir rivâyette bulunduğumuzda, senetlerde tesâhül gösteririz.⁵⁴⁹

Benzer ifadeler Ebû Zekeriya el-Anberî'den (ö. 334/945-46), Abdurrahman b. Mehdi'den (ö. 198/813-14) ve Abdullâh b. Mubârek'den de (ö. 181/797) gelmiştir.⁵⁵⁰

Musannif İmam Nevevî de muhaddislerin faziletli amellerde zayıf hadisle amel etmenin cevazında ittifak ettiklerini ifade etmiştir.⁵⁵¹ İbn Hacer el-Heytemî, musannifin zayıf hadisle ilgili bu ifadesini şu şekilde açıklamıştır:

Çünkü söz konusu rivâyet eğer sahihse yapılan amelin karşılığı tam verilir. Eğer sahih değilse yapılan amelin neticesinde helali veya haramı bozacak ya da başka bir ibadete zarar verecek bir

⁵⁴⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/130. Diğer örnekler için bkz. [Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Turkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *en-Nuket 'alâ Muḳaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâ Ferîc (Riyâd: Edvâu's-Selef, 1419), 1/323; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *en-Nuket 'alâ İbni's-Salâh ve Nuketu'l-İrâkî*, thk. Mâhir Yâsin El-Fahl (Riyad: Dâru'l-Meymân, 1434), 232; Alî el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuḥbeti'l-Fiker*, 294; Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mutevekkil-Alellâh İsmâil es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*, thk. Muhammed Mecdüddîn Ebû Zeyd (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1432), 1/498; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-naẓar*, 362-363.

⁵⁴⁷ Ebu'n-Necîb Abdullâh Sirâcüddîn Sirâcüddîn, *Şerhu'l-Manẓûmeti'l-Beykûniyye* (Dımaşk: Dâru'l-Minhâcî'l-Kavîm, 1441), 60; Aydınî, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, 336.

⁵⁴⁸ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 103; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 48; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Menhecu'l-kavîm fi mesâ'ili't-ta'lim*, 152.

⁵⁴⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, thk. Mâhir Yâsin El-Fahl (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1435), 1/327; Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî, *İlmu'l-ḥadîs*, thk. Mûsâ Muhammed Ali (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1405), 151.

⁵⁵⁰ Hâkim en-Nîsâbürrî, *Müstedrek*, 3/8; Beyhakî, *el-Medḥal ilâ Kitâbi's-Sünen*, 1/372; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/328; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 3/523; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-naẓar*, 653.

⁵⁵¹ Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Ezkâr (Hilyetu'l-ebrâr ve şî'âru'l-aḥyâr fi telhîşi'd-da'avât ve'l-ezkârî'l-mustehabbe fi'l-leyl ve'n-nehâr)*, thk. Dâru'l-Minhâc Tahkik Kurulu (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1439), 36; Nevevî, *el-Erba'üne'n-Neveviyye*, 42.

durum oluşmaz. Zayıf bir hadiste “Benden kendisine sevabını umduğu bir amel ulaşip onunla amel eden kimse, onu ben söylememiş olsam bile yaptığı amelin sevabına nâil olur.”⁵⁵²

Müellif İbn Hacer el-Heytemî musannifin faziletli amellerde zayıf hadisle amel etmenin cevazında ittifak olduğuna dair beyanını, faziletli amelleri şeriatın bir asıl olarak kabul edildiğini iddia eden kimselere reddiye olarak değerlendirmiştir. Zayıf hadisle ameli hiçbir surette caiz görmeyen bu kimselere göre zayıf hadisin kabulü, dinde yeri olmayan bir ibadeti ortaya çıkarma anlamına gelir.⁵⁵³ İbn Hacer el-Heytemî, onların bu iddialarının musannifin beyanına yönelik yaptığı açıklamalara cevap olamayacağını belirttiikten sonra şöyle der:

Faziletli amellerde zayıf hadisle amel etmek zikredildiği dinde yeri olmayan bir ibadet veya Allah'ın (c.c.) emretmediği şer'î bir şey uydurmak anlamına gelmez. Burada olan daha önce de belirtildiği üzere herhangi bir fesat çıkarmadan, sadece zayıf bir işaretle fazilete ulaşma amacı ve (hadiste işaret edilen müjdeye nail olma) ümididir.⁵⁵⁴

Mutekaddimun ve muteahhirûn âlimlerin ekseriyeti, İbn Hacer el-Heytemî'nin de ifade ettiği üzere zayıf hadisi, şer'î bir asıl olarak görmemişlerdir.⁵⁵⁵ Özellikle muteahhirûn âlimleri, telif ettikleri eserlerde faziletli amellerde dahi zayıf hadisin her çeşidiyle amel edilemeyip sadece belli şartları barındıran zayıf hadislerle amel edilebileceğini açıkça belirtmişlerdir. Örneğin İmam İbn Hacer el-Askalânî, faziletli

⁵⁵² Müellifin aktarmış olduğu bu rivâyeti aktarıldığı lafızlarıyla tespit edemedik. Benzeri için bkz. [Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *Kitâbu'l-Firdevsu'l-aḥbâr bi-me'suri'l-ḥiṭâb*, thk. es-Saîd Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406), 3/560; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *et-Tezkire fi'l-eḥâdîsi'l-muştehire (el-Le'âli'l-menşûre fi'l-eḥâdîsi'l-meşhûre, el-Fevâ'idu'l-menşûre fi'l-eḥâdîsi'l-meşhûre)*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406), 113; Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es- Sehâvî, *el-Makâşidu'l-ḥasene fi beyâni keşirin mine'l-eḥâdîsi'l-muştehire 'ale'l-elsine*, thk. Sufyân b. Fuâd Bâsveydân (Dimaşk: Dâru'l Meymene li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1439), 5/44; Hasan b. Ali el-Medâbagî, *Hâşiyetu el-Medâbagî ale'l-Fethu'l-Mubîn li şerhi'l-Erba'in* (Mısır: el-Matbaatu'l-Âmiretu'l-Şerefiyye, 1320), 32].

⁵⁵³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 109. İbn Hacer el-Heytemî, burada kimleri kastettiğini açıkça belirtmemiştir. Ancak müteahhirûn dönemi ve sonrası alimleri bu görüşü paylaşanlar için Ebû Şâme el-Makdisî, İbn Hazm (v. 456/1064) ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (v. 543/1148) başta olmak üzere birçok isim zikretmişlerdir. Ancak Muhammed Avvâme'nin belirttiğine göre bu kişilerin hiçbiri zayıf hadisle faziletli işlerde amel edilmeyi reddetmemiştir. Biz de mezkûr kişilerden zayıf hadisle ameli mutlak anlamda reddettiklerine dair sâdır olmuş sarıh bir beyan tespit edemedik. Ayrıntılı bilgi için bkz. [Zerkeşî, *Nuket*, 2/310; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/154; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 3/530; Cemâluddin el-Kâsimî, *Ḳavâ'idü't-tahdîs min fûnûni muşṭalaḥi'l-ḥadîs*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Dimaşk: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1433), 165; Muhammed Avvâme, *Hukmu'l-ameli bi'l-hadîsi'd-da'ifi beyne'n-nazariyye ve't-tatbikiyye ve'd-da'vâ* (Cidde: Dâru'l-Minhâc- Dâru'l-Yusr, 1438), 133-219; Abdulkarîm b. Abdillâh b. Abdirrahmâni el-Hudayr, *el-Hadîsu'd-da'ifu ve hükümü'l-ihticâc bihî* (Riyâd: Mektebetu'l-Dârî'l-Minhâc, 1435), 259-260.

⁵⁵⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 109.

⁵⁵⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı izah için bkz. (Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, 1/191-194).

amellerde zayıf hadisle amel edilebilmesi için gerekli gördüğü üç şartı şu şekilde aktarmıştır:

- **Birincisi:** Zayıflığının çok şiddetli olmamasıdır. Bundan dolayı çokça yalan söyleyen, yalancılıkla itham edilen veya çok hata yapan kimselerin tek başına kaldıkları hadisler çıkartılır.
- **İkincisi:** Kendisiyle amel edilen bir aslın kapsamına girmesi.
- **Üçüncüsü:** kendisiyle amel edildiğinde hadisin sübûtuna inanılmaması, bilakis ihtiyaten alındığına inanılması⁵⁵⁶

Celâlüddîn es-Suyûtî'nin aktardığına göre el-Alâî, birinci madde üzerine ittifak olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁷ Hicrî 761'de vefat eden el-Alâî'nin bu ifadesi, râvilerin zayıflığının çok şiddetli olmaması şartının çok daha eski bir "kabul" olduğunu göstermektedir. İkinci ve üçüncü şart İbn Dakîkul'id (ö. 702/1302) tarafından da zikredilmiştir.⁵⁵⁸

Görüldüğü üzere zayıf hadis, kendisiyle amel edilen bir aslın kapsamına girse dahi, sübûtuna kesin şekilde inanılmayıp ihtiyatlı davranılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu durumda zayıf hadise dayanarak dinde yeri olmayan şer'î bir şeyin ortaya konulması pek mümkün görünmemektedir.⁵⁵⁹

3.3. Kur'ân ve Kudsî Hadis Arasındaki Fark

Hz. Peygamber'in (s.a.s) Allâh Teâlâ'ya (c.c.) izafe ederek rivâyet ettiği hadislere kudsî hadis denir.⁵⁶⁰ "Îlâhî hadis" veya "rabbânî hadis" diye de adlandırılan kudsî hadisleri, bir terim olarak hicrî VI. yüzyıldan sonra ortaya ilk defa Şerefuddin et-Tîbî

⁵⁵⁶ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Kavlu'l-bedî' fî ş-şalâti 'ale'l-Habibi's-şefî'*, thk. Muhammed Avvâme (Medîne: Muessesetu'r-Reyyân, 1422), 472; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 3/524; Etyûbî, *Şerhu Elfıyyeti's-Suyûtî fî'l-hadîs (Nazmu'd-durer fî 'ilmi'l-eşer)*, 1/380.

⁵⁵⁷ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 3/525.

⁵⁵⁸ İbn Dakîkul'id, *İhkâmü'l-aḥkâm şerhu 'Umdeti'l-aḥkâm*, 1/200. Zayıf hadis ile amel edilebilmesi için zikredilen diğer şartlar için bkz. [İbnü'l-Humâm, *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*, 2/139; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdîbâkî b. Yûsuf ez-Zurkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledunniyye (İşrâku meşâbîhi's-sîreti'n-nebeviyye bi-mezci esrâri'l-Mevâhibi'l-ledunniyye)*, thk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 1/276].

⁵⁵⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. [Emîr es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr*, 81-83; Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile*, thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Gûdde (Kâhire: Dâru's-Selâm- Mektebetu'l-Matbûa'tu'l-İslâmiyye, 1437), 36-65].

⁵⁶⁰ Nûreddîn İtr, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, 280; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 188; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 152.

tanımlamıştır.⁵⁶¹ Daha sonra Seyyid Şer'îf el-Curcânî (ö. 816/1413),⁵⁶² Molla Ali el-Kârî⁵⁶³ ve Tehânevî (ö. 1158/1745 yılından sonra)⁵⁶⁴ gibi âlimler çeşitli tarifler ortaya koymuştur.⁵⁶⁵

İbn Hacer el-Heytemî de yirmi dördüncü hadisin⁵⁶⁶ şerhini tamamladıktan sonra okunan vahiy (vahy-i metlûv) Kur'ân-ı Kerîm ile Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Rabbinden (c.c.) rivâyet ettiği hadisler (vahy-i gayr-i metlûv) arasındaki farkları bilmenin çok önemli faydalar barındırdığına dikkat çekmiştir. Ayrıca bu alanda derlenen eserler olduğunu⁵⁶⁷ ve kudsî hadislerin en önemlisinin Ebû Zer el-Gıfârî'nin (r.a.) (ö. 32/653) rivâyet ettiği hadis⁵⁶⁸ olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁹

Müellif'in yapmış olduğu taksime göre Allâh Teâlâ'ya (c.c.) izafe edilen kelam üç kısma ayrılır. Bunların birincisi ve en üstün olanı Kur'ân-ı Kerîm'dir.⁵⁷⁰ Çünkü o, i'câz olması, tüm zamanlarda mucize olması, herhangi bir tahriften ve değiştirmeden korunması, abdestsiz veya cünûp olanın ona dokunmasıyla mana ile rivâyet etmenin haram olması, kendisiyle ibadet edilmesi ve her harfinden on hasene vd. olması yönüyle diğerlerinden ayrılır.

İkincisi diğer peygamberlere verilen kitapların tahriften önceki halleri.

Üçüncüsü ise kudsî hadislerdir. İbn Hacer el-Heytemî kudsî hadisleri şu şekilde açıklamaktadır:

Kudsî hadisler, Hz. Peygamber'in -salât ve selâm onun üzerine olsun- Rabbine (c.c.) isnat ettiği ve bize de âhâd yolla nakledilen rivâyetleridir. Aslen bu hadisler Allah'ın (c.c.) kendisine izafe edilen kelimelerdir. Nitekim bu hadisler için en çok kabul gören tanım bu tanımdır. Bu durumda bu hadislerin Allah'a (c.c.) nispeti mana açısından. Çünkü ilk olarak konuşan odur.

⁵⁶¹ Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâtî'l-Meşâbîh)*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417), 2/470.

⁵⁶² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 75.

⁵⁶³ Alî el-Kârî, *el-Mübînü'l-mu'in*, 487.

⁵⁶⁴ Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1416), 1/629.

⁵⁶⁵ Hayatî Yılmaz, "Kudsî hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/318.

⁵⁶⁶ İlgili hadisin kaynağı 262. dipnotta verildi.

⁵⁶⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustetrafe*, 81.

⁵⁶⁸ İlgili hadis 233 numaralı dipnotta geçen yirmi dördüncü hadistir.

⁵⁶⁹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 432.

⁵⁷⁰ Müellif'in, Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili vermiş olduğu ayrıntılı bilgiler için bkz. (İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 89-92).

Rasûlullâh'a -salât ve selâm onun üzerine olsun- nispet edilmesinin sebebi ise onun -salât ve selâm onun üzerine olsun- Rabbinden (c.c.) haber veren kişi olmasıdır. Kur'ân'ın durumu ise bundan farklıdır. Çünkü o (hem mana hem de telaffuz açısından) sadece Allah'a (c.c.) izafe edilir. Bu sebepten ötürü Kur'ân için "Allah (c.c.) şöyle dedi" denilir. Ancak kudsî hadisler için "Rasûlullâh -salât ve selâm onun üzerine olsun- Rabbinden (c.c.) rivâyet ederek şöyle dedi" denilir.⁵⁷¹

İbn Hacer el-Heytemî daha sonra sünnetin vahiy olup olmadığı konusuna değinir. Bu bağlamda, ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ "O, hevâdan (kendi arzularına göre) konuşmaz."⁵⁷² ayeti ile "أَلَا إِنِّي أُوتِيتُ الْكِتَابَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ" (Şunu iyi biliniz ki bana Kur'an-ı Kerim ile birlikte (onun bir) benzeri de verilmiştir.)"⁵⁷³ hadisine dayanarak sünnetin de vahiy olduğunu ifade etmiştir.

İbn Hacer el-Heytemî kudsî hadislerin vahyolunuşunun belli keyfiyetlerle sınırlandırılmayıp rüyada görmesi, doğrudan kalbe aktarılması veya meleğin dilinden işitilmesi şeklinde olabileceğini ifade eder. Daha sonra kudsî hadislerin hangi sîgalarla rivâyet edildiğini şu şekilde aktararak konuyu tamamlar;

⁵⁷¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 432.

⁵⁷² en-Necm 53/3. İlk dönem alimlerinden Hasan el-Basrî (v. 110/728), Katâde (v. 117/735) ve Yahyâ b. Ebî Kesîr (v. 129/747) ve diğer alimler de "hikmet" ifadesini sünnet diye tefsir etmişlerdir. Bkz. [Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm müsneden 'ani'r-Resûl ve's-şahâbe ve't-tâbi'în*, thk. Ahmed b. Abdillâh el-'Ummârî ez-Zehrânî (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1439), 1/453-454; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1420), 3/87; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/403; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1/645.

⁵⁷³ İlgili hadisin tamamı şu şekildedir: "أَلَا إِنِّي أُوتِيتُ الْكِتَابَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ، أَلَا يُوشِكُ رَجُلٌ شَبَعَانُ عَلَى أُرَيْكَتِهِ يَقُولُ : عَلَيْكُمْ هَذَا الْقُرْآنُ، فَمَا وَجَدْتُمْ فِيهِ مِنْ حَلَالٍ فَأَجْلَوْهُ، وَمَا وَجَدْتُمْ فِيهِ مِنْ حَرَامٍ فَحَرَّمُوهُ، أَلَا لَا يَجِلُّ لَكُمْ لَحْمُ الْجِمَارِ الْأَهْلِيِّ، وَلَا كُلُّ ذِي نَابٍ مِنَ السَّبْعِ، وَلَا لُقْطَةُ مُعَاهِدٍ، إِلَّا أَنْ يَسْتَعْتِيَ عَنْهَا صَاحِبُهَا، وَمَنْ نَزَلَ بِقَوْمٍ فَعَلِمَهُمْ أَنْ يَقْرَؤَهُ، فَإِنْ لَمْ يَقْرَؤَهُ فَلَهُ أَنْ يُعَقِّمَهُمْ بِمِثْلِ قِرَاءِهِ" (el-Mikdam b. Ma'dikerib Rasûlullâh'ın (s.a.s.) şöyle buyurduğunu aktarmıştır: "Şunu iyi biliniz ki bana Kur'an-ı Kerim ile birlikte onun bir benzeri de verilmiştir. Dikkatli olun! Koltuğuna kurulmuş tok birinin size: '(Sadece) şu Kur'an lazımdır. Onda bulduğunuz helali helal, haramı da haram kabul ediniz' demesi yakındır. Şunu iyi biliniz ki evcil eşek eti, yırtıcı hayvanlardan köpek dışı olanlar, bir süre kalmak üzere İslam topraklarına izinli olarak giren anlaşmalı kafirlerin kaybettiği mallar size helal değildir. Ancak sahibinin kendisine ihtiyaç duymadığı yitik mallar bu hükmün dışındadır. Kim bir kavme misafir olursa o kavmin onu ağırlaması gerekir. Eğer ağırlamazlarsa, o misafir ağırlama hakkını alarak onları cezalandırabilir." Bkz. [Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Sünnet", 6 (No. 4604)]. İlgili hadis müellif dışında birçok çok kişi tarafından sünnetin vahiy olduğuna delil sayılmıştır. Örnekler için bkz. [Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, 4/51; Ebû Muhammed Muhyissunne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Zuheyr eş-Şâvîş (Dimaşk: Meketebetu'l-İslâmî, 1403), 1/201-202; İbn Raslân, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, 18/102.

Bunların birinci: “قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما يروي عن ربه” (Rasûlullâh -salât ve selâm onun üzerine olsun- Rabbinden rivâyet ettiği bir hadiste şöyle dedi)” şeklinde denmesidir. Selefîn ifadesi de bu şekildedir. Bu sebeple Musannif daha önce de geçtiği üzere bu şekilde rivâyet etti. İkincisi ise: “قال الله تعالى فيما رواه عنه رسول الله صلى الله عليه وسلم” (Allâh Teâlâ Rasûlullâh’ın -salât ve selâm onun üzerine olsun- rivâyet etmiş olduğu bir hadiste şöyle buyurdu)” şeklinde denmesidir. Görüldüğü üzere iki sîga aynı anlama gelmektedir.⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 433. Kudsî hadis ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. [Kāsımî, *Ḳavâ'idu't-tahdîs*, 90-96; Nûreddîn İtr, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, 280-281].

SONUÇ

İlk asırdan itibaren Müslümanların en önemli görevlerinden bir tanesi, hadisleri doğru şekilde anlayıp öğretmek olmuştur. Bu amaca hizmet için muhtelif birçok tasnif türünden sayısız eser telif edilmiştir. Bu tasnif türlerinden biri olan Erba'ûnlar, ilk dönemlerden itibaren büyük ilgi görmüştür. Erba'ûn musanniflerinin, bu tasnif türüne rağbet göstermelerinin birçok sebebi vardır. Musannifleri “Erba'ûn” derlemelerine teşvik eden birçok sebep olmakla birlikte, kırk hadis rivâyetini müjdeleyen “*Kim din işleri ile alakalı benden kırk hadis naklederse...*” şeklindeki rivâyet, bu sebepler arasında en etkili olanıdır.

Hiç şüphesiz Erba'ûn türü eserlerin en meşhur örneği, İmam Nevevî'nin *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* isimli eseridir. Sözü edilen eser üzerine sayısız şerh çalışması yapılmıştır. Nitekim bu eser sadece Erba'ûn türü arasında değil, genel hadis derlemeleri arasında da üzerine en çok şerh yazılan eserlerden biri olmuştur. Öyle ki şerh edebiyatı bünyesinde “Erba'ûn şerhi” geleneği oluştuğunu söylememiz mümkündür. Eserde derlenen hadislerin muhtevası dinin esasları olan akâid, fıkıh ve ahlak konularını ihtiva etmektedir. Bu sebepten ötürü kendisine şerh yazmış âlimler, sadece hadis alanında öne çıkmış isimlerle sınırlı kalmamıştır. Bilakis akâid, fıkıh, tefsir, mantık ve tasavvuf gibi muhtelif ilim dallarından birçok âlim tarafından şerh edilmiştir. Necmüddîn et-Tûfî, Sa'düddîn et- Teftâzânî, İbn Dakîkul'îd, İbn Receb el-Hanbelî, İbnü'l-Mülakkin, Molla Ali el-Kârî ve İsmâîl Hakkı Bursevî bu âlimlerin başında gelir.

İmam Nevevî'nin *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* isimli bu eserini şerh eden şârihlerden biri de hicrî 904-974 yılları arasında Mısır'da yaşamış olan İbn Hacer el-Heytemî'dir. Şâfi mezhebinin otoriter âlimlerinden biri olan İbn Hacer el-Heytemî, fakih ve mutasavvıf bir âlim olarak tanınmıştır. Onun *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* üzerine telif ettiği *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli şerhi, “Erba'ûn şerhi” geleneği içerisinde en meşhur olanlarından biridir. Hiç şüphesiz onun bu şöhrete ulaşmasının sebeplerinden en önemlileri yaşadığı zaman ve coğrafyadır. Tahsil hayatını geçirmiş olduğu Ezher Câmisi, yaşamış olduğu XVI. yüzyılın en meşhur eğitim yeri idi. Burada asrın en meşhur âlimlerini tanıma fırsatı elde etmekle birlikte kendisi de ilim ehline tanınmıştı. Daha sonra yapmış olduğu hac yolculukları ve sonrasında Mekke'ye yerleşmesi neticesinde Hicaz bölgesinde de tanınmıştı. Nitekim kısa zamanda Şâfi fikhında otorite haline

gelmişti ve birçok alanda kaleme aldığı eserleri kısa sürede yayılmıştı. Bununla birlikte Molla Alî el-Kârî gibi meşhur şârihlerle aynı bölgede yaşayıp onlardan kabul ve takdir görmesi, onun bu şöhrete ulaşmasındaki önemli etkenlerden biridir.

İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-mubîn* isimli eserinde klasik şerh metodunu takip etmiştir. Şerh ettiği hadislerin râvilerini tanıtmış, gerekli görmesi halinde hadiste geçen ibareleri nahiv ve belagat kaideleri açısından tahlil etmiş, garîb kelimelerinin anlamını açıklamış, anlaşılması zor ifadelerini izah etmiştir. Bununla birlikte hadislerden istinbat edilen usûl, furû ve âdâb ile ilgili faydalara işaret etmiştir. Hadisleri şerh ederken harici kaynaklar olan diğer naslardan, sahâbe ve tâbiîn kavillerden ve de ulemâdan ciddi şekilde faydalanmıştır.

İbn Hacer el-Heytemî hadislere yaptığı izahları, okura bıkkınlık vermeden aktarmaya özen göstermiştir. Bizzat kendisi ifade ettiğine göre sadece Cibrîl hadisi, tafsilatıyla şerh edilmesi halinde en az üç ciltlik bir hacme ulaşırdı. Bununla birlikte okuru tatmin etmeyecek düzeyde kısa tutmamaya da özen göstermiştir.

İbn Hacer el-Heytemî, her şârih gibi ilmî kabullerini şerhine yansıtmıştır. Hadislerin delalet ettiği fıkıh ve fıkıh usulü ile ilgili meselelerin izahında dört mezhebin görüşlerini aktarmakla birlikte hemen her meselede bir Şâfiî âlimi olduğunu hissettirmiştir. Bu aktarımlarını genel itibariyle veciz bir şekilde şerh içerisinde aktarırken bazen şerhinin sonunda müstakil olarak tafsilatlı bir şekilde aktarmıştır.

İbn Hacer el-Heytemî hadislerin işaret ettiği akîdevî meselelere de değinmiştir. Kendisi Eş'ariyye mezhebine mensup olmakla birlikte aktarmış olduğu meselelerde, - istisnaları olmakla birlikte- genel itibariyle Eş'ariyye ve Mâturîdiyye mezhebinin görüşlerini ve delillerini aktarıp bir tercihte bulunmamıştır. Ancak Ehl-i sünnet dışındaki diğer mezheplerin sadece görüşlerini aktarıp onları çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Onun bu sert tutumunun sebeplerinden birisi, yaşadığı asırda başta Şîî hareketleri olmak üzere bazı batıl fırkaların aşikâr bir şekilde propagandaya başlayıp kitaplar yazmaları olduğunu söylememiz mümkündür. Onun bu tutumu, kişisel bir tutum olmayıp yaşadığı asrın gündeminde olan siyasi ve ilmî meseleler karşısında olması gereken bir zorunluluktur. Nitekim İbn Hacer el-Heytemî gibi başka ülkelerden kendisine soru sorulan bir âlimin bu batıl fırkalar karşısında tepkisiz kalması beklenemez. İbn Hacer el-Heytemî, akâid ile

ilgili meselelerin aktarımlarını genel itibariyle şerhinin sonunda müstakil olarak tafsilatlı bir şekilde aktarırken bazen şerh içerisinde aktarır.

Sonuç olarak İbn Hacer el-Heytemî, İmam Nevevî'nin *el-Erba'ûne'n-Neveviyye* isimli eserine yazmış olduğu *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli eseriyle, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinin anlaşılması yolunda önemli bir hizmette bulunmuş değerli bir âlimdir. Kuru lafızcılıktan uzak, hikmet ve hizmet amacıyla yazmış olduğu eserleri günümüzde dahi alanında önemli başvuru kaynakları olmuştur. Özellikle Şâfiî fikhî üzerine yazdığı *Tühfetu'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc* isimli eseri fetva kitabı olarak itibar görmektedir. Birçok ilim dalında ilim tâliplerinin kendisinden istifade ettiği bu değerli âlimin hayatı, farklı açılardan incelenip tanıtılmayı hak etmektedir. Allâh Teâlâ kendisine rahmet, bize de eserlerinden istifade etmeyi nasip eylesin.

KAYNAKÇA

- Abdülğâfir el-Fârisî, Ebü'l-Hasen Abdülğâfir b. İsmâil b. Abdilğâfir. *Mecma'u'l-ğarâ'ib ve menba'u'r-regâ'ib*. thk. Muhammed Berekât. 6 Cilt. Dubai: Câizetu'd-Dubâi'd-Devliyye, 1. Basım, 1439.
- Acet, Semih. *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhciliği Açısından Değerlendirilmesi*. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdîş 'alâ elsineti'n-nâs*. thk. Ahmed Kallâş. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1433.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Huseyn b. Abdillâh el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-erba'in*. thk. Bedr b. Abdullâh el-Bedr. 1 Cilt. Riyâd: Edvâu's-Selef, 2. Basım, 1420.
- Ahmed ed-Derdîr. *Şerhu'l-Harîdeti'l-behiyye*. thk. Abdusselâm b. Abdulhâdî Şennâr. 1 Cilt. Dimaşk: Mektebetu Dâru'd-Dekkak, 1. Basım, 2004.
- Alî el-Kârî, Molla Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî. *el-Mübînü'l-mu'in li-fehmi'l-Erba'in*. thk. Hamza el-Bekrî. 1 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1. Basım, 1439.
- Alî el-Kârî, Molla Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî. *er-Ravdatü'l-behiyye fi şerhi'l-ehadisi'l-kudsiyyeti'l-erba'iniyye*. thk. Nezîr Muhammed Mektebî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1424.
- Alî el-Kârî, Molla Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî. *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fikhi'l-ekber*. thk. Vehbi Suleymân Ğavci. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1419.
- Alî el-Kârî, Molla Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtîḥ şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâ. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1414.
- Alî el-Kârî, Molla Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî. *Şerhu şerhi Nuḥbeti'l-Fiker*. thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, 1. Basım, 1419.
- Alî el-Kârî, Molla Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Kurdî el-Herevî. *Tavdîhi'l-mebânî ve tenkîḥ'il-meânî şerhu Muhtsari'l-Menâr*. thk. Luey Abdurraûf el-Halîlî el-Hanefî. 2 Cilt. Amman: Dâru'r-Reyyâhîn, 1. Basım, 1442.
- Alî, Emced Reşîd Muhammed. *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve Eseruhu fi'l-Fikhi's-Şâfiî*. Ammân: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

- Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. thk. Mâhîr Habbûş. 30 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1431.
- Âmidî, Ebu'l-Hasen (Ebu'l-Kâsım) Seyfuddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm*. thk. Abdurrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Riyâd: Dâru's-Sumay'i, 1. Basım, 1424.
- Aslan, Mahsum. *İbn Hacer el-Heytemî ile Şemsuddîn er-Remlî ve İhtilâf Sebepleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. "Ezher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ayderûs, Abdulkâdir b. Şeyh. *en-Nûrû's-sâfir 'an aḥbâri'l-karni'l-'âşir*. thk. Mahmûd el-'Arnavût. 1 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1. Basım, 1421.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: İFAV, 8. Basım, 2015.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *'Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Yûsuf el-Hâc Ahmed. 6 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ, 2. Basım, 1434.
- Bâbertî, Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *Şerhu 'Akâdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. thk. Abdusselâm b. Abdulhâdî Şennâr. Beyrût: Dâru'l-Beyrûtî, 1. Basım, 1430.
- Bâcûrî, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd*. thk. Alî Cum'a Muhammed eş-Şâfiî. 1 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1422.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farḳ beyne'l-fırâḳ ve beyânü'l-fırḳati'n-nâciye*. thk. Muhammed Osmân el-Huş. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, 1. Basım, 1409.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *el-İnşâf fî mâ yecibü i'tikâdüh ve lâ yecüzü'l-cehlü bih*. thk. Muhammed Zâhid Kevserî. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2. Basım, 1421.
- Bedruddîn el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetu'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. thk. Şehhât Ahmed Et-Tahhân vd. 23 Cilt. Kâhire: es-Sehhar li't-Tabâati ve'n-Neşri, 1. Basım, 1433.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissunne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnavût, Zuheyr eş-Şâviş. 16 Cilt. Dımaşk: Mektebetu'l-İslâmî, 1. Basım, 1403.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Mesâbiḥu's-Sünne*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1407.

- Bekrî, Sadrû'd-dîn Ebî Ali el-Hasan b. Muhammed. *Kitâbü'l-erba'in*. thk. Muhammed Mahfûz. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1400.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî. *el-Câmi 'u'l-muşannef fî beyâni şu'abi'l-imân*. thk. Abdu'l-Alî Abdulhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1. Basım, 1423.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Medhal ilâ Kitâbi's-Sünen*. thk. Muhammed Avvâme. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1437.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdîr Atâ. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Tuhfetu'l-ebrâr şerhu Meşâbîhi's-sünne*. thk. Nûruddîn Tâlib. 3 Cilt. Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf, 1. Basım, 1435.
- Birgivî, Muhammed b. Pîr Alî. *eṭ-Ṭarîkatü'l-Muḥammediyye ve's-sîretü'l-Aḥmediyye*. thk. Muhammed Rahmetullâh Hâfız Muhammed Nâzım en-Nedvî. 1 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1432.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi 'u's-şâhîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh şallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. nşr. Muhammed Zuheyr b. Nasr. 9 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc- Dâru Tavki'n-Necât, 3. Basım, 1436.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed Sâlih b. Muhammed ed-Dibâsî, Mahmûd b. Abdu'l-Fettâh en-Nehhâl. 12 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 1. Basım, 1440.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Halku ef'âli'l-ibâd*. thk. Fehd b. Suleymân el-Fuheyd. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu Dâru'l-Hicâz, 3. Basım, 1435.
- Bulkîni, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî. *Meḥâsinu'l-iştîlâh fî tazmîni Kitâbi İbni's-Şalâh*. thk. Âişe Abdurrahmân. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 2008.
- Cezzâr, Abdulmuiz Abdulhamîd. *İbn Hacer el-Heytemî*. 1 Cilt. Kâhire: el-Meclisu'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye Vezîretu'l-Evkâf, 1. Basım, 1401.
- Curdânî, Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâtîf. *el-Cevâhiru'l-lu'lu'iyetu fî şerhi'l-Erba'îne'n-Neveviyye*. thk. Dâru'-Minhâc Tahkik Heyeti. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 4. Basım, 1440.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fadîle, 2. Basım, 1432.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Mahmûd Ömer Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.

- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâti 'i'l-edille fî uşûli'l-i'tikâd*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Tevfîk Alî Vehbe. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu's-Sekâfetu'l-Dîniyye, 1. Basım, 1430.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-maṭlab fî dirâyeti'l-meḏheb*. thk. Abdulazîm Mahmûd ed-Dîb. 20 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1428.
- Çakan, İsmail Lütî. *Hadis Edebiyatı*. 1 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 21. Basım, 2017.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelu'l-vâride fî'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefi. 16 Cilt. Riyâd: Dâru't-Taybe– Dâru İbnu'l-Cevzîl, 1. Basım, 1405.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1. Basım, 1425.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. thk. Merkezi'l-buḥûsu ve tekniyeti'l-ma'lûmât. 3 Cilt. Kâhire: Dâru't-Ta'sîl, 1. Basım, 1436.
- Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid. *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*. thk. Bedr b. Abdullâh el-Bedr. 1 Cilt. Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 2. Basım, 1416.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ. *Taḳvîmu'l-edille fî'l-uşûl*. thk. Abdurrahîm Ya'kûb. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1. Basım, 1429.
- Demir, Serkan. *Rivayet Kitaplarında Esbâbü'l-Hadîs*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Derşevi, Abdulvâjed. *İbn Hacer El-Heyteminin imamet anlayışı*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr. *Kitâbu'l-Firdevsu'l-aḥbâr bi-me'suri'l-ḥiṭâb*. thk. es-Saîd Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1406.
- Dihlevî, Ebu'l-Mecd Abdulhak b. Seyfiddîn. *Lema'âtu't-tenkîḥ fî şerḥi Mişkâti'l-Meşâbîḥ*. thk. Takiyuddîn en-Nedvî. 10 Cilt. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 1435.
- Ebû Azbe, Ebû Azbe Hasan b. Abdulmuhsin. *er-Ravzatü'l-behiyye fî mâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye*. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1322.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Yâsir Hasan vd. 1 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1. Basım, 1436.

- Ebû Hayyân el-Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî't-Tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1. Basım, 1431.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Ḥilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtu'l-asfiyâ'*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1. Basım, 1416.
- Ebû Şâmeel-Makdisî, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bida' ve'l-ḥavâdis*. thk. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd. 1 Cilt. Kâhire: Dâru Mecdi'l-İslâm, 1. Basım, 1427.
- Ebu'l-Berekât en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfu'l-esrâr fî Şerhi Menâri'l-envâr*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1431.
- Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî. *Medârikü't-tenzîl ve ḥakâ'iku't-te'vîl*. thk. Tevfik Memdûh Tukle. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetu'l-İrşâd, 1. Basım, 1441.
- Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî. *Tebşîratü'l-edille fî Usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1. Basım, 2011.
- Emecen, Feridun. “Şahkulu Baba Tekeli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî. *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*. thk. Muhammed Mecdüddîn Ebû Zeyd. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1432.
- Esstîf, Mohamad. “Ecvibetu'l-imam İbn Hacer el-Heytemi (H. 974) ala işkalat li'l-izz b. Abdisselam (H. 660)” adlı risalenin tahkik ve değerlendirmesi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*. thk. Beşîr Muhammed Uyûn. Dimaşk: Mektebetu Dâru'l-Beyân, 3. Basım, 1411.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Maḳâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'l-ḥtilâfu'l-muṣallîn*. thk. Nâim Zerzûr. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetu'l-Asriyye, 1. Basım, 1430.
- Etyûbî, Alî b. Âdem b. Mûsâ. *Şerhu Elfîyyeti's-Suyûfî fî'l-ḥadîs (Nazmu'd-durer fî 'ilmi'l-eşer)*. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 1436.
- Feyyûmî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Mişbâhu'l-münîr fî ḡaribi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î*. thk. Âdil Murşid. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2. Basım, 1436.

- Gamrî, Seyyid Ebû Âsım Nebîl b. Hâşım. *Fethu'l-mennân şerh ve tahkîki Kitâbi'l-Dârimî Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Mektebu'l-Mekkiyye, 1. Basım, 1419.
- Gavrî, Seyyîd Abdülmâcid. *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Hadîsiyye*. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 1433.
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Muhammed Suleyman el-Eşkar. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1417.
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. thk. Dâru'-Minhâc Tahkik Heyeti. 4 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1440.
- Gazzî, Ebû'l-Mekârim (Ebü's-Suûd, Ebü'l-Mehâsin) Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî. *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkıbi a'yânî'l-mi'eti'l-âşire*. thk. Halil Mansûr. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Gökalp, Ziya. *İbn Hacer el-Heytemî'nin mevlidinde geçen hadislerin tahriç ve değerlendirilmesi*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve hadisin anlaşılması ve yorumlanmasında metodoloji sorunu*. 1 Cilt. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Gündüz, Tufan. “Şah İsmâîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Reyhânetu'l-elibbâ ve zehretu'l-hayâtî'd-dunyâ*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Huluv. 2 Cilt. Kahire: Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1386.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn (el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn)*. thk. Hidmetu's-Sunne Yayınevi'nin İlim Ekibi, Eşref b. Muhammed b. Necîb el-Mısırî. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 1. Basım, 1439.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemiyyeti ecnâsihi*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. 1 Cilt. Riyad: el-Mektebetu'l-Maarif li'l-Neşri ve't-Tevzî', 2. Basım, 1431.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmu uşûli'l-fikh*. Kâhire: ed-Da'vetu ve Şebâbu'l-Ezher- Dâru'l-Kalem, 8. Basım, 1430.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ma'rifeti uşûli 'ilmi'r-rivâye*. thk. Mâhir Yâsin El-Fahl. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 1435.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Şerefu aşhâbi'l-Hadîs*. thk. Amr Abdulmun'im Selîm. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1. Basım, 1996.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Mesâbîhu's-Sünne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hattâbî, Ebû Suleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb. *Me'âlimü's-Sünen*. thk. Sa'd b. Necdî Ömer. 4 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 2. Basım, 1437.
- Hererî, Muhammed el-Emin b. Abdullâh b. Yûsuf b. Hasan el-Uremî el-Alevî. *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân fî ravâbî ulûmi'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Cide: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 1426.
- Hererî, Muhammedu'l-Emîn b. Abdillâh b. Yûsuf b. Hasen el-Alevî el-Etyûbî el-Kerrî el-Buveytî. *Mürşidu zevi'l-hicâ ve'l-hâce ilâ Sünen-i İbn Mâce ve'l-kavlü'l-müktefâ alâ sünen-i'l-Mustafa (s.a.s)*. thk. Hâşim Muhammed Alî Huseyn Mehdî. 26 Cilt. Cide: Dâru'l-Minhâc- Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 1439.
- Hudayr, Abdulkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahmânî. *el-Hadîsu'd-da'ifu ve hükmü'l-ihticâc bihî*. 1 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Dâri'l-Minhâc, 6. Basım, 1435.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *Câmi'u'l-beyânî'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbeğî fî rivâyetihî ve Hamlihî*. thk. Şuayb el-'Arnavût. 1 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1. Basım, 1436.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Beşşâr A'vvâd Ma'rûf vd. 17 Cilt. Londra: Muessesetu'l-Furkân, 1. Basım, 1439.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Huseynî ed-Dımaşkî. *Reddu'l-muhtâr 'ale'd-Durri'l-muhtâr*. thk. Husâmuddîn Muhammed b. Sâlih Ferfûr. 20 (tamamlanmamış) Cilt. Ammân: Dâru's-Sekâfe li't-Turâs, 1. Basım, 1421.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Curcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Mâzin Muhammed es-Sirsâvî. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1. Basım, 1434.
- İbn Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1. Basım, 1406.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Kitâbü'l-Erba'îne'l-büldâniyye (Erba'üne hadîşen li-erba'îne şeyhan min erba'îne beldeten 'an erba'in min erba'in li-erba'in fî erba'in)*. thk. Abdu'l-Hâc Muhammed el-Harîrî. Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1414.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1. Basım, 1409.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelusî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- İbn Bezîze, Ebû Fâris Abdulazîz b. İbrâhîm b. Ahmed. *el-İs'âd fî şerhi'l-İrşâd*. thk. İmâd es-Suheyli, Abdurrezzâk Besrûr. 1 Cilt. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 1. Basım, 1435.
- İbn Cuzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî. *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*. thk. Alî b. Hamd es-Sâlihî. 4 Cilt. Mekke: Dâru Taybeti'l-Hadrâ, 1. Basım, 1439.
- İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî. *İhkâmü'l-aḥkâm şerhu 'Umdeti'l-aḥkâm*. thk. Muhammed Hâmid el-Fîkî, Ahmed Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Kâhire: Meketebetu's-Sunneti'l-Muhammediyye, 1. Basım, 1372.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1371.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm müsneiden 'ani'r-Resûl ve's-şahâbe ve't-tâbi'in*. thk. Ahmed b. Abdillâh el-'Ummârî ez-Zehrânî. 16 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1439.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *eş-Şumt ve âdâbü'l-lisân*. thk. Ebû İshâk el-Huveynî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1410.
- İbn Ebi'l-İz, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî. *Şerhu'l-Aḳîdeti't-Taḥâviyye*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2. Basım, 1433.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket 'alâ 'Ulûmi'l-ḥadîş*. thk. Mâhir Yâsin El-Fahl. 1 Cilt. Riyad: Dâru'l-Meymân, 1. Basım, 1434.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fetḥu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. thk. Şuayb el-'Arnâvût, Âdil Murşid. 26 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 1. Basım, 1434.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1438.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*. thk. Muhammed Murâbî. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 3. Basım, 1438.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. 1 Cilt. Medîne: Dâru'l-Minhâc– Dâru'l-Yusr, 9. Basım, 1433.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Âdil Murşid. 4 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1435.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Telhîşü'l-habîr fî tahrici eḥâdîsi'r-râfi'iyi'l-kebîr*. thk. Ebû 'Âsim Hasan b. 'Abbâs b. Kutub. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetu Kurtuba, 1. Basım, 1416.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Fetâva'l-ḥadîsiyye*. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, ts.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*. nşr. Abdulkâdir b. Ahmed b. Alî el-Fâkihî el-Mekkî. thk. Abdullatîf Abdurrahmân. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erbaîn*. thk. Alâ et-Tûhî et-Tavvâf. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 1429.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erbaîn*. thk. Enver Ebû Bekir eş-Şeyhi ed-Dağistânî vd. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 4. Basım, 1437.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-İ'lâm bi-kavâti'i'l-İslâm*. thk. Muhammed Avvâd el-Avvâd. 1 Cilt. Dâru't-Takvâ, 1. Basım, 1428.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Menhecu'l-kavîm fî mesâ'ili't-ta'lîm*. thk. Kusay Muhammed Nursî el-Hallâk. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1427.

- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Minhâcü'l-kavîm şerhu'l-Mukaddimeti'l-Haçramiyye*. thk. Ahmed Şemsüddîn. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *eş-Şavâ'iku'l-muħriķa*. thk. Ebû Abdillâh Mustafâ b. el-Adevî vd. 1 Cilt. Mansûre: Mektebetu Feyyâd, 1. Basım, 1429.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Eşrefü'l-vesâ'il ilâ fehmi's-şemâ'il*. thk. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Fethu'l-cevâd fî şerhi'l-İrşâd*. thk. Abdullatîf Hasan Abdurrahmân. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Keffü'r-ra'â'i 'an muħarrimâti'l-lehvi ve's-semâ'*. thk. Âdil Abdulmun'im Ebu'l-Abbâs. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Kur'ân, 1. Basım, ts.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Şebetu'l-İmâm Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî*. thk. Emced Reşîd. 1 Cilt. Ummân: Dâru'l-Feth, 1. Basım, 1435.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Tahîrû'l-cenân ve'l-lisân 'ani'l-ħuṭûr ve't-tefeyvüh bi'selbi Mu'âviye b. Ebî Süfyân*. thk. Ebû Abdurrahmân el-Mısırî. 1 Cilt. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1. Basım, 1413.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Tuħfetü'l-muħtâc bi-şerhi'l-Minhâc*. thk. Seyyid b. Muhammed es-Sinnârî. 10 Cilt. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ- Dâru Bâbu'l-Ebvâb, 1. Basım, 1441.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimma şebete bi'n-naḳl evi's-semâ' ev eşbetehü'l-ayân*. thk. Hassân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1398.
- İbn Hamza, Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Kemâliddîn el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâbi vurûdi'l-ħadîsi's-şerîf*. 2 Cilt. Halep: Dâru'l-Hukume, 1. Basım, 1329.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelusî el-Kurtubî. *el-Faṣl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*. thk. Muhammed İbrâhîm Nasr, Abdurrahmân Umeyre. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1405.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelusî el-Kurtubî. *el-Muḥallâ bi'l-âşâr fî şerhi'l-Mucellâ bi'l-iḥtişâr*. thk. Hâlid Rabbât. 19 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1437.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *Kitâbu'l-mecrûḥîn mine'l-muḥaddişîn ve'ḍ-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Hamdî Abdu'l-Mecîd es-Selefi. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Sumay'i, 1. Basım, 2000.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Fahrûddin Kabâve. 1 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1. Basım, 1439.
- İbn İmâmî'l-Kâmiliyye, Keâluddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân. *Teysîru'l-vusûl ilâ Minhâci'l-Usûl min el-Menkûl ve'l-Ma'kûl*. thk. Abdulfettâh Ahmet Kutub. 6 Cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîseti li'l-Tabâ'ati ve'n-Neşri, 1. Basım, 1423.
- İbn İyâs, Ebû'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs (Ayâs) el-Hanefî. *Bedâ'i' u'z-zühûr fî veḳâ'i'i'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. 5 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-'Âmeti li'l-Kitâb, 2. Basım, 1403.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zuraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvakki'în 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan âli-Selmân. 7 Cilt. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1423.
- İbn Kemâl Paşa, Şemseddîn Ahmed b. Süleymân b. Kemâl Paşa er-Rûmî el-Hanefî. *el-Fevâidu'l-Mutri'atu'l-Hiyâd fî Şerhi Kitâbi'r-Riyâd*. thk. Nûruddîn Tâlib. 7 Cilt. Katar: Vezîretu'l-Evkâfi ve eş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1435.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Ebû İshâk el-Huveynî. 7 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 1440.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Muhyiddîn Dîb Mistu vd. 20 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1439.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğni*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, 1417.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *Ravzatu'n-nâzır ve cunnetu'l-münâzır fî uşûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Reyyân, 1. Basım, 1419.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Â'lemiyye, 2. Basım, 1430.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Emîn Muhammed Abdulvehhâb, Muhammed Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1419.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Îmân*. thk. Ali Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 2. Basım, 1406.
- İbn Nâsiri'd-Dîn, Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî. *Tavzîhu'l-Müştebih fî zabtı esmâ'i'r-ruvât ve ensâbihim ve elķābihim ve kūnāhūm*. thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. 10 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1993.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-deķā'ik*. thk. Zekeriya Umeyrât. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *Fethu'l-gaffâr fî şerhi'l-Menâr*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- İbn Raslân, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Huseyn b. Alî b. Sultân el-Makdisî er-Remlî. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Dâru'l-Felâh Tahkîk Kurulu. Feyyûm: Dâru'l-Felâh, 1. Basım, 1437.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kelimi*. thk. Abduh Ali Kûşek. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1436.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelûsî. *el-Beyân ve't-tahşîl*. thk. Muhammed Haccî. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. thk. Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 3. Basım, 1415.
- İbn Sâlim eş-Şâfiî, Abdullâh b. Sâlim el-Basrî el-Şâfiî. *Ziyâu's-Sârî fî mesâliki ebvâbi'l-Buhârî*. 18 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 1433.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî. *Şerhu'l-'Umde fî'l-fıkḥ*. thk. Muhammd Ecmel el-İslâhî, Zâhir b. Sâlim. 5 Cilt. Mekke: Dâru Âlemu'l-Fevâid, 1. Basım, 1436.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî. *er-Red ale'l-mantıkiyyîn (Naşîhatu ehli'l-îmân fî'r-red 'alâ mantıķi'l-Yûnân)*. thk. Abdussamed Şerefuddîn el-Kutubî. 1 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Reyyân, 1. Basım, 1426.

- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî. *İlmu'l-hadîş*. thk. Mûsâ Muhammed Ali. 1 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, 1405.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmi's-Şî'a ve'l-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Fâdîle, 1. Basım, 1424.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ârizatü'l-aḥvezî fî şerhi't-Tirmizî*. thk. Cemal Maraşlı. 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-İlelû'l-mütenâhiye fî'l-eḥâdîsi (aḥbâri)'l-vâhiye*. thk. İrşâdulhak el-Eserî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minîn 'Ömer b. el-Ḥattâb*. thk. Hilmî Muhammed İsmâîl. 1 Cilt. İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, 1. Basım, 1996.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî ġarîbi'l-hadîş ve'l-eşer*. thk. Rıdvân Mâmû. 1 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1. Basım, 1438.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *el-Müsâyere fî'l-'akâ'idî'l-münciye fî'l-âḥire*. thk. Muhyiddîn Abdulhamîd Muhammed. 1 Cilt. Mısır: Mektebetu'l-Mahmûdiyyeti'l-Ticâriyye, 1. Basım, 1348.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*. thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. thk. Abdulkâdir el-'Arnavût, Mahmûd el-'Arnavût. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1406.
- İbnü'l-Muberrred, Yûsuf b. Abdilhâdî. *Mahdu's-sevâb fî menâkibi Emîri'l-Mu'minîn Ömer ibnu'l-Hattâb*. thk. Abdulazîz b. Muhammed. Abdulmuhsin el-Ferîh. 1 Cilt. Medîne: Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1420.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Mu'in 'alâ tefehhumi'l-Erba'in*. thk. Dağış b. Şebîb el-Acmiyyu. 1 Cilt. Kuveyt: Mektebetu Ehlu'l-Eser, 1. Basım, 2012.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *et-Tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-şahîh*. thk. Dâru'l-Felâh Tahkik Kurulu vd. 36 Cilt. Katar: Dâru'l-Felâh-Vezîretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1429.

- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Selâhiddîn el-Kurdî eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs (Muḳaddimetü İbni's-Şalâh)*. thk. Nûreddîn İtr. 1 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 30. Basım, 1433.
- İmam Ahmed b. Hanbel, İmâm-ı Ehl-i's-Sünne Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Murşid. 50 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1421.
- İmam Mâlik, İmâm-ı Dâri'l-Hicre Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvaṭṭa*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Halîl. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1412.
- İmâm Şâfiî, İmâm-ı Kureyş Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî. *el-Üm*. 11 Cilt. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1422.
- İmâm-ı Âzam, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-müte'allim*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1. Basım, 1368.
- İrâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn b. Abdurrahmân el-Kurdî. *el-Muḡnî 'an ḥamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrici mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-aḥbâr*. thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdilmaksûd. 3 Cilt. Riyad: Dâru't-Tâberiyye, 1. Basım, 1415.
- İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân el. *Fethu'l-muḡîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1423.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'anda Allâh ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. 1 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Basım, 1975.
- İzzüddîn b. Abdisselâm, Sultânü'l-ulemâ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî. *et-Tergîb 'an şalâti'r-Regâ'ibi'l-mevzû'a ve beyânu mâ fihâ min muḥâlefeti's-suneni'l-meşrû'a*. thk. Muhammed Zuheyr eş-Şâvîş, Nâsirüddîn el-Elbânî. 1 Cilt. Beyrût: Meketebetu'l-İslâmî, 2. Basım, 1405.
- İzzüddîn b. Abdisselâm, Sultânü'l-ulemâ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî. *Ḳavâ'idu'l-aḥkâm fî meşâlihi'l-enâm*. thk. Nezîh Kemâl Hammâd, Osmân Cum'a Demîriyye. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1421.
- İzzüddîn b. Abdisselâm, Sultânü'l-ulemâ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî. *Ma'nâ'l-İmân ve'l-İslâm*. thk. İyâd Hâlid Tabbâ'. 1 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1413.
- Kādı Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerḥu'l-Uşûli'l-ḥamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2013.

- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti uşûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. thk. Ebû Hemmâm Muhammed B. Alî es-Savmaî' el-Beydâni. 1 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 1. Basım, 1438.
- Kallek, Cengiz. "İbn Hacer el-Heytemî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandehlevî, Muhammed Zekerıyyâ. *Evcezu'l-mesâlik ilâ Muvatta'i Mâlik*. thk. Takiyyu'd-dîn en-Nedvî. 18 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1431.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî. *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*. thk. Dâru'l-Fikr tahkik bölümü. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1424.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî. 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1414.
- Kâsımî, Cemâluddin. *Kavâ'idü't-tahdîs min fûnûni muştalâhi'l-hadîs*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. 1 Cilt. Dımaşk: Muessesetu'r-Risale Nâşirûn, 1. Basım, 1433.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. thk. M. Şerefettin Yaltkaya. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1426.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1414.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*. thk. Muhammed el-Muntazır b. Muhammed ez-Zemzemi b. Muhammed el-Kettânî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 9. Basım, 2018.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*. thk. İhsân Abbâs. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 2. Basım, 1401.
- Kopruman, Kâzım Yaşar. "Baybars I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Alî Cum'a Muhammed. 12 Cilt. Halep: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1424.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aşkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Turkî. 24 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1427.

- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr. *Şerhu uşûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. thk. Neşet b. Kemâl el-Mısrî. 2 Cilt. İskenderiye: Dâru'l-Basîre, 1. Basım, 1422.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile*. thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. 1 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selâm- Mektebetu'l-Matbûa'tu'l-İslâmiyye, 7. Basım, 1437.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye ve bi hâmişihî et-Ta'likâtü's-seniyye 'ale'l-Fevâ'idü'l-behiyye*. thk. Ebû Yâsir Muhammed Huseyn ed-Dimyâtî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim- Dâru İbn Affân, 1. Basım, 1441.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *er-Ref' ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye- Mektebu'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 10. Basım, 1437.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *Zaferü'l-emânî fî Muhtaşari'l-Cürcânî*. thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 4. Basım, 1429.
- Lemyâ, Lemyâ Ahmed Abdullah eş-Şâfiî. *İbn Hacer el-Mekkî ve Cuhûduhu fî Kitâbeti't-Târîhiyye*. Mekke: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hıtaf ve'l-âşâr*. nşr. Muhammed Alî Beydûn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 1422.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. thk. Halil İbrahim Kaçar, Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 1. Basım, 1426.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 19 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1414.
- Medâbiğî, Hüseyn b. Ali b. Ahmed el-Mantavî. *Hâşiyetun 'alâ'l-Fetihî'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în*. Mısır: el-Matbaatu'l-Âmiretu'l-Şerefiyye, 1. Basım, 1320.

- Mevsılî, Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*. thk. Şuayb el-'Arnavût vd. 4 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1. Basım, 1430.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. thk. Sâid Bektâş. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye- Dâru's-Sirâc, 2. Basım, 1435.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr A'vvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 3. Basım, 1436.
- Molla Alî el-Kârî. *Şerhu şerhi Nuḥbeti'l-Fiker*. thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, 1. Basım, 1419.
- Mubârefürî, Ebu'l-Hasan Ubeydullâh b. Muhammed Abdisselâm. *Mir'âtu'l-mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mefâtîh*. thk. Muhammed b. Suleymân b. Muhammed Emîn. 14 Cilt. Riyâd: Medarul-Kabes li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1. Basım, 1438.
- Muhammed Avvâme. *Hukmu'l-ameli bi'l-hadîsi'd-da'îfi beyne'n-nazariyye ve't-tatbikiyye ve'd-da'vâ*. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc- Dâru'l-Yusr, 1. Basım, 1438.
- Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh. *Hulâşatü'l-eşer fî a'yânî'l-ḳarnî'l-hadî 'aşer fî a'yânî'l-ḳarnî'l-hadî 'aşer*, ts.
- Munzirî, Ebû Muhammed Zekiyyuddîn Abdulazîm b. Abdilkavî. *Erba'üne hadîsen fî'l-aḥkâm mimma revâhu's-şeyḥân ev eḥaduhumâ*. thk. Seyyîd İzzet el-Mursî, Muhamed İvad el-Menkuş. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1. Basım, 1422.
- Muzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl. *el-Muhtaşar*. thk. Muhammed Abdulkâdir Şahin. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzü'l-kadîr şerhu Câmiu's-Sağîr min Ehâdîsi'l-Beşîri'l-Nezîr*. thk. Ahmed Abdusselâm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *el-Müsnedü's-sâhihu'l-muhtasarı min es-süneni bi nakli el-'adli 'ani'l-adli an Rasûlillâhi şallallâhu 'aleyhi ve sellem*. thk. Yâsir Hasan vd. 1 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşîrûn, 2. Basım, 1437.
- Necmüddîn en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî. *et-Teysîr fî't-tefsîr*. thk. Mâhîr Habbûş. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1. Basım, 1440.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen (el-Müctebâ)*. thk. Yâsir Hasan vd. 1 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risale Nâşîrûn, 1. Basım, 1435.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Minḥâcu't-tâlibîn*. thk. Muhammed Muhammed Tâhir Şa'bân. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1426.

- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Erba'ûn fî mebânî'l-İslâm ve kavâ'idu'l-aḥkâm*. thk. Kusay Muhammed Nursî el-Hallâk, Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1430.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Ezkâr (Ḥilyetu'l-ebrâr ve şî'âru'l-aḥyâr fî telḥîşî'd-da'avât ve'l-ezkârî'l-mustehabbe fî'l-leyl ve'n-nehâr)*. thk. Dâru'l-Minhâc Tahkik Kurulu. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 8. Basım, 1439.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerḥu'l-Muhezzeb*. thk. Muhammed Necîb el-Mutayî'. 23 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-İrşâd, 2. Basım, 1428.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Taḥrîb ve't-teysîr li(fî)-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osmân el-Hışt. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1405.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Minhâcu'l-muhaddisîn ve sebîlu tâlibiyye'l-muhakkikîn fî şerhi Sahîhi Ebi'l-Huseyn Muslim ibni'l-Haccâc el-Kuşeyrî*. thk. Mâzin Muhammed es-Sirsâvî. 15 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Minhâcî'l-Kavîm, 1. Basım, 1441.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muttaḳîn*. thk. Abduh Ali Kûşek. 8 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ, 1. Basım, 1433.
- Nûreddîn İtr. *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*. 1 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 37. Basım, 1439.
- Osmânî, Şebbîr Ahmed ed-Diyûbendî. *Fethu'l-mulhim fî şerhi Şaḥîhi'l-İmam Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1427.
- Özaydın, Abdülkerim. "Aynicâlût Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Pala, İskender. "Kırk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/466-467. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Uşûlu'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kâhire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1. Basım, 1424.
- Pîrzâde, Muhammed İmdâd Hüseyin. *İmdâdu'l-Kerim fî tefsîri hayri'l-kelim*. thk. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm es-Seyyid. 7 Cilt. Ammân: Dâru'l-Feth, 1. Basım, 1440.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*. thk. Ebû Hemmâm Muhammed B. Alî es-Savmaî' el-Beydânî. 1 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 1. Basım, 1438.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *İ'tikâdâtü firâki'l-muslimîn ve'l-muşrikîn*. thk. Ali Sâmi en-Neşşâr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1402.

- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. thk. Seyyid İmrân. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1433.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Muḥaṣṣalü efkârî'l-müteḳaddimîn ve'l-müte'aḥḥirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-ḥükemâ' ve'l-mütekelimîn*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Kulliyeti'l-Ezheriyye, 1. Basım, ts.
- Sa'd, Abdullâh b. Abdirrahman. *el-Mufasssalu fî şerhi'l-mûkızâ*. 1 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Tevhîd li'l-Neşr, 1. Basım, 1439.
- Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc. *Minnetu'l-Fettâh 'alâ Merâkı'l-felâḥ şerḥu Nûri'l-îzâḥ*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1437.
- Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc. *Misâru'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. 1 Cilt. Ammân: Dâru'l-Feth, 2. Basım, 1440.
- Sancaklı, Saffet. *Begavî ve Şerhü's-Sünne'deki şerh metodu*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997.
- Seffârîni, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim en-Nâbulusî el-Hanbelî. *Tenâḍulu'l-ummâl (fî) fedâilî'l-'a'mâl*. thk. Muhammed İsâm eş-Şittî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. 8 Cilt. Katar: Vezîretu'l-Evkâfî ve eş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1439.
- Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fî ḥalli Suneni Ebî Dâvûd*. thk. Takiyyu'd-dîn en-Nedvî. 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1435.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Ḳavlu'l-bedî' fî ş-şalâti 'ale'l-Ḥabîbi's-şefî'*. thk. Muhammed Avvâme. 1 Cilt. Medîne: Muessesetu'r-Reyyân, 1. Basım, 1422.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Maḳâsîdü'l-ḥasene fî beyâni keşîrin mine'l-eḥâdîşi'l-müştehire 'ale'l-elsine*. thk. Sufyân b. Fuâd Bâsveydân. 5 Cilt. Dımaşk: Dâru'l Meymene li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1. Basım, 1439.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs*. thk. Abdulkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahmani'l-Hudayr, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd Âli Fehîd. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Dâri'l-Minhâc, 4. Basım, 1436.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdu'l-Kerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 13 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1397.
- Seyfî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Nefâisu'd-durer fî tercemeti Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî*. thk. Emced Reşîd. 1 Cilt. Ummân: Dâru'l-Feth, 1. Basım, 1437.

- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler: Siyasî Tarih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Seyyid, Seyyid Muhammed. “Hayır Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Seyyid, Seyyid Muhammed. “Kansu Gavri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Seyyid, Seyyid Muhammed. “Mısır: Osmanlı Dönem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*. thk. İbrâhîm Zeybek. 23 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risaleti'l-Alemyye, 1. Basım, 1434.
- Silefî, Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe. *Kitâbü'l-Erba'în el-müstagnî bi-ta'yîni mâ fihî 'ani'l-mu'în*. thk. Abdullâh Râbîh. 1 Cilt. Dımaşk: Mektebetu Dâru'l-Beyrûtî, 1. Basım, 1412.
- Sirâcuddîn, Ebu'n-Necîb Abdullâh Sirâcuddîn. *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 1. Basım, 1441.
- Sirhindî, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî. *el-Mebde'ü ve'l-Me'âd*. thk. Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1428.
- Sulaıman, Osman Khan. *İbn Hacer el-Heytemî'nin el-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm Adlı El Yazmasının Tahkiki*. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Lüma' fî esbâbi'l-hadîs*. thk. Yahyâ İsmâîl Ahmed. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hüsnü'l-muḥâḍara*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1387.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. el-Medînetu'l-Munevvere: Dâru'l-Minhâc– Dâru'l-Yusr, 1. Basım, 1437.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdurrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî. *Levâkıhu'l-envârî'l-kudsiyye fî tabakâti'l-'ulemâ' ve's-şûfiyye (eṭ-Tabakâtu's-Suğrâ)*. thk. Ahmed Abdurrâhmân es-Sâyiḥ. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'l-Dîniyye, 1. Basım, 1426.

- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-İ'tişâm*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân. 4 Cilt. Mısır: Meketebetu't-Tevhîd, 1. Basım, 1428.
- Şâyi', Muhammed b. Abdulazîz. *Erâu İbn Hacer el-Heytemî el-İ'tikâdiyye 'Ardun ve Takvîmun fî Dav'i Akîdeti's-Selef*. 1 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Dâri'l-Minhâc, 1. Basım, 1426.
- Şeşen, Ramazan. "Eyyûbiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Şeşen, Ramazan. "Kādî El-Fâzıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Şeşen, Ramazan. "Selâhaddîn-İ Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Bedrû't-tâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḡarnî's-sâbi'*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1. Basım, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsaf*. thk. Ebû Muâz Târik bn. 'İvada'l-Allâh bn. Muhammed, Abdu'l-Huseyn b. İbrâhîm el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1. Basım, 1415.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Silefî. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 2. Basım, 1404.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1420.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Beyânu 'akâ'idî Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a'*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1416.
- Tâhir el-Cezâirî. *Tevcihu'n-naẓar ilâ uşûli'l-eşer*. thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye- Mektebu'l-Matbuati'l-İslamiyye, 2. Basım, 1430.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1405.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Maḳâşid*. thk. Abdurrahmân Umeyre. 5 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, 1419.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-'Aḳâ'idî'l-Nesefiyye*. thk. Alî Kemâl. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1436.

- Tehânevî, Muhammed A'âlâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. *Keşşâfû ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1. Basım, 1416.
- Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf el-Usmânî. *Kavâ'id fî 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 11. Basım, 1439.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Kâşif 'an haqâ'iki's-sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâtî'l-Meşâbih)*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1417.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*. thk. Takiyyu'd-dîn en-Nedvî. 8 Cilt. Amman: Erviqa, 1. Basım, 1438.
- Tomar, Cengiz. "Mısır: Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Tomar, Cengiz. "Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Tûfî, Ebu'r-Rebî' Necmüddîn Suleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî. *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 1. Basım, 1407.
- Turtûşî, Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri. *Kitâbu'l-Havâdis ve'l-bida'*. thk. Abdulmecîd et-Türkî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1410.
- Türçan, Zışan. *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *Kitâbu'd-Du'afâ'*. thk. Mâzin Muhammed es-Sirsâvî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru ibn Abbâs, 1. Basım, 1428.
- Uysal, İsa. *İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), hayatı, eserleri ve "el-Fetâvâ el-hadisiyye" özelinde hadisciliği*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 9 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 1988.
- Uzundağ, Mehmet Sait. *Kastallânî (851-923/1448-1517) ve İrşâdü's-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)

- Varol, Mehmet Ali. *İbn Hacer el-Heytemi'nin Şâfiî fıkhdaki yeri ve önemi*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. thk. Ferîd Abdulazîz el-Cundî. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1397.
- Yemenî, Seyyid Muhammed eş-Şiblî. *es-Senâu'l-Bâhir bi tekmi'li'n-Nûru's-sâfir 'an aḥbâri'l-karni'l-âşir*. thk. İbrâhîm b. Ahmed el-Mukîfî. 1 Cilt. Yemen: Meketebetu'l-İrşâd, 1. Basım, 1425.
- Yılmaz, Hayati. "Kudsi hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yiğit, İsmail. "Kutuz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ḳâmûs*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Kuveyt: Kuveyt Hükûmeti Matbaası, 1. Basım, 1385.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-M'arife, 1. Basım, 2009.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Muhammed Rıdvân Araksûsî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1. Basım, 1430.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî. *Siyerü a'lâmi'l-nubelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Ekrem el-Bûsî. 30 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l-Risâle, 2. Basım, 1435.
- Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî. *Fethu'l-bâkî bi-şerhi ('alâ) Elfiyyeti'l-'Irâkî*. thk. Senâullâh ez-Zahidî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 1440.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an ḥakā'iki ḡavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Halil Me'mun Şîhâ. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1430.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Baḥru'l-muḥîṭ fî uşûli'l-fikh*. thk. Abdulkâdir Abdullah el-Ânî. 6 Cilt. Kuveyt: Vezîretu'l-Evkâfi ve eş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1413.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *en-Nüket 'alâ Muḳaddimeti İbni's-Şalâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâ Ferîc. 3 Cilt. Riyâd: Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1419.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *et-Tezkire fi'l-eḥâdîsi'l-müştehire (el-Le'âli'l-menşûre fi'l-eḥâdîsi'l-meşhûre, el-Fevâ'idü'l-menşûre fi'l-eḥâdîsi'l-meşhûre)*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1406.

Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Şerḥ 'alâ Muḥtaşarı Ḥalîl*. thk. Abdusselâm Muhammed Emîn. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.

Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Şerḥu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye (İşrâḳu meşâbîhi's-sîreti'n-nebeviyye bi-mezci esrâri'l-Mevâhibi'l-ledünniyye)*. thk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417.